

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

НАУКОВІ СТУДІЇ

ВИПУСК 8

МИКОЛАЇВ – 2012

Засновники видання:

Чорноморський державний університет імені Петра Могили

Інститут української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України

Видання засновано у 2008 р.

Свідоцтва про державну реєстрацію серія КВ № 14511-3482Р видано Міністерством юстиції України від 15.09.2008; серія КВ № 15567-4039ПР видано Міністерством юстиції України від 07.07.2009.

Збірник друкується як фахове видання, згідно з рекомендаціями ВАК (бюлетень № 1-05/2 від 10.03.2010)

Адреса редколегії:

вул. 68 Десантників, 10,
м. Миколаїв, 54003

Тел.: (0512) 76-55-99,
(050) 820-57-26,

E-mail: avi@kma.mk.ua,
e.sinkevych@gmail.com

Головний редактор:

Сохань Павло Степанович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Редакційна рада:

Клименко Леонід Павлович – доктор технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки, ректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Мещанинов Олександр Павлович – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Дарієнко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор Херсонського економіко-правового інституту (м. Херсон);

Маврін Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Редакційна колегія:

Багмет Михайло Олександрович – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки, проректор з науково-педагогічної роботи та питань розвитку, завідувач кафедри державної політики та менеджменту Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Колісниченко Анатолій Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Пронь Сергій Вікторович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв) – *заступник головного редактора наукового фахового збірника «Історичний архів. Наукові студії»;*

Сінкевич Ірина Юрївна – заступник начальника відділу використання інформації документів Державного архіву Херсонської області – *відповідальний секретар редколегії наукового фахового збірника «Історичний архів. Наукові студії».*

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського державного університету імені Петра Могили від 12.01.2012, протокол № 5

рішенням вченої ради Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України від 15.01.2012, протокол № 1

1 90

Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – Вип. 8. – 196 с.

Збірник містить публікації історичних джерел, джерелознавчих та історіографічних досліджень, статей з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії, міжнародних відносин, історії історичної науки, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Мова видання: українська, російська, польська, англійська.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.

ISSN 2077-5709

© Чорноморський державний університет імені Петра Могили, 2012

ЗМІСТ**ВІТЧИЗНЯНА ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ**

Волков Т. О. (Київ) Витоки, еволюція та сучасний стан «ольстерської проблеми»	10
Гальчак Богдан (Зелена Гура, Польща) Лемківські перспективи на XXI століття	15
Горбатюк О. С. (Черкаси) Стан електрифікації сільського господарства України у роки повоєнної відбудови (кінець 40-х – початок 50-х років XX ст.)	24
Дудра Стефан (Зелена Гура, Польща) Митрополит Діонісій стосовно українського і білоруського питання в православній церкві в Польщі (1918-1939 рр.).....	28
Забара В. В. (Запоріжжя) «Масові переселення» етнічних груп у Боснії і Герцеговині після завершення бойових дій у 1996 р.	35
Крічкер О. Ю. (Черкаси) Діяльність єврейської самооборони в містечках Правобережної України у часи Української революції	41
Кучеренко А. А. (Херсон) Українське питання в політиці намісника Галичини А. Потоцького (1903-1908 рр.).....	46
Орленко О. М. (Харків) Державна податкова політика в промисловості та торгівлі в 1921-1925 рр. (на прикладі Петрограду-Ленінграду)	51
Петречко О. М. (Дрогобич, Львівська обл.) Переслідування християн у добу Септімія Севера (193-211 рр.).....	57
Сеїтова Е. І. (Сімферополь) Переселенські структури у державному апараті СРСР у 40-80-ті роки XX сторіччя (на прикладі заселення Криму).....	63
Спіркіна О. О. (Черкаси) Володимир Яковець як представник сучасного мистецтва Черкащини.....	68
Тараненко С. П. (Черкаси) Протипожежний захист населених пунктів Південної України в другій половині XIX ст.	75
Франц Мачей (Познань, Польща) Роль історичної комічної книги в сучасному світі	79
Цецик Я. П. (Рівне) Розвиток промисловості Волині на рубежі XIX – XX століть	86

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Машевський О. П. (Київ) Османська імперія в дипломатичній боротьбі Антанти та Центральноєвропейських імперій на початку Першої світової війни	92
Шевчук О. В. (Миколаїв) Моделі зовнішньополітичної стратегії КНР на початку XXI століття у висвітленні американської політології.....	99

**ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРІОГРАФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ.
ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ**

Калакура Я. С. (Київ) Класифікація джерел інтелектуальної історії України.....	106
--	-----

Макієнко О. А. (Київ) Описи фондів земських установ у державних архівах України: історія складання й інформаційне значення.....	114
Мацюта П. А. (Миколаїв) Зовнішня політика Російської імперії на початку правління Єлизавети Петрівни (за матеріалами «Архіву князя Воронцова»).....	123
Молочко Є. В. (Київ) Довідкові видання для мандрівників першої половини XIX століття як історичне джерело з вивчення пам'яток історії та культури (на прикладі Криму)	137
Морозова О. С. (Миколаїв) Південно-східний науковий інститут як дослідницький центр з історії українсько-польських взаємин.....	145
Ніколаєв М. І. (Миколаїв) Історія дослідження епонімного календаря Ольвії IV – I ст. до н. е.....	150
Смолінський Александер (Торунь, Польща) Документи 2-го відділу Головного штабу Війська польського як джерело вивчення історії радянської України 1921-1939 років	159
Тригуб О. П. (Миколаїв) Міжнародні зв'язки Південної України: джерела на сторінках часопису «Записки Одеського товариства історії та старожитностей»	164

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Бурім Д. В. (Київ) Документи з історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина)	170
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЯ

Гоцуляк В. В. (Черкаси) Дослідження взаємовпливів українського сільськогосподарського виробництва царської Росії і світового продовольчого ринку Рецензія на монографію: Реєнт О. П. Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.) (Київ, 2011)	187
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ И ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Волков Т. А. (Киев) Истоки, эволюция и современное состояние «ольстерской проблемы»	10
Гальчак Богдан (Зеленая Гура, Польша) Лемковские перспективы на XXI век	15
Горбатюк Е. С. (Черкассы) Состояние электрификации сельского хозяйства Украины в годы послевоенного восстановления (конец 40-х – начало 50-х годов XX в.)	24
Дудра Стефан (Зеленая Гура, Польша) Митрополит Дионисий об украинском и белорусском вопросе в православной церкви в Польше (1918-1939 гг.)	28
Забара В. В. (Запорожье) «Массовые переселения» этнических групп в Боснии и Герцеговине после завершения боевых действий в 1996 г.	35
Кричкер О. Е. (Черкассы) Деятельность еврейской самообороны в местечках Правобережной Украины во время Украинской революции	41
Кучеренко А. А. (Херсон) Украинский вопрос в политике наместника Галиции А. Потоцкого (1903-1908)	46
Орленко Е. М. (Харьков) Государственная налоговая политика в промышленности и торговле в 1921-1925 гг. (на примере Петрограда-Ленинграда)	51
Петречко О. М. (Дрогобыч, Львовская обл.) Преследования христиан в эпоху Септимия Севера (193-211 гг.)	57
Сейтова Э. И. (Симферополь) Переселенческие структуры в государственном аппарате СССР в 40-80-е годы XX века (на примере заселения Крыма)	63
Спиркина О. А. (Черкассы) Владимир Яковец как представитель современного искусства Черкащины	68
Тараненко С. П. (Черкассы) Противопожарная защита населенных пунктов Южной Украины во второй половине XIX в.	75
Франц Мачей (Познань, Польша) Роль исторической комической книги в современном мире	79
Цецик Я. П. (Ровно) Развитие промышленности Волыни на рубеже XIX – XX веков	86

ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Машевский О. П. (Киев) Османская империя в дипломатической борьбе Антанты и Центрально-европейских империй в начале Первой мировой войны	92
Шевчук А. В. (Николаев) Модели внешнеполитической стратегии КНР в начале XXI века в освещении американской политологии	99

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ. ИСТОРИОГРАФИЯ. МЕТОДОЛОГИЯ.
ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Калакура Я. С. (Киев) Классификация источников интеллектуальной истории Украины	106
---	-----

Макієнко А. А. (Киев) Описи фондов земских учреждений в государственных архивах Украины: история создания и информационное значение.....	114
Мацюта П. А. (Николаев) Внешняя политика Российской империи в начале правления Елизаветы Петровны (по материалам «Архива князя Воронцова»).....	123
Молочко Е. В. (Киев) Справочные издания для путешественников первой половины XIX века как исторический источник по изучению памятников истории и культуры (на примере Крыма).....	137
Морозова О. С. (Николаев) Юго-восточный научный институт как исследовательский центр по истории украинско-польских отношений.....	145
Николаев Н. И. (Николаев) История исследования эпонимного календаря Ольвии IV – I в. до н.э.	150
Смолинский Александр (Торунь, Польша) Документы 2-го отдела Главного штаба Войска польского как источник изучения истории советской Украины 1921-1939 годов	159
Тригуб А. П. (Николаев) Международные связи Южной Украины: источники на страницах издания «Записки Одесского общества истории и древностей».....	164

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Бурим Д. В. (Киев) Документы по истории деятельности Украинского научного института в Берлине в Архиве Университета Гумбольдта (Берлин, Германия).....	170
---	-----

РЕЦЕНЗИИ И ИНФОРМАЦИЯ

Гоцуляк В. В. (Черкассы) Исследование взаимовлияния украинского сельскохозяйственного производства царской России и мирового продовольственного рынка Рецензия на монографию: Реент А. П., Сердюк О. В. Сельское хозяйство Украины и мировой продовольственный рынок (1861-1914 гг.) (Киев, 2011).....	187
---	-----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

DOMESTIC AND WORLD HISTORY

Tymofiy Volkov (Kyiv, Ukraine) The origins, evolution and the Modern stage of “Ulster problem”	10
Bohdan Halczak (Zielona Góra, Poland) Lemkos in twenty-first century	15
Olena Horbatiuk (Cherkasy, Ukraine) The state of agriculture electrification of Ukraine in years of post-war renewal (end of 40s – beginning 50s years XX c.)	24
Stefan Dudra (Zielona Góra, Poland) The metropolitan Dionizy versus Ukrainian and Belarus question in Orthodox Church in Poland (1918-1939)	28
Vladyslav Zabara (Zaporizhyya, Ukraine) “Mass resettlement” of ethnic groups in Bosnia and Herzegovina after a cease-fire Deytviu in 1996	35
Olha Krichker (Cherkasy, Ukraine) Jewish self-defense activities in the towns of Right-Bank Ukraine during the Ukrainian revolution	41
Alla Kucherenko (Kherson, Ukraine) Ukrainian issue in the Policy of Galician Governor-general A. Pototskij	46
Olena Orlenko (Kharkiv, Ukraine) The state tax policy in industry and trade in 1921-1925 (on an example of Petrograd-Leningrad	51
Oleh Petrechko (Drohobych, Lviv oblast, Ukraine) The Christians’ persecution during the rule of Septimius Severus (193-211 A.D.)	57
Elvina Seitova (Simferopol, Ukraine) Resettlement framework in the USSR during 40s-80s of XX c.	63
Oksana Spirkina (Cherkasy, Ukraine) Volodymyr Yakovets as a representative of the contemporary art in Cherkasy region	68
Stanislav Taranenko (Cherkasy, Ukraine) Fire protection of human settlements in South Ukraine in the second half of the XIX c.	75
Maciej Franc (Poznan, Poland) The role of a historical comic book in the contemporary world	79
Yaroslav Tsetsyk (Rivne, Ukraine) Industry development of Volhynia in the late XIX - XX centuries	86

HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

Oleg Mashevsky (Kyiv, Ukraine) Ottoman Empire in diplomatic struggle between the entente and central Europe empires at the beginning of World War I	92
Oleksandr Shevchuk (Mykolaiv, Ukraine) Models of China's foreign policy strategy at the beginning of XXI century in the coverage of the American Political Science	99

SOURCE STUDY. HISTORIOGRAPHY. METHODOLOGY. HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE

Yaroslav Kalakura (Kyiv, Ukraine) Classification of intellectual history sources of Ukraine	106
---	-----

Oleksiy Makiyenko (Kyiv, Ukraine) Inventory of assets of zemstvo institutions in the state archives of Ukraine: History and informational value.....	114
Pavlo Matsiuta (Mykolaiv, Ukraine) Foreign policy of Russian Empire in the beginning of Elizaveta Petrovna's reign (according to "Prince Vorontsov's Archive").....	123
Eugenia Molochko (Kyiv, Ukraine) Travel reference books of the first half of the XIX century as a historical source for the study of historical and cultural monuments (by the Crimea example).....	137
Olga Morozova (Mykolaiv, Ukraine) South-East Scientific Institute as the research centre of Ukraine-Polish relations	145
Mykola Nikolayev (Mykolaiv, Ukraine) The history of scientific research eponymous calendar of Olbia of the IV– I centuries BC.....	150
Aleksander Smolinski (Toruń, Poland) Documents of the 2nd Division of the Polish General Staff as a source for studying the history of Soviet Ukraine in 1921-1939 period	159
Oleksandr Tryhub (Mykolaiv, Ukraine) International relations of Southern Ukraine: sources on the pages of «Proceedings of the Odessa Society of History and Antiquities»	164

DOCUMENTS AND MATERIALS

Dmytro Burim (Kyiv, Ukraine) Documents from history of the Ukrainian Research Institute Berlin in the Humboldt University Archives (Berlin, Germany).....	170
--	-----

BOOK REVIEWS

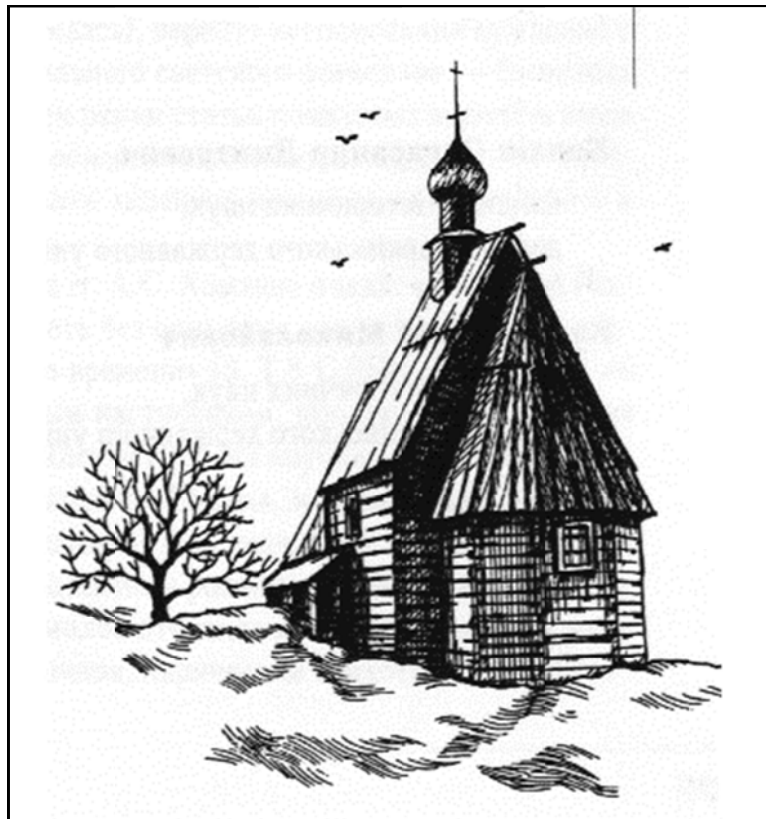
Victor Hotsulyak (Cherkasy, Ukraine) Study of Mutual Influence of Ukrainian agricultural production of imperial Russia and the world food market Book review: Reent A.P, Serdyuk O.V. Agriculture of Ukraine and the world food market (1861-1914) (Kyiv, 2011)	187
--	-----

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Â³ò÷èçí ýí à

òà ãñãñâ³òí ÿ ³ñòî ð³ÿ

ВИТОКИ, ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН «ОЛЬСТЕРСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ»

Досліджено витоки «ольстерської проблеми». Розкрито суть англійсько-ірландських протиріч XVIII – XIX століть, еволюцію протестантсько-католицького конфлікту. Проаналізовано події сучасного етапу «ольстерської проблеми» та спроби мирного врегулювання міжобщинної конфронтації.

Ключові слова: англійсько-ірландські протиріччя, протестантсько-католицький конфлікт, «ольстерська проблема».

Исследовано истоки «ольстерской проблемы». Раскрыта суть англо-ирландских противоречий XVIII – XIX веков, эволюция протестантско-католического конфликта. Проанализированы события современного этапа «ольстерской проблемы» и попытки мирного урегулирования межобщинной конфронтации.

Ключевые слова: англо-ирландские противоречия, протестантско-католический конфликт, «ольстерская проблема».

This article investigates the origins of «Ulster problem». The Anglo-Irish conflicts of XVIII – XIX centuries discovers as the evolution of the Protestant-Catholic conflict. The author analyzes the events of the Modern stage of «Ulster problem» and attempts of a peaceful settlement of inter-communal confrontation.

Key words: Anglo-Irish conflicts, Protestant-Catholic conflict, «Ulster problem».

З другої половини ХХ ст. все вагомішу роль у міжнародних відносинах почали відігравати регіональні конфлікти, підґрунтям яких, частіше за все, є етнічно-релігійні розбіжності. «Ольстерська проблема» є прикладом такого конфлікту, який і нині має важливе міжнародне значення і тому є актуальним для наукових досліджень.

Аналізуючи витоки та еволюцію протиріч між католиками та протестантами в Північній Ірландії, ми можемо знайти корені «ольстерської проблеми», побачити, які фактори врешті-решт призвели до непримиренної конфронтації між двома сусідніми общинами. Без аналізу витоків та еволюції конфлікту дослідник не зможе об'єктивно зрозуміти суть конфлікту.

Розглядаючи процес мирного врегулювання «ольстерської проблеми» на сучасному етапі, аналізуючи засоби, якими користувалися учасники процесу мирного врегулювання для досягнення миру в регіоні, можна визначити умовну схему розв'язання важкого етнічно-релігійного протистояння.

Для аналізу розвитку етнічних конфліктів, важливо дослідити як конфлікт з «гарячою»,

«гострою» фази перейшов протягом першого десятиліття ХХІ ст. у площину, хоча й палких, але вже суто політичних дебатів.

«Ольстерська проблема» тісно пов'язана з питанням міжнародного тероризму («Ірландська Республіканська Армія» («ІРА»), «Союз Волонтерів Ольстера» («СВО»), «Асоціація Оборони Ольстера» («АОО»). Адже вищевказаними організаціями були здійснені теракти не лише на території Великої Британії, але, також, в Республіці Ірландії, Німеччині, а зброю для «ІРА» тривалий час постачала Лівія. «Ольстерська проблема» важлива, бо, незважаючи на те, що дрібні екстремістські організації продовжують своє існування, великі угруповання («ІРА», «СВО», «АОО») офіційно заявили про припинення вогню та закликали своїх прибічників покласти край насильству. Тобто, існує система рішень з успішної боротьби з терористичними організаціями.

Зважаючи на важливість та актуальність «ольстерської проблеми», автор статті поставив за мету: дослідити чинники, які призвели до появи конфліктів між католиками та

протестантами в Ольстері; проаналізувати фактори, які вивели міжобщинні протиріччя на рівень непримиренної конфронтації; дослідити засоби, якими користувалися учасники процесу мирного врегулювання (1969-1998) для досягнення миру в регіоні; проаналізувати події першого десятиліття ХХІ ст., як перехід конфлікту у політичну площину.

Північноірландське питання посідає досить вагоме місце у західній історіографії. Написані сотні статей, досліджень, монографій. В ірландській історіографії «ольстерська проблема» одна з центральних.

Щодо вітчизняної історіографії, то можна виділити три періоди, коли українські історики намагались дослідити ірландську історію.

До першого періоду можна віднести праці істориків першої половини ХХ ст., коли в Україні також спалахнула національно-визвольна боротьба. Саме тоді було введено у наукове дослідження широке коло історичних фактів з історії Ірландії у працях О. Кониського, Д. Дорошенка, М. Григоровича, Ф. Крушинського, Д. Варнака. У цих роботах багато уваги було приділено історії національно-визвольної боротьби ірландського народу. Складність використання даної літератури у сучасних дослідженнях полягає в тому, що, окрім праці Ф. Крушинського, у вищенаведених дослідженнях не вказана використана література і джерела [1].

Протягом другого періоду – часів радянської влади – українська радянська історіографія майже не приділяла уваги історії Ірландії, хоча актуальність даного питання у світі не зменшувалась. Тут можна відзначити лише дисертацію кандидата історичних наук С. Толстого «Англійське суспільство та ірландське повстання 1916 р.» [2].

У сучасній українській історичній науці інтерес до історії Ірландії зростає. Можна виділити роботи Е. М. Кучменко, О. М. Теленко, К. О. Гули, О. Є. Сахновського. У праці О. М. Теленко основна увага зосереджена на аналізі політики британського уряду з врегулювання «ольстерської проблеми». К. О. Гула досліджувала взаємодію усіх акторів ольстерського конфлікту та їх взаємодію по досягненню компромісу. О. Є. Сахновський зосередив свою увагу на аналізі політики британських урядів і позицію Партії гомруля щодо ірландського питання у період Першої

світової війни. Бачимо, що хоча інтерес українських істориків до історії «смарагдового» острова помітно зростає, багато актуальних проблем історії Ірландії лишаються не достатньо висвітленими [3].

Говорячи про витоки «ольстерської проблеми», слід почати ще з подій 1169 р., а саме початку англійської колонізації Ірландії. Формальним приводом для англійсько-норманського вторгнення стала папська булла 1155 р., в якій Папа Адріан IV дозволив Генріху II відправитися в Ірландію та «реформувати» її церкву [4]. З 1169 по 1171 рр. англо-норманські завойовники одержали в південно-східній Ірландії низку легких перемог. Перший етап завоювання Ірландії завершився в 1177 р., коли Генріх проголосив свого молодшого сина Джона «Королем Ірландії» [5]. Незважаючи на ці успіхи, до правління Генріха VIII, англійська колонізація Ірландії не була продовжена, тому що для Англії, в той час, існував цілий ряд більш пріоритетних завдань, як зовнішньої політики («Столітня Війна»), так і внутрішньої («Війна Троянд»).

За часів правління Єлизавети I (1558-1603) колонізація Ірландії отримала логічне продовження. Після «реформації» Генріха VIII два сусідні острови роз'єднували вже не лише етнічні, але й релігійні розбіжності [6]. Найбільш буремною провінцією був Ольстер (північ Ірландії). Після придушення повстань 1567 р. та 1597-1603 рр. [5], англійська адміністрація вирішила застосувати новий метод колонізації. Якщо раніше великі ділянки землі роздавалися англійським феодалам, то на цей раз колонізаторами ставали прості люди, частіше за все це були релігійні дисиденти (шотландські пресвітеріани), відставні офіцери (яких таким чином винагороджували за службу), тобто люди, які могли постояти за себе та яким було нічого втрачати. З роками розвивалося своєрідне почуття ольстерського протестантського націоналізму. Нашадки англійських і шотландських колоністів переставали вважати себе англійцями та шотландцями. Своєю Батьківщиною вони вважали Ольстер, чії землі законно, з королівської санкції одержали їх пращури, що тут жили та поховані. І ці землі ольстерці-протестанти готові були зі зброєю в руках захищати від ольстерців-католиків, нащадків корінного населення [7].

Після «ірландського» походу Кромвелля та поразки яacobітів (прибічників короля Якова, які, здебільшого, були католиками) у битві на р. Бойн у 1691 р. колонізацію Англією Ірландії можна вважати завершеною. Підсумки XVII ст. виявилися жахливими для католиків Ірландії. Якщо в 1641 р. в ірландців-католиків було 59 % ірландської землі, в 1660 році, після кромвелівської колонізації, ця цифра знизилась до 22 %, а вже за правління Вільгельма Оранського (1688-1702) – до 14 %. За правління короля Георга I (1714-1727) доля землі, яка належала ірландцям-католикам, знизилась до 7 % [8].

XVIII століття пройшло під знаком намагань англійської влади викоренити католицизм серед ірландської населення. Була видана ціла низка законів, які дослідники об'єднують під назвою «каральних законів» [9]. Наполегливі спроби англійської влади переслідувати католицизм лише посилили зв'язок церкви з масами ірландського населення. Католицька віра та ірландський націоналізм становились синонімами [10].

Розглядаючи еволюцію конфронтації між католиками та протестантами в Ольстері, неможливо обійти питання про голод в Ірландії 1845-1849 рр. Справа в тому, що життя ірландського селянства (яке в той час складало основну масу населення) дуже залежало від врожаю картоплі. Винуватцем трагедії став грибок фітофтора. Селяни не знали, як боротися з цим грибом. Вітер, дощ, туман та комахи переносили хворобу на диво швидко – до початку 1846 р. грибок фітофтора розповсюдився на всі графства Ірландії. В результаті, за період 1845-1849 рр. від голоду померло приблизно 800 000 чоловік та близько мільйона ірландців виїхало здебільшого в США, а також в Австралію. З цих подій бере початок формування впливової американсько-ірландської спільноти в США. Враховуючи те, що на 1845 р. населення всього острова оцінювалося у 8 мільйонів, це величезні цифри (кожен десятий загинув) [11]. Більшість ірландців звинуватили англійську владу в таких жахливих наслідках, що лише додало непорозумінь між двома націями. Якщо провести аналогії з історією України, то ці події, за впливом на ментальність нації, схожі з трагедією Голодомору 1932-1933 рр. [12].

У політичній площині відображення «ольстерського конфлікту» з'явилося з появою «проблеми гомруля». Термін «Гомруль» є калькою з англійського словосполучення «home rule» та означає пропозицію депутатів британського парламенту від Ірландії (які об'єдналися в «Лігу Гомруля») по створенню в Ірландії місцевого парламенту та надання, таким чином, певної автономії острову. Але не всі депутати від Ірландії об'єдналися в «Лізі Гомруля». Ті, які були протестантами (а більшість цих депутатів були з Ольстера), в 1905 р. об'єдналися в «Ольстерську Юніоністську Партію» («ОЮП»), метою якої було збереження Ірландії в безпосередньому адміністративному підпорядкуванні Великій Британії [13].

Після війни за незалежність 1919-1923 рр. та громадянської війни 1922-1923 рр. територію острова було поділено на два державні утворення: домініон «Вільна держава» з широкими автономними правами та «Північна Ірландія» (створена з 6 графств провінції Ольстер), як невід'ємна частина Великої Британії [14]. З моменту проголошення конституції домініону «Вільної Держави» (який цим документом отримував назву «Ейре» (Ірландія) [15], ольстерську проблему слід означати, як офіційну незгоду, закріплену у конституції, керівництва домініону Ірландії з існуючим державним статусом Північної Ірландії та гострі міжобщинні суперечності всередині самої Північної Ірландії.

Ескалація насилля в регіоні вибухнула в 1969 р., коли в декількох містах Північної Ірландії відбулися вуличні бої між протестантами та католиками. З 1969 та по 1998 рр. проходила «гаряча» фаза сучасного періоду «ольстерського конфлікту». Правлячі кола Великої Британії використовували різні тактики для розв'язання конфлікту. Зокрема у 1972 р. було введено пряме правління з Лондона. Неодноразово робилися спроби поновлення діяльності регіональних органів влади, але вже на нових принципах, які б гарантували католицькій общині конституційну участь в житті регіону, адже до 1972 р. 90 % місць регіонального парламенту Північної Ірландії займала протестантська «ОЮП». Нарешті, внутрішньополітичні засоби та взаємні зусилля Великої Британії та

Республіки Ірландії, виражені в таких документах, як «саннігдейльська угода» (1972) [16], «англійсько-ірландська угода» (1985) [17] та «об'єднаній декларації» (1993) [18] підготували підґрунтя для справжнього прориву в процесі мирного врегулювання «ольстерської проблеми», який відбувся з підписанням «угоди страсної п'ятниці» (1998) [19].

На початку XXI ст. регіон пройшов кризу низку політичних криз. Тим самим конфлікт перейшов у «холодну» стадію свого розвитку, для якої характерні перманентні політичні кризи, але вже без активної терористичної діяльності з боку конфронтуючих сторін.

У 2001 р. політична криза в Північній Ірландії розгорнулася в результаті відставки з поста першого міністра провінції Девіда Трімбла (лідера «Ольстерської Юніоністичної Партії») в знак протесту проти затягування ІРА початку задачі озброєння. У черговий раз «угода страсної п'ятниці» виявилися під загрозою зриву.

У жовтні 2001 р. «Ірландська республіканська армія» нарешті заявила про початок задачі зброї. Девід Трімбл знову приступив до виконання обов'язків першого міністра Ольстера, після чого в цілому відновилася діяльність законодавчої й виконавчої влади провінції.

Пограбування у грудні 2004 р. банку ірландської філії «Northern Bank», вбивство у січні 2005 р. в Белфасті католика Роберта Маккартні, вбивство у квітні 2006 р. Деніса Доналдсона, який був впливовим членом Шинн Фейн та більше 20 років британським агентом – всі ці акти викликали великий резонанс в Великій Британії. У результаті цих подій знову була зупинена робота місцевих органів влади [20].

Внаслідок тиску на Шинн Фейн та «ІРА», їх лідер Джеррі Адамс у квітні 2005 року закликав керівництво «ІРА» здати увесь свій арсенал. 28 липня 2005 року Армійська Рада «ІРА» (найвищий керівний орган організації) оприлюднила заяву, у якій йшлося про допуск експертів з «Міжнародної комісії по роззброєнню» та усіх бажаючих експертів, навіть протестантів Ольстера, до своїх військових складів для остаточного знищення свого арсеналу. Більше того, керівництво

«ІРА» заявило офіційно кінець збройного опору.

У 2007 р. двом партіям, які вибороли найбільше місць в парламенті Північної Ірландії – «ДЮП» та «Шинн Фейна», які, водночас, були непримиреними ворогами (лідери цих партій досі відмовляються потискати один одному руки), вдалося знайти компроміс. 10 травня 2007 р. робота північно-ірландського парламенту була поновлена.

Результати цього позначились відразу. Єврокомісія схвалила виділення Північній Ірландії додаткових інвестицій у розмірі 1,7 млрд. євро на найближчі шість років. Слідом за цим відбулася епохальна подія: у ніч з 31 липня на 1 серпня 2007 р. офіційно завершилася операція британської армії в Північній Ірландії, що тривала 38 років [19]. До нашого часу робота Стормонтського парламенту більше не зупинялась.

Аналізуючи події першого десятиліття XXI ст. можна казати, що конфлікт остаточно перейшов у політичну площину.

Роблячи висновок, зазначимо наступне. Витоками «ольстерської проблеми» слід вважати англійсько-ірландські конфлікти XII ст. та подальшу колонізацію XVI – XVII ст. Події XVIII та XIX ст. лише посилили конфронтацію між католиками та протестантами в Ольстері. З появою перших політичних утворень протистояння розповсюдилось ще й на політичну площину.

У результаті війни за незалежність 1919-1921 рр. на території острова Ірландія виникло два державних утворення: домініон «Вільна Держава» та «Північна Ірландія» як складова частина Великої Британії, так «ольстерська проблема» набула міждержавного значення.

Дискримінаційна політика уряду Північної Ірландії, призвела до ескалації насилля в 1969 р. Велика Британія використовувала як внутрішньополітичні засоби, так і зовнішньополітичні, для досягнення миру у регіоні, вінцем яких стала «Угода Страсної П'ятниці» (1998). Бачимо, що за останнє десятиліття гостра етнічно-конфесійна конфронтація остаточно переросла у політичну боротьбу.

Серед перспективних напрямків розробки проблеми можна виділити наступні. Ґрунтовні дослідження дій окремих акторів сучасного

етапу ольстерської проблеми (правлячих партій Великої Британії, партій Північної Ірландії, Республіки Ірландії, роль США, Європейського Союзу тощо), порівняльний аналіз процесу мирного врегулювання оль-

стерської проблеми з аналогічними процесами інших гострих етнічно-конфесійних конфліктів (Балкани, Баски, ряд конфліктів в Африці тощо), порівняльний аналіз історичної долі української та ірландської націй тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крушинський Ф. Національна революція в Ірландії. – Париж, 1931. – 175 с.
2. Толстой С. Английское общество и ирландское восстание 1916 года: дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1983.
3. Кучменко Е. М. Ірландія і Ольстерська криза: Пошуки шляхів її подолання у другій половині ХХ століття (Історичний огляд) – К., 2000. – 169 с.; Теленко О. М. Ольстерська проблема в політиці Великої Британії: дис. ... канд. політ. наук. – Львів, 2005. – 204 с.; Сахновський О. Є. Ірландський автономізм у роки Першої світової війни: позиція Партії гомруля та політика британських урядів: дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2006. – 192 с.; Гула К. О. Шляхи врегулювання конфлікту у Північній Ірландії (1968-2007 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2009. – 210 с.
4. The Bull of Pope Adrian IV Empowering Henry II to Conquer Ireland. A.D. 1155 // Yale Law School. The Avalon Project. – Режим доступу: <http://avalon.law.yale.edu/medieval/bullad.asp>
5. Hayes-McCoy G. A. Irish Battles: A Military History of Ireland. – Longmans, Green and Co. Ltd, 1969 // books download free. – Режим доступу: <http://www.ebooksdownloadfree.com/History-Military/Irish-Battles-A-Military-History-of-Ireland-B11222.html>
6. Spenser Edmund. A View of the present State of Ireland // CELT: The Corpus of Electronic Texts. – Режим доступу: <http://www.ucc.ie/celt/published/E500000-001/index.html>
7. Proclamation by Queen Elizabeth I (1599) // National Library of Ireland. – Режим доступу: <http://www.nli.ie/1916/pdf/2.pdf>
8. Connolly S. J. Divided Kingdom: Ireland 1630-1800 (Oxford History of Early Modern Europe). – Oxford University Press, 2008 // books download free. – Режим доступу: <http://www.ebooksdownloadfree.com/History-Military/Divided-Kingdom-Ireland-1630-1800-Oxford-History-of-Early-B18529.html>
9. LAWS IN IRELAND FOR THE SUPPRESSION OF POPYRY commonly known as the PENAL LAWS // CELT: The Corpus of Electronic Texts. – Режим доступу: <http://www.ucc.ie/celt/published/E500000-001/index.html>
10. Nicholson Asenath. Annals of the famine in Ireland, in 1847, 1848, and 1849. – New York: E. French, 1851 // History of Ireland: Primary Documents. – Режим доступу: <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/History/History-idx?type=header&id=History.NichoAnnal>
11. Kenny Kevin. Ireland and the British Empire (Oxford History of the British Empire Companion Series). – Oxford University Press, USA, 2006 // mirknig.com. – Режим доступу: <http://mirknig.com/knigi/history/1181391157-ireland-and-the-british-empire-oxford-history-of-the-british-empire-companion-series.html>
12. Keating Geoffrey. The History of Ireland. – Ex-classics Project – 2009 // CELT: The Corpus of Electronic Texts. – Режим доступу: <http://www.exclassics.com/ceitinn/foras.pdf>
13. Cottrell Peter. The War for Ireland 1913-1923. – Osprey Publishing – 2009 // Books.tr200net. – Режим доступу: <http://books.tr200.net/f.php?f=military+history+of+ireland>
14. Constitution of Ireland (original text) (1937) // Supreme court. – Режим доступу: [http://www.supremecourt.ie/supremecourt/sclibrary3.nsf/\(WebFiles\)/242860F2D11AFE5B802573160045FD06/](http://www.supremecourt.ie/supremecourt/sclibrary3.nsf/(WebFiles)/242860F2D11AFE5B802573160045FD06/)
15. The Sunning dale Agreement. December 1993 // Архів конфлікту в Інтернеті. – Режим доступу: <http://cain.ulst.ac.uk/events/sunningdale/agreement.htm>
16. ANGLO-IRISH AGREEMENT 1985 between THE GOVERNMENT OF IRELAND and THE GOVERNMENT OF THE UNITED KINGDOM // Архів конфлікту в Інтернеті. – Режим доступу: <http://cain.ulst.ac.uk/events/aia/aiadoc.htm>
17. Joint Declaration on Peace: The Downing Street Declaration, Wednesday 15 December 1993 // Архів конфлікту в Інтернеті. – Режим доступу: <http://cain.ulst.ac.uk/events/peace/docs/dsd151293.htm>
18. Agreement between the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and the Government of Ireland, 1998 // Офіційний сайт парламенту Північної Ірландії. – Режим доступу: www.nio.gov.uk
19. Офіційний сайт BBC. – Режим доступу: <http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/default.stm>
20. Hain P. «Peacemaking in Northern Ireland: a model for resolution?» // Офіційний сайт парламенту Великої Британії. – Режим доступу: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200607/ldhansrd/text/70709w0003.htm>

Рецензенти: *Машевський О. П.*, д.і.н., доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка; *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ЛЕМКІВСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ НА XXI СТОЛІТТЯ

Проаналізовано становище лемків на початку XXI століття. Відзначено, що вони знаходяться у дуже складній ситуації. Це зумовлено процесом асиміляції з боку існуючого оточення. Склалася реальна загроза цілковитого зникнення лемків як окремої етнічної спільноти.

Ключові слова: лемки, національна меншість, національна ідентичність, асиміляція.

W niniejszym artykule autor poddał analizie położenie Łemków na początku XXI stulecia. Ich sytuacja jest bardzo trudna. Następuję proces asymilacji w obcym otoczeniu. Istnieje realne niebezpieczeństwo całkowitego zaniku Łemków jako grupy odrębnej pod względem kulturowym.

Słowa kluczowe: Łemkowie, mniejszość narodowa, tożsamość narodowa, asymilacja.

In this paper author has analyzed situation of Lemkos in the beginning of XXI century. Their situation is really difficult. The process of assimilation is coming on in extraneous environment. So there is a threat of total disappearance of Lemkos in terms of separate cultural group.

Key words: Lemkos, mind, national identity, assimilation.

Двадцять століття було одним з найважчих століть в історії світу. Найбільш трагічний слід залишив він в Центральній та Східній Європі. Найбільш важкий досвід у XX столітті на цій частині континенту, безсумнівно, отримали лемки. Під цією назвою розумію українське населення Лемківщини, історичного регіону, розташованого в Карпатах, на польсько-словацькому кордоні. У Словаччині лемки (русини) проживають у регіоні, відомому під назвою Шариш та на малих клаптиках Спішу і Земпліни. На території Польщі до 1947 року лемки заселяли південну частину новосондецького, горлицького, ясельського, кросненського, саноцького районів, південно-західну частину леського і кілька сіл новотарського району [1].

Проблеми, котрі відчули лемки в XX столітті, почалися ще в XIX. Вже в сімдесяти роки в Карпатському регіоні розпочалася масова еміграція до Америки. Була вона зумовлена демографічними та економічними факторами. За деякими оцінками, за океан відправилася більша половина населення Карпат [2, s. 29]. Це відносилось і до лемків. Високий приріст населення дозволив швидко відновити втрати жителів карпатських сіл. Однак, емігрувало найбільш динамічне та підприємницьке населення. Це була значна

втрата для Лемківщини, хоча мігранти, як правило підтримувати тісні зв'язки зі своєю Батьківщиною.

Після Першої світової війни змінилася тодішня система державних кордонів у Центральній та Східній Європі. Лемківщину поділив полько-чехословацький кордон. Хоча лінія кордону проходила хребтами Карпат ще з часів середніх віків. Спочатку це був польсько-угорський кордон, потім галицько-угорський, але цей факт значною мірою не заважав контактам між населенням. Кордон між Польщею та Чехословаччиною мав інший характер. Був чітко визначений і ретельно охоронявся. Контакти між населенням були обмежені.

Обидві республіки були багатонаціональні. Тим не менш в Польщі переважали поляки а в Чехословаччині – чехи. Політика обох країн була направлена на захист інтересів панівних націй. У 1919-1939 роки, по обидва боки кордону відбувалися спроби асиміляції лемківського населення, які, однак, значних результатів не дали.

Лемківщина сильно постраждала у ході Другої світової війни. Але найважчий час для лемків настав після офіційного закінчення військових дій. З 9 вересня 1944 року комуністична влада Польщі уклала з урядом

Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) договір про обмін населенням. Він відносився до поляків, які оселилися на території України і українців – на території Польщі. Аналогічні угоди були укладені між польською владою і радянськими урядами Білорусії та Литви. Обмін населенням був добровільний, але насправді прийняв форму примусового виселення [3]. Відносилось це й до лемків. У Радянську Україну депортовано близько 95 тис. лемків, майже дві третини цього населення, котре проживало в Польщі. Після завершення обміну населенням, в Польщі залишилося близько 30-35 тис. лемків [4]. У 1947 році вони були, поряд з іншою частиною українського населення, депортовані в рамках акції «Вісла» в західні і північні області.

10 липня 1946 року між владою Чехословаччини і УРСР була підписана угода про обмін населенням. До радянської України емігрувало понад 12 тис. громадян Чехословаччини [5, s. 135]. В основному це були лемки. Уряд Чехословаччини не чинив прямих тиск на українське населення з метою його виїзду з країни. Чехословацька влада дозволила на своїй території радянським агітаторам провести акцію в підтримку виїзду до УРСР, не беручи безпосередньої участі в ній. Важко однак, оцінювати виїзд Лемків з Чехословаччини як повністю добровільний. Радянські агітатори дуже цинічно обманювали довірливих людей, обіцяючи їм життя в достатку в Радянській Україні. Реальність, в якій опинилися переселенці, в розореній війною країні, виявилася абсолютно іншою.

В Словаччині лемкам вдалося unikнути акції «Вісла». Але події в Польщі негативно вплинули на лемків по словацькій стороні кордону. Вони відчували небезпеку, яка не була необґрунтованою. В Чехії як і в Словаччині виникали думки про необхідність ліквідації «русинського питання», шляхом депортації населення до УРСР. В лемківській спільноті в Словаччині царював смуток і апатія [5, s. 67]. Русинське походження стало важким тягарем. Могло призвести до насильницької депортації з Чехословаччини, яка в порівнянні з іншими країнами Центральної та Східної Європи виявилася, в сорокових роках майже оазисом стабільності і процвітання.

У другій половині п'ятдесятих років, кому-

ністична влада Чехословаччини офіційно визнала русинське населення українською меншиною. У 1952 році до шкіл в південно-східній Словаччині, в яких раніше навчали місцевого діалекту, була введена українська мова [6, s. 102]. Це викликало опір з боку населення, міцно прив'язаного до регіональних традицій. Крім того, українська культура була представлена молодим лемкам зі Словаччини, як «радянська», міцно русифікована і насичена духом комуністичного виховання. Така «українізація» словацьких лемків була проведена бюрократичними методами без урахування почуття населення. Вона супроводжувалася агресивною пропагандистською кампанією, спрямованою проти «українського буржуазного націоналізму». По суті, мала характер антиукраїнський. З сучасної точки зору видається, що метою чехословацької комуністичної влади, була не стільки «українізація» лемківського населення, як словакізація. Русинів було поставлено перед дилемою: словацькість чи українськість, одночасно спотворюючи український народ. Крім того, вибір української ідентичності в ситуації, коли загроза насильницької депортації до Радянської України не повністю зникла, межував з героїзмом.

Після Другої світової війни списки переписів показали скорочення чисельності населення, яке ототожнювало себе з українською чи русинською національністю в Словаччині. У двадцятих роках ХХ століття русинського населення у Словаччині нараховувалося 155 тис. [7]. Під час перепису населення в Чехословаччині в 1930 році, до русинської чи української національності призналося більш ніж 95 тис. респондентів [6, s. 102]. Під час перепису населення в 1950 році, русинську або українську національність оголосило 48 231 чоловік. Кількість населення в північно-східній Словаччині скоротилася більш ніж на 45 %. У той же час, кількість респондентів, котрі оголосили свою приналежність до словацької національності, збільшилася в тому регіоні на 65 %. У 2001 році, під час перепису населення в Словаччині, свою приналежність до української національності оголосило 10 814 респондентів, до русинської – 24 201 респондент. Загалом, дві національності представляло 35 015 чоловік [6, s. 104].

Оцінюючи результати перепису, варто

заховати обережність. Оскільки показують вони, суб'єктивне (добровільне) відчуття національної приналежності. Між тим, в Центральній Європі переважає, «культурна» концепція народу, згідно з якою приналежність до певної нації визначається не суб'єктивним відчуттям людини, а культурними особливостями. До того ж, в ході перепису населення у Словаччині, у 2001 році, 62 786 респондентів вказали в якості рідної мови русинську або українську (русинську – 54 907, 7 879 – українську) [8, s. 304].

Однак, ніхто не заперечує різке зменшення кількості лемків у північно-східній Словаччині. На думку видатного експерта з цього питання, проф. Мікулаша Мушінкі з близько 90 тис. мешканців історичної Лемківщини, по словацькій стороні русини становлять зараз менше ніж четверту частину, хоча більшість жителів цього регіону русинського походження [8, s. 304].

Ще гірше, з точки зору лемків, виглядає ця ситуація на Лемківщині з польської сторони кордону. Під час перепису населення, проведеного в Польщі в 2002 році на території Лемківщини, приналежність до лемківської національності оголосило 1 642 особи, а до української 789 [9]. Що дає в загальній складності 2 431 чоловіка, що становить лише близько 4 % жителів сьогodнішньої Лемківщини. На всій території Польщі, під час згаданої інвентаризації в 2002 році, приналежності до української національності оголосило 27 172 чоловіка, а до лемків – 5 850. Більша частина, що оголосила приналежність до української національності, виводилась з Лемківщини або була їх нащадками. Загалом, приналежності до двох національностей оголосило 33 022 респонденти.

У ході операції «Вісла» депортовано близько 150 тис. чоловік. Той факт, що в 2002 році приналежність до української чи лемківської національності в Польщі оголосило трохи більше 33 тис. респондентів можна інтерпретувати, як результат високої ефективності депортації. Однак робити такі порівняння не маємо право. Про «кваліфікацію» відносно участі в операції «Вісла» вирішував Департамент безпеки і командири військових частин, котрі проводили депортацію, а не

самі зацікавлені. Діяли на свій розсуд. Не брали до уваги ні національну свідомість депортованих, ні їх політичні погляди. Однак, в ході перепису респонденти подали свої декларації.

Тим не менше, процес поступової полонізації в рамках операції «Вісла» – це об'єктивне явище, яке не може залишати байдужим. Більш вагомими результатами від загально національного перепису 2002 року надали данні місцевого значення. У 1947 році до воловського району, що в Дольному Шльонську, було переселено 2 881 чоловіка з Лемківщини (626 сімей) [10, s. 24]. Під час перепису населення в 2002 році в районі, приналежність до лемківської національності оголосило 55 осіб, до української – 32 особи. Як показали дослідження, проведені Малгожатою Франчак, на території районів, як і раніше, проживає велика кількість людей, які мають лемківське коріння [10, s. 24]. Тим не менш, вони займають переважно пасивну позицію. Не беруть жодної активної участі в будь-якій діяльності, з метою підтримання власної ідентичності.

Також дослідження Олександри Яворницької-Новосад, проведені в Любуському воєводстві серед депортованих осіб в ході операції «Вісла», а також членів їх родин, свідчать про тенденцію зникнення серед молодого покоління володінням як українською мовою, так і лемківським діалектом [11]. Це підтверджує прогресивний процес асиміляції в польському середовищі.

Помітне уповільнення активності можна спостерігати і за кордоном. На початку ХХ століття в США і Канаді було сформоване міцне лемківське середовище, котре складалося з іммігрантів. Було воно різноманітне у своїх політичних поглядах. Панувала як проросійська, так і проукраїнська орієнтації. Провідною проросійською організацією, безсумнівно, була «Лемко-Союз». Організація була заснована в 1929 році і швидко розвивалася [2, s. 30-31]. На піку розвитку в США та Канаді до організації належало близько 5 тис. членів. Штаб-квартира була розташована в Йонкерсі, що належить до метрополії Нью-Йорку. У 30-х роках був зведений «Будинок лемків» (Lemko Hall of the Carpatha – Russian Amerikan Center) – велика, триповерхова будівля. У всіх

великих скупченнях лемківських емігрантів працювали відділення «лемківських будинків». «Лемко-Союз» володів також курортом в місті Монро, штат Нью-Йорк. Однак у кінці ХХ століття, відбувся різкий спад організації. На даний час працює вона в частковій формі. Більшість «лемківських будинків» була продана.

Особисто я не в захваті від ідеології, розповсюджуваної «Лемко-Союзом». Вона була проросійською, і навіть (до 1989) прокомуністичною. Проте, занепад «Лемко-Союзу» був поразкою для усієї лемківської спільноти, незалежно від ідеологічних переконань. Це ще більш шокує, оскільки українські організації в США та Канаді, як правило, працювали досить добре. До цих організацій належало також багато лемків.

Підсумок ХХ століття був для лемків досить драматичний. В країні своїх предків, на Лемківщині, вони перетворилися на невелику меншину. У той же час спостерігався процес асиміляції лемків в чужорідному середовищі (польському, словацькому або американському). Також і в Україні лемки часто безповоротно втрачали свої регіональні особливості. Існує значна небезпека повного зникнення лемків, як окремої культурної групи.

Аналізуючи причину скрутного становища лемків, не спосіб уникнути рефлексії на тему: «Сила лукавого». Ця група стала жертвою процесу формування «національних держав» у Центральній Європі в ХХ столітті. Найчастіше була жертвою насильства, котра жодним чином не була в змозі чинити опір (наприклад, операція «Вісла»). Чи всі страждання лемків можна пояснити іноземним насильством? Занепад «Лемко-Союзу» в Америці, звичайно не був результатом іноземного насильства. Можна також поставити під сумнів, чи всі можливості були використані для того, щоб захистити самовираження лемків в Словаччині. Крім того, спостереження в Польщі за соціальною активністю населення в середовищі депортованих в рамках операції «Вісла» не вселяє оптимізму.

Населення, депортоване з хелмських (люблінських) земель та Надсяння (передгір'я), відзначається значно більшою активністю в

порівнянні до населення, депортованого з Лемківщини та їх нащадків. На Вармії та Мазурах українське населення зайняло досить міцні позиції в місцевих органах влади. Крім того, на Приморських територіях місцеві політики часто шукають підтримку в українському середовищі. У багатьох випадках це вирішує про те, хто буде правити в селі або районі. Це дозволяє підвищити ефективність отримання дофінансування для українських культурних ініціатив. У Дольному Шльонську та на землях Любуських, куди була депортована значно велика кількість населення з Лемківщини, місцеві політики часто навіть не знають про їх існування в регіоні. Дуже рідко звертаються з метою залучення підтримки під час виборів до цієї групи населення. Дуже важко також отримати дофінансування для культурних ініціатив.

Лемківське середовище в західній Польщі часто характеризується пасивністю. Це відноситься як до тих лемків, які ототожнюють себе з українською національністю, так і до тих, хто ідентифікує себе як «автономістів» або приналежності до нації «русинів». Звичайно, серед «моря бездіяльності» існують унікальні «острова» високої активності. Найчастіше пов'язані вони з образом жертвних активістів, які виступають в ролі місцевих лемківських «лідерів». Однак, ці місцеві «герої» колись припинять свою діяльність, а більшість з них не мають послідовників.

Аналізуючи підсумки ХХ століття, не можливо чинити опір думці, що це люди, які втратили практично все, що могли втратити. Чи подальше існування цієї групи має сенс? Якби я був націоналістом, відповів би, що це не має сенсу. В основі ідеології націоналізму прихований соціальний дарвінізм, який припускає, що право на існування мають тільки сильні нації, а слабкіші повинні підпорядкуватися сильнішим, або загинути. Однак націоналістичний світогляд мені чужий. Я не думаю, що слабкість є рівносильною відсутності права на існування.

Перебуваючи на острові Мальта, на Середземному морі, звернув увагу, що місцеве населення говорило на своїй рідній мові, котра відрізнялася від інших євро-

пейських мов, хоча всі дуже добре знають англійську мову. Це колишня британська колонія. Коли я запитав консьєржа в готелі, чому його співвітчизники майже одержимо охороняють свою мову, котрою спілкується невелика популяція, він відповів: *«Весь світ говорить англійською, а мальтійською тільки ми»*. Якби мальтійці відмовилися від рідної мови, неймовірно сильно збідніли б духовно. Крім того, світ був би біднішим.

Історія Мальти була дуже важкою. Протягом століть жителі острова залишалися під іноземним пануванням. Проте, їм вдалося зберегти свою мову та ідентичність, а в ХХ столітті створили свою власну державу. Історія лемків розгорнулася інакше. Однак, це не віднімає право у народу на існування.

Якщо можемо говорити про яку-небудь «лемківську політику», то її метою повинно бути тільки одне – врятувати те, що ще можна врятувати. Але для того, щоб дії були ефективні, необхідно зробити ретельний аналіз попередніх причин слабкості лемків.

У ході обговорень, які відбуваються в лемківському середовищі, часто підкреслюється той факт, що невелику спільноту послаблюють розколи. Поділ релігійного характеру (православні і греко-католики) і з точки зору національної орієнтації (українці та «автономісти»). На практиці, лінії в обох випадках збігаються. Дійсно, «автономісти» в основному православні християни а греко-католики зазвичай ототожнюють себе з українською національністю. Чи не в релігійному розколі лежить основне джерело слабкості лемків?

Як видно з історії європейських народів, релігійна «уніфікація» народів, а отже, відсутність релігійних конфліктів, як правило, позитивне явище, особливо у кризових ситуаціях. Наприклад, роль, яку римсько-католицька церква відіграла в історії польського народу не може бути переоцінена. Але існують також приклади країн, диверсифікованих з точки зору релігії, які теж добре функціонують. Наприклад, німці діляться на протестантів і католиків, але цей чинник не відбивається на їхній національній орієнтації.

Крім того, розподіл православних і греко-католиків існує в усіх українських меншинах в Польщі, але не спричиняє розділення на

фоні національної орієнтації. Православні мешканці Хелмщини і їх нащадки винятково «сильні» українці. Крім того, переважна більшість України має православний характер. Проблема лемків полягає, на мій погляд, не в релігійному розколі, але у відсутність єдиної концепції «власного місця у Всесвіті».

Володіння таким баченням є необхідною умовою для успішного захисту свого власного самовираження. Для того, щоб ефективно захищатися, треба добре знати, що захищати. У випадку мальтійців їхнім «місцем у Всесвіті» завжди був скелястий, гарний острів. Однак можна навести приклади народів, що живуть розсіяно, але ефективно зберігають свою самобутність протягом століть. Найбільш відомим прикладом є євреї. Вигнаним римлянами з Палестини і неодноразово переслідуваним, їм вдалося зберегти свою ідентичність. Це стало можливим завдяки тому, що добре знали своє «місце у Всесвіті», яке визначала релігія, вся духовна культура, і, перш за все, Земля Обітована.

Для лемків їх «місце у Всесвіті» протягом століть визначали Карпати і «русинська» віра. Належали до «місцевих мешканців». Ситуація ускладнилася тоді, коли лемки емігрував до Америки і перестали бути «місцевими». За океаном повинні були вирішити, хто в багатокультурному середовищі був «свій», а хто «чужий». Вирішення цієї дилеми часто переростало можливості простих, неосвічених людей, і вело до загублення [12]. До того ж, випадки переходу лемків до православ'я, яке мало місце в ХХ столітті, руйнувало існуюче бачення свого «місця у Всесвіті». Важко було однозначно відповісти, яка релігія була тією справжньою «нашою» – православна чи греко-католицька?

Драма лемків почалася тоді, коли в Центральній Європі в ХХ столітті почали формуватися держави, яких об'єднував національний зв'язок. Раніше не прив'язували в регіоні великого значення до питання національності. Державні кордони не проходили за національною ознакою. Після Першої світової війни визнано право народів до самовизначення, питання, з якою національністю ототожнюють себе мешканці прикордонних територій, стало одним з найбільш важливих політичних проблем.

У Європі, лемки не змогли знайти своє місце. Щоб його знайти потрібно було б утвердитися як окремий народ, або принайтися до однієї з сусідніх країн. Не зробили ні того, ні іншого, залишаючись «підвішеними» в міжнародному просторі. Цей стан триває й надалі. Лемки не можуть однозначно встановити свою ідентичність.

Сьогодні, в лемківському середовищі переважають два національні напрями: український, який стверджує, що лемки є частиною українського народу і русинський («автономічний»), котрий приписує належність лемків до русинської нації або карпато-русинської, яка також охоплює населення Закарпаття [13]. Обидві фракції, мають інше бачення своєї групи у Всесвіті. Це не тільки перешкоджає спільним діям, направленим на збереження своєї ідентичності, але породжує ситуацію, коли сторони представляють собою серйозну загрозу один для одного. Відносини обох сторін ускладнюються тим, що велика частина лемків не має стійкої національної позиції, тим самим займаючи хитку. У той же час сусідні країни відчувають, більшою чи меншою мірою, загрозу з боку лемків, або принаймні ставляться до них з обережністю. Для більшості поляків і словаків лемки є українцями. Однак, наявність карпато-русинських лемків, створює недовіру серед українців. Політичне становище лемківського населення визначають два фактори: внутрішній конфлікт і самотність серед народів.

Єдиний вихід з цього скрутного становища є визначення власної ідентичності, котре не може бути результатом емоційних чинників. Лемки є дуже маленькою і слабкою соціальною групою, щоб дозволити собі романтичний захват. Якщо прагнуть вижити, повинні діяти з великою обережністю. Єдиний романтизм, який вони можуть собі дозволити, це бажання зберегти свою ідентичність. Отже, який шлях повинні вибрати?

Емоційні фактори пропонують радикальне рішення: створити свій власний окремий народ. Можна навіть зустрітися з думкою, що вони вже є народом («четвертою Руссю»). Ця точка зору явно помилкова. Про існування народу не свідчить культурна самотність (наприклад, мова чи релігія), але здатність до

самовизначення. Про народ можемо говорити тоді, коли він має власну державу, або, принаймні фактори, які дозволять йому спільно вирішувати свою власну долю (автономія, сильне політичне представництво в парламенті тощо). Про лемків сказати цього не можна.

Поза сумнівом, існує ідея створення окремого народу. Пропонувалася вона ще перед Другою світовою війною [14]. Під час панування комунізму в Центральній Європі, була подавлена пануючою владою. Після краху комуністичної системи відбувся, свого роду, вибух карпато-русизму, у зміненому вигляді названий неорусизмом. Цей рух отримав інтелектуальну базу в особі канадського історика і політолога Пауля Роберта Магочі. Він був готовий приписувати всім українським мешканцям Карпат (лемкам, русинам закарпатським, гуцулам) приналежать до окремого народу Карпатської Русі [15].

Проте, створення народу є складним процесом. Про це свідчить провал спроби сформування «чехословацького» народу, який запропонував на початку ХХ століття видатний державний чеський діяч Томаш Масарик [16]. У 1918 році чехи і словаки створили спільну державу (Чехословаччину), але вона розпалася у 1993 році. Ніколи не відбулося «злиття» двох націй в один народ. Той факт, що видатний учений розробив концепцію народу, а його послідовники публічно її проголосили, не означає, що утворився новий народ.

Перш ніж вживати заходів щодо створення нового народу, потрібно запитати про значення таких дій. Чому лемки мали б прагнути до створення окремого народу? Чи їх важке становище, завдяки тому мало б покращитися?

Соціальна група, котра вважається іншими за окремий народ отримує право на само визначення. Однак, його реалізація залежить від сильної економічної та військової позиції. Зі слабким народом ніхто, переважно, не рахується. У сучасному світі можна привести багато прикладів переслідувань народів. Оголошення народу має сенс тільки тоді, коли соціальна група, яка це прагне, налаштована на створення власної держави і має таку можливість.

Беручи до уваги той фактор, що більшість лемківського населення зараз проживає в діаспорі, створення гіпотетичної «Карпатської Русі» рівнялося б починанням створення ізраїльської держави після Другої світової війни. Концепція ця є абсолютно нереальною. Лемківські русини значно відрізняються від єврейських сіоністів, творців Ізраїлю. Не мають подібної рішучості, організації, фінансової підтримки чи навіть чисельності. За найоптимістичнішими підрахунками чисельність гіпотетичного карпато-русинського народу оцінюють в не більше як 1 млн. чоловік. Перш за все, Карпати це не Палестина, де в сорокових роках ХХ століття проживали цивілізаційно відсталі арабські племена. Країни Центральної Європи були в змозі захистити цілісність своєї території. Тим часом землі «Карпатської Русі» входять до складу Польщі, Словаччини, України, Угорщини і Румунії.

Але якби «Карпатській Русі» вдалося отримати незалежність, була б це найбільша трагедією для цього регіону. Причина полягає в тому, що належить він до найбідніших в Європі, тому був би не в змозі забезпечити потреби мешканці в плані харчування. Немає також паливно-енергетичної сировини. У нинішній ситуації навіть автономія не була б доцільною. Як Закарпаттю так і Лемківщині (польській і словацькій) потрібна не стільки автономія, як реальна допомога зі сторони своїх держав, яка б дозволила подолати пануючу убогість.

Програму створення незалежної «Карпатської Русі» офіційно проголошують крайні фракції карпато-русинського руху на українському Закарпатті [17]. Ця ідея настільки абсурдна, що навіть Світова Рада Русинів, котра об'єднує русинські організації, дистанціювалася від них, заявляючи: «*Мати свою русинську державу це добре, але це фантазмагорія і утопія*» [18]. Якщо немає можливості утворити русинську державу, то з якою метою створювати русинський народ?

Зі сторони прихильників карпато-русинського нації в Польщі можна часом зустрітися з думкою, що визнання себе окремих від українців народом є ефективним захистом від неприємностей з польської сторони. В міжвоєнний період цей аргумент використовував один з провідних пропаганд-

дистів карпато-русизму – священик Василь Масьцюх, який керував греко-католицькою Апостольською Адміністрацією Лемківщини. В одному зі своїх пастирських послань в 1935 році відзначив: «*Шкідливу брехню і вульгарний наклеп поширюють певні особи, які пишуть в своїх газетах і розмовляють в своїх колах, щоб не втратити кредит довіри, ніби польський уряд, саме тому взяв під захист лемків, щоб їх денаціоналізувати.*

Тому я заявляю, що ні один керівник, не один державний діяч на світі, а також і в Польщі, якщо бажає добра своїй країні, не стане денаціоналізувати лояльний до нього народ, який входить в склад його держави, тому що це зашкодить його країні і таким чином принесе їй шкоду, копав би для неї могилу» [19, s. 131].

Дивлячись з перспективи часу можна без сумніву ствердити, що прогнози священика Масьцюха виявилися абсолютно помилковими. Польський історик Пшемислав Мазур пише: «*Одним з правильних рішень в лемківській справі, з точки зору польської держави, була їх полонізація. В другій половині тридцятих років політика Польської Республіки була спрямована саме в цьому напрямку. Така політика, як можна судити, була згідна з думкою більшості польського суспільства*» [19, s. 131-132]. Після Другої світової війни, як вже згадувалося, більшість лемків була змушена до виїзду з Польщі до радянської України. Інші були депортовані під час операції «Вісла» на Відвоєвані Землі. Польська комуністична влада не давала дозволу на створення окремої лемківської організації, а лише на активність лемків в рамках офіційного Українського соціально-культурного товариства.

Після падіння комунізму в політиці польської держави відбулися певні зміни. Прийнятий в 2005 році «Закон про національні та етнічні меншини, а також закон про регіональну мову» признав за лемками статус «національної меншини». Визнано відмінність лемків від українців. Однак, наслідком такої позиції повинно було б бути створення всіх можливостей для повернення лемків до Польщі, котрі були депортовані на Україну в 1944-1946 роках, або ж виділення їм справедливої компенсації. Цим людям вчинено велику кривду, висилаючи їх з батьківщини до країни, до якої не мали

національного відношення. Між тим, ніхто про це навіть не згадав*.

Принаймні, тій частині лемків, яка залишилася в Польщі і була депортована в рамках операція «Вісла», повинні були повернути землю їх предків, або виплатити компенсацію. Адже операція «Вісла» була в кінці кінців, спрямована проти українців. Між тим лемки, відповідно до вищезгаданого закону, не є українцями. Про будь-яку компенсацію для лемків, не йде мова. Навпаки, цей закон не сприяв зусиллям лемків щодо повернення незаконно забраних державною адміністрацією лісів*. Незалежно від офіційної декларації, фактичне ставлення польської держави до лемків істотно збігається зі ставленням до української меншини.

Пропагандована в деяких середовищах програма утворення окремої нації (лемківської чи русинської) обтяжило лемківське населення тягарем, якого воно не в змозі нести. Вона не тільки не покращила становища лемків, але й серйозно ускладнила. Єдина можливість знайти своє «місце у Всесвіті» для лемків веде через приєднання власної ідентичності до однієї з уже існуючих націй.

В Польщі можна зустрітися з думкою, що лемки це польська регіональна група. Такі заяви відносяться однак, в найкращому випадку до лемків, котрі мають польське громадянство. Не відносяться вони до лемків, котрі проживають в Словаччині чи Україні. Можна було б теж засумніватися, чи польський народ був би в змозі прийняти «лемківськість» як частину своєї ідентичності. Реальні факти цьому заперечують.

У 2007 році Товариство лемківської молоді «Чуга» виступило з ініціативою впровадження двомовних назв місцевості в кількох селах на Лемківщині, де проживає більшість лемківських родин [20]. Ініціатива була згідна з польським законодавством, а також була підтримана місцевою владою, яка розраховувала на підвищення туристичної

привабливості регіону. Однак, спровокувала вона фанатичний опір місцевої польської громади, яка дошукувалася в діяльності лемків спроби замаху на польську власність. Опір відносно двомовних назв місцевостей був підтриманий деякими польськими ЗМІ, які недвозначно пов'язували авторів цієї ініціативи з українським націоналізмом. Парадокс полягає в тому, що товариство «Чуга» представляє русинську тенденцію і відокремлюється від української національності.

На Словаччині двомовні назви не викликають такої сенсації. Вони існують в багатьох селах. Рівень визнання Лемківщини серед словаків набагато вищий ніж серед поляків. Досить часто можна зустрітися з думкою, що лемки (русини) є «релігійною меншиною», тобто греко-католицькими або православними словаками. Однак, чи є рівносильне визнання лемківської ідентичності за власну? Після 1989 року відбулося оновлення уніяцької церкви в Словаччині, яка раніше була знищена комуністичною владою. Але в той же час, була майже повністю словакізована [8, s. 308]. Крім того, словаки не визнають польських лемків за «своїх»*.

Єдиний народ, котрий визнає всіх лемків, як тих хто проживає в Україні, так і тих хто проживає в Польщі та Словаччині за свою регіональну групу – це український. Прийняття української ідентичності, на мою думку, є єдиним шансом на порятунок решток лемківської традиції.

Однак лемки не можуть забувати, що на них також лежить частина відповідальності за політичну стабільність в Центральній Європі. Це важливе питання, оскільки за відсутності цієї стабілізації, страждають найбільш вразливі суспільні групи населення. Основою стабільності в нашому регіоні європейського континенту є безумовно повага до сьогоденної системи державних кордонів, котрі були встановлені після Другої світової війни довільним рішенням

* Я особисто не підтримую масового повернення лемків з України на польську Лемківщину. Вони потрібні в Україні. Якщо, проте, вважати лемків за відмінну від українців «етнічну меншину» необхідно, компенсувати населенню виселення на Україну.

* Випущений в 1949 році Декрет про придбання нерухомості, земельних ділянок, розташованих в деяких районах воєводств білостоцького, любельського, жешовського, і краковського; не включає в себе лісу. Вони були вилучені незаконно державним управлінням, яке навіть не подбало про збереження запису у реєстрі, в якому подані були колишні власники. Після 1989 року, це дозволило сім'ям лемків наполягати на поверненні власності. Адміністрація, в більшості випадків, позбавляє ці зусилля, продовжуючи судовий розгляд в нескінченність.

* Це питання мало практичні наслідки в минулому. У 1945-1946 рр. у Польщі було жорстоке переслідування українського населення. Велика кількість лемків потім втікла до Словаччини, де шукали притулку. Місцева влада, проте, відмовила у наданні притулку біженцям. Вони були депортовані до Польщі. У той же час чехословацька держава надає допомогу словацькій меншині в польському Спіш. Словаки, які втікли з Польщі, потім отримали притулок в Чехословаччині. Чехословацьке посольство у Варшаві звернулося до польської влади, щоб допомогли словацькій меншині [21].

Сталіна, без урахування етнічних критеріїв і волі народу. Однак зміна встановленого кордону привела б до важко передбаченого «ефекту доміно».

Стабільність існуючої системи державних кордонів у Центральній Європі відіграє життєво важливу роль в інтересах лемківського населення. Крім того, не можна

заперечити той факт, що в Польщі лемки перейняли багато польських якостей, а в Словаччині – словацьких. Взагалі, вони можуть добре функціонувати в країнах, громадянами яких вони є. Зв'язок лемків з Україною є суто духовний і культурний, і саме таким повинен залишатися.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. MAKAR, Juri: *Kwestia Bojków, Huculów, Łemków, Rusinów wobec problemu jedności narodu ukraińskiego*. In: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - KSENICZ, Andrzej - STARZYŃSKI, Jerzy. Legnica-Zielona Góra: Łemkowski Zespół Pieśni i Tańca “Kyczera”, 2007, s. 74.
2. BEST, Paul: *Łemko-Sojuz USA i Kanady. Krótki przegląd dziejów*. In: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom II*. [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - BETKO, Iryna - ŚMIGEL', Michal. Zielona Góra-Słupsk: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku, 2009.
3. DROZD, Roman - HALCZAK, Bohdan: *Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921-1989*. Warszawa: Wydawnictwo “Tyrsa”, 2010, s. 102-111
4. PUDEŁO, Kazimierz: *Łemkowie. Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947-1985*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1987, s. 24.
5. ŚMIGEL', Michal - KRUSKO, Stefan: *Opcia. Proces opcie a presidlenia občanov Československa do ZSRR na zaklade československo-sovietskej dohody z 10. júla 1946*, Prešov: Koordinačný výbor reopantov Slovenskej republiky v Prešove, 2005.
6. KONEČNÝ, Stanislav: *Postavenie Rusinov a Ukrajincov na Slovensku v dvadsiatom storočí a jeho determinanty*. In: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom III*. [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - DROZD, Roman - BETKO, Iryna - ŚMIGEL', Michal. Głogów: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku, 2010.
7. ŠVORC, Peter: *Rusini alebo Slovaci? Suvlosti, priebeh a výsledky etnografického vyskumu mporavskeho etnografa Jana Huseka v prvej polovici 20. rokov 20. storočia*. In: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom II*. [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - BETKO, Iryna - ŚMIGEL', Michal. Zielona Góra-Słupsk: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku, 2009, s. 121.
8. MUŠINKA, Mikuláš: *Rusini-Ukrajinci na Slovensku po pade komunistického režimu v roku 1989* In: *Mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu*. [Ed.] HALCZAK, Bohdan. Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski, 2006.
9. BARWIŃSKI, Marek: *Rozmieszczenie liczebności Łemków w Polsce na podstawie wyników spisu powszechnego z 2002 roku – uwarunkowania i kontrowersje* (w:) *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom II*. [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - BETKO, Iryna - ŚMIGEL', Michal. Zielona Góra - Słupsk: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku, 2009, s. 24.
10. FRANČZAK, Małgorzata: *Łemkowie w powiecie wołowskim – społeczno-kulturowe i polityczne uwarunkowania procesów identyfikacji etnicznej* (w:) *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom III*. [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - DROZD, Roman - BETKO, Iryna - ŚMIGEL', Michal. Głogów: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku, 2010.
11. JAWORNICKA-NOWOSAD, Aleksandra: *Kryteria i wskaźniki tożsamości narodowej osób wysiedlonych w ramach akcji “Wisła” oraz ich rodzin. Tom III*. [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - DROZD, Roman - BETKO, Iryna - ŚMIGEL', Michal. Głogów: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku, 2010, s. 75-91.
12. TYDA, Arkadiusz: *Początki Kościoła greckokatolickiego w USA* (w:) *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom III*. [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - DROZD, Roman - BETKO, Iryna - ŚMIGEL', Michal. Głogów: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku, 2010, s.165-171.
13. HALCZAK, Bohdan: *Problemy tożsamości narodowej Łemków* (w:) *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*. [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - KSENICZ, Andrzej - STARZYŃSKI, Jerzy. Legnica-Zielona Góra: Łemkowski Zespół Pieśni i Tańca “Kyczera”, 2007, s. 41-55.
14. HALCZAK, Bohdan: *Karpatorusinizm w polityce II Rzeczypospolitej* In: *Wokół roku 1918 w Europie Środkowej*. [Ed.] NODZYŃSKI, Tomasz. Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski, 2010, s. 81-96.
15. MAGOCSI, Paul, Robert – POP, Ivan: *Encyklopedia of Rusyn history and culture*. Toronto: University of Toronto Press, 2005, s. XXIV.
16. GRUCHAŁA, Janusz: *Tomasz G. Masaryk*. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1996, s. 164-165.
17. HALCZAK, Bohdan: *“Karpatorusinizm” w polityce zagranicznej i wewnętrznej państwa polskiego w XX w. Tom II*. In: [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - DROZD, Roman - BETKO, Iryna - ŚMIGEL', Michal. Głogów: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku, 2010, s. 65.
18. www.stowarzyszenielemkow.pl (pobrane 10.09.2008 r.).
19. MAZUR, Przemysław: *Działalność ukraińskich środowisk nacjonalistycznych wśród Łemków w latach trzydziestych XX wieku* (w:) *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom III*. [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - DROZD, Roman - BETKO, Iryna - ŚMIGEL', Michal. Głogów: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku, 2010.
20. STACHOWIAK, Andrzej: *Dwujęzyczne nazwy miejscowości a dialog międzykulturowy na Łemkowszczyźnie*. In: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. Tom III*. [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - DROZD, Roman - BETKO, Iryna - ŚMIGEL', Michal. Głogów: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku, 2010, s. 159-163.
21. ŚMIGEL', Michal: *Łemkowski utečenci na Slovensku (1946): Hromadne prechody na uzemie krajiny, internacia v Strajkom a odsun* In: [Ed.] DUDRA, Stefan - HALCZAK, Bohdan - DROZD, Roman - BETKO, Iryna - ŚMIGEL', Michal. Głogów: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku, 2010, s. 97-112.

Рецензенти: *Котляр Ю. В.*, д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;

Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

СТАН ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У РОКИ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (кінець 40-х – початок 50-х років ХХ ст.)

Висвітлено стан електрифікації сільського господарства України у роки повоєнної відбудови; проаналізовано її важливість для розвитку народного господарства України в зазначений період.

Ключові слова: електрифікація, сільське господарство України, повоєнна відбудова.

Отражено состояние электрификации сельского хозяйства Украины в годы послевоенного восстановления; проанализирована ее важность для развития народного хозяйства Украины в отмеченный период.

Ключевые слова: электрификация, сельское хозяйство Украины, послевоенное восстановление.

Is reflected the state of electrification of agriculture of Ukraine in the years of post-war renewal; its importance is analysed for development of national economy of Ukraine in a noted period.

Key words: electrification, agriculture of Ukraine, post-war renewal.

Здобувши перемогу у Великій Вітчизняній війні, радянський народ змушений був однак і в наступне повоєнне десятиліття терпіти значні матеріальні злигодні та долати численні економічні та соціально-побутові труднощі. Проте слід зазначити, що навіть у вкрай несприятливих умовах кінця 40-х – початку 50-х років, завдяки зусиллям енергійних колгоспних керівників було здійснено ряд цікавих проектів місцевої електрифікації, які заслуговують на увагу до них, виходячи насамперед із сучасних тенденцій до урізноманітнення джерел електроенергії.

Що стосується історіографії виокремленого аспекту, то важливе місце в науковому просторі займають праці, автори яких спеціально зосередили свою увагу на показі проблем та з'ясуванні ходу електрифікації села, щоправда ж таки зводячи в основному справу до колгоспного виробництва. Варто виокремити насамперед публікації А. Консевича та Я. Шевченка, В. Лойка, В. Петренка, С. Огородника [1].

Відбудова матеріально-технічної бази сільського господарства та соціально-побу-

тової інфраструктури села почалась вже в ході звільнення України від окупантів. У цих надзвичайно складних умовах, коли технічна база сільського господарства була вкрай ослаблена, а не менше поруйнована промисловість ще тільки розпочала налагоджувати свою роботу, велику роль у відновленні сільського господарства України могла відіграти його електрифікація.

До початку Великої Вітчизняної війни в колгоспах та МТС працювало до 3 тис. сільських електростанцій загальною потужністю 75,6 тис. кВт. Протяжність ліній електропередач становила 15 тис. км. Цього вистачало лише на те, щоб забезпечити та живити електроенергією близько 5 тис. встановлених у колгоспах та МТС електродвигунів. Електроенергією користувалося 1 311 колгоспів [2, с. 102]. Це становило лише 5 % від загальної кількості існуючих на той час колгоспів. Щоправда, радгоспів на той же час було електрифіковано 28 %, МТС – 56 % [3, с. 46].

Однак навіть таке слабке сільське електрогосподарство зазнало значних руйнувань у роки війни. Німецькі окупанти повністю

знищили 113 колгоспних гідроелектростанцій, 16 електропідстанцій, 1 616 обладнаних електромоторами виробничих установок, 120 тис. світлоточок [2, с. 103]. Тому в загальних зусиллях перших повоєнних років по відбудові сільського виробництва перше місце належало відновленню потужностей електропостачання колгоспів, радгоспів та МТС. З цією метою у 1945-1946 рр. для відновлення електрифікації сільського господарства колгоспам було поставлено 142 електрогенератори, 17 трансформаторів, 2 250 електродвигунів, 264 т проводів [2, с. 104]. Певну позитивну роль у відновленні електропостачання колгоспів, радгоспів та МТС відіграло встановлення над ними шефства промислових підприємств. Так, протягом 1945-1946 рр. з їх допомогою стала до ладу 1 141 сільська електростанція загальною потужністю близько 25 тис. кВт. Було відновлено близько 2 тис. км ліній електропередач.

Для того, щоб якось полегшити становище, Рада Міністрів СРСР постановою від 29 травня 1948 року дозволила українському урядові розмішувати на промислових підприємствах союзного підпорядкування, за узгодженістю з відповідними міністерствами, замовлення на виготовлення обладнання для сільської електрифікації [4, арк. 448]. Це був, звичайно, позитивний крок у напрямку забезпечення села електроенергією, однак він ніяк не вирішував проблему, яка у значній мірі була обумовлена усе ще тяжким становищем у енергетичному секторі економіки Української РСР.

Посилаючись, однак, на те, що в країні існує гострий дефіцит електроенергії, якої не вистачає для відновлення роботи промислових гігантів важкої індустрії, а також на нестачу фінансових коштів та матеріальних ресурсів для відбудови тих же підприємств електроенергетики, керівництво країни у директивному порядку наклало практично повну заборону на підключення колгоспів до державних електромереж. Не становили виключення навіть МТС. Їх керівництву було запропоновано здійснювати електрифікацію господарським способом, за рахунок внутрішніх ресурсів.

Для того, щоб дати принаймні задовільне пояснення цьому кроку, у пресі було піднято

інтенсивну пропагандистську кампанію, яка будувалась на визнанні факту гострого дефіциту електроенергії, необхідної для металургійних гігантів Криворіжжя, Подніпров'я, Донбасу. Широко висвітлювався також хід відновлення роботи залізних рудників Донбасу і Криворіжжя, у яких за роки окупації накопилось сотні мільйонів кубічних метрів води. З початком відбудови тут було задіяно тисячі потужних електронасосів, які споживали значну кількість дефіцитної електроенергії.

Щоб ще більше посилити свою аргументацію, влада через газети, радіо, журнали вустами тисяч агітаторів проводила ще одну пропагандистську лінію, а саме: відмовляючись від використання потужностей державних електростанцій, колгоспники тим самим допомагають робітникам швидше відбудувати шахти, залізні рудники, металургійні та машинобудівні заводи, ті ж самі електростанції, які і забезпечать швидкий приріст виробництва в країні електроенергії, що у свою чергу зробить її доступною і для трудівників сільського господарства. Фактично в масовій свідомості селянства утверджувалась думка – обмежуючи себе, ми допомагаємо робітникам у їх також нелегкій праці.

Тогочасне керівництво держави, попри всяку логіку та безпрецедентне знесилення виробничих сил українського села, вперто продовжувало старий курс визиску села. Цілком очевидно, що стосовно електрифікації колгоспів та сільських населених пунктів керівництво країни вже вкотре намагалось вирішити існуючу проблему за рахунок використання ентузіазму народних мас та могутнього патріотичного підйому, викликаного перемогою у страхітливій війні. Проте, якщо залишити в стороні риторичні пропагандистські гасла, то мова знову йшла про те, щоб вкотре вже перекласти економічний тягар вирішення наболілої проблеми електрифікації села на плечі самих сільських трудівників, майстерно використавши для цього щирий потяг мільйонів радянських людей до мирної творчої праці, за якою вони в повному розумінні слова зголодніли за довгі роки війни.

Скеровуючи події у потрібному напрямку, ЦК КП(б)У у квітні 1946 року за звичним

добре вже опрацьованим сценарієм було зніційовано ще один «трудоий почин». Його «ініціаторами» було визначено ряд колгоспів Київської, Вінницької та Харківської областей, які почали відбудовувати старі та зводити нові об'єкти сільської електрифікації методом народних будов [5, с. 225]. Влада всіляко закликала колгоспи вести електрифікацію власними силами. З цією метою всіляко пропагувалось встановлення вітродвигунів, будівництво малих гідроелектростанцій на малих річках в разі, якщо для цього існували хоч найменші можливості. У тих же місцевостях, де гідроресурсів не було зовсім, рекомендувалось встановлювати теплові електростанції з тепловими котлами і газогенераторними двигунами на місцевому паливі.

Гостра потреба в електрифікації спонукала селян до будівництва дрібних гідроелектростанцій, а у місцях, де не було сприятливих для цього природно-кліматичних умов, – електростанцій із дизельним двигуном або із використанням газогенераторів та парових локомотивів, які могли працювати на місцевому паливі. Слід відзначити, що до такого кроку спонукало ще й те, що гідроресурси та місцеве тверде пальне для виробництва електроенергії використовувалися недостатньо. Так, у 1948 році ГЕС виробили 12 % від загальної кількості електроенергії, отриманої на електростанціях УРСР, а електростанції на торфі – лише 0,2 %, на бурому вугіллі – 0,03 %. У той же час електростанції на привізному кам'яному вугіллі виробили 38 % електроенергії, на гасі – 4,3 %, на нафті – 3,3 % електроенергії [4, арк. 451].

Проте найбільш ґрунтовним рішенням електрифікації сільської місцевості наприкінці 40-х – на початку 50-х років було спорудження колгоспних (частіше міжколгоспних) гідроелектростанцій, де для вироблення електроенергії використовувалась природна енергія води. Там, де для цього існували сприятливі умови, колгоспи докладали значних зусиль, йшли на великі фінансові, трудові й матеріальні затрати, аби збудувати гідроелектростанцію і тим самим забезпечити себе електроенергією. Зрозуміло, що мова йшла про малу електроенергетику, тобто про будівництво невеликих гідроелектростанцій на малих річках, яке лише й було по силам колгоспам.

План розвитку електроенергетики та електрифікації УРСР на 1949 рік передбачав будівництво декількох десятків нових дрібних сільських ГЕС загальною потужністю 48 тис. кВт і введення в дію 7 достатньо на той час значних місцевих ГЕС, загальною потужністю 30 тис. кВт. Це давало можливість електрифікувати 1 410 колгоспів, 180 МТС та МТМ, 83 радгоспи [4, арк. 151]. Для виконання цієї програми промисловість мала забезпечити енергетиків значною кількістю матеріалів: 3 900 т залізного дроту, який із-за відсутності алюмінієвих дротів (алюміній практично повністю поглинало лихоманкове переноснащення Військово-повітряних сил реактивною авіацією), широко використовувався при будівництві ліній електропередач, 40 тис. т сортового заліза, 300 т вузькоколіїних рейок, 340 т швелерів і двотаврових балок. Проте таке завдання було об'єктивно складним для виконання ще незміцнілою повоєнною радянською промисловістю.

Інтенсивне спорудження колгоспних електростанцій все ж дозволило збільшити показник рівня електрифікації колгоспів УРСР. У 1950 році було електрифіковано 5 207, що було в 3,9 рази більше, ніж до війни. Проте відсоток охоплення електрифікацією колгоспів республіки залишався ще дуже низьким – 15,5 %. Щоправда, внаслідок укрупнення колгоспів частка електрифікованих господарств збільшилася до 22,5 %, хоча це була лише зміна цифрового показника за рахунок зменшення кількості господарств, а не якості забезпечення села електроенергією [6, арк. 21].

Таким чином, на початок V п'ятирічки (1951-1955 рр.) рівень електрифікації колгоспів УРСР залишався, не зважаючи на певний прогрес в цьому напрямку в повоєнний період, досить низьким. Разом із цим слід зазначити й те, що багато колгоспів, навіть за умов підключення до електромережі, були не в змозі повністю використовувати наявні потужності, головним чином через нестачу необхідного електрообладнання. Це призводило навіть до відключення колгоспів від електропостачання та створювало додаткові труднощі в роботі електростанцій. Траплялися також випадки, коли колгоспи не могли ефективно використовувати навіть електро-

станції, збудовані власним коштом. В інших випадках електрифікації села перешкоджала нестача матеріалів для проведення електромереж від вже існуючих електростанцій.

В цілому у роки першої повоєнної п'ятирічки було відновлено довоєнні потужності електроенергетики УРСР й дещо покращено постачання електроенергією сільського господарства. Проте, зважаючи на об'єктивні обставини відбудовчого періоду, а також на штучні бюрократичні перепони, сільська електрифікація залишалася в державі робітників і селян другорядною справою. Заборона підключення села до державних електромереж спонукала до спорудження колгоспами ГЕС на малих річках та дрібних малопотужних електростанцій на місцевому паливі. Тому рівень електрифікації сільського господарства республіки залишався досить низьким.

Про масштаби диспропорції, що існувала у той час щодо енергозабезпечення про-

мисловості і сільського господарства, міста і села, свідчить наступне. В УРСР на 1950 рік нараховувалося 6 446 електростанцій, у тому числі 20 великих районних електростанцій Міністерства електроенергетики, сумарною потужністю 1 383 тис. кВт, 256 комунальних електростанцій, потужністю 133 тис. кВт, 2 147 промислових електростанцій, потужністю 534 тис. кВт, 219 транспортних електростанцій, потужністю 39 тис. кВт. Потреби ж села обслуговували 3 342 колгоспні електростанції, загальною потужністю усього 77 тис. кВт й 469 інших електростанцій, потужністю 23 тис. кВт [4, арк. 449]. Таким чином, не зважаючи на значну кількісну перевагу числа сільських електростанцій, їх загальна потужність була незрівнянно меншою від потужностей електростанцій, що обслуговували потреби інших галузей народного господарства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Консевич А. И., Шевченко Я. О. Пути развития электрификации сельских районов Украинской ССР. – К. : АН УРСР. Ин-т економіки, 1956. – 64 с.; Лойко В. Г. Деякі питання економічного електрифікованого колгоспного виробництва (На матеріалах колгоспів Вінницької обл.). – Вінниця : Вінницьке обласне управління культури, лекційне бюро, 1957. – 35 с.; Петренко В. С. Село на шляхах піднесення: зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969 рр.) – К. : Наукова думка, 1970. – 348 с.
2. Дягієва Е. С. Борьба Коммунистической партии Украины за восстановление и дальнейший подъем колхозного производства в годы четвертой пятилетки (1946-1950 гг.) – Харьков, 1955. – 290 с.
3. Литвин В. М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946-1955). – К. : Л.-Терра, 2004. – 240 с.
4. Работа предприятий электропромышленности и электрификации. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5755. 10.01-30.12.1949. – 474 арк.
5. Аграрна історія України / Панченко П. П., Славов В. П., Шмарчук В. А. – К. : Просвіта, 1996. – 342 с.
6. Справки отделов ЦК, переписка с обкомами, колхозами по вопросу электрификации. – ЦДАГО, ф. 1, оп. 31, спр. 122. 07.01-22.06.1955. – 324 арк.

Рецензенти: *Морозов А. Г., д.і.н., професор, завідувач кафедри Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;*

Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

METROPOLITA DIONIZY WOBEC KWESTII UKRAIŃSKIEJ I BIAŁORUSKIEJ W CERKWI PRAWOSŁAWNEJ W POLSCE W LATACH 1918-1939

Митрополит Діонісій, керуючи православною церквою у міжвоєнний період, зіткнувся із складними національними проблемами, які хвилювали цю спільноту. До важливих завдань належало українське і білоруське питання, а також російське і польське. Ті спільноти намагалися вплинути на його характер (між іншим українізація чи білорусифікація богослужінь). Визначально всі приналежні до церкви національні групи намагалися використати її у власних, різноманітних політичних планах. Видається, що митрополит Діонісій, розуміючи складність ситуації, прагнув до збереження єдності церкви, однак на ґрунті її російськості. Це викликало численні конфлікти, перед усім із українською і білоруською спільнотою.

Ключові слова: митрополит Діонісій, церква, українізація, білорусифікація, полонізація.

Metropolita Dionizy kierując Kościołem prawosławnym w okresie międzywojennym stanął przed ważnymi problemami narodowościowymi nurtującymi tę wspólnotę wyznaniową. Do głównych zagadnień należały kwestie ukraińskie i białoruskie, a także rosyjskie i polskie. Społeczności te dążyły do wywarcia wpływu na jego charakter (m.in. ukrainizacja lub białorutenizacja nabożeństw). Zasadniczo wszystkie grupy narodowościowe skupione w Cerkwi próbowały wykorzystać ją do własnych, zróżnicowanych celów politycznych. Wydaje się, że metropolita Dionizy rozumiejąc złożoność sytuacji dążył do zachowania jedności Kościoła, ale jednak na gruncie jego rosyjskości. Wywoływało to liczne konflikty przede wszystkim ze społecznością ukraińską i białoruską.

Słowa kluczowe: metropolita Dionizy, cerkiew, ukrainizacja, białorutenizacja, polonizacja

When metropolit Dionizy was a leader of Orthodox Church in Poland stand for a few very important ethnically problems. The very problematic case was question of Ukrainian, Belarus, Russian and polish people, who presented different points of view in problem of policy of Orthodox Church in Poland. Generally all this groups focused in Church and were tried to use political possibilities for yourself. The metropolit understood, that when religious communities of Orthodox Church want to exist longer in Poland, they have to be united, but they had to have links with Russia. This case made a few conflicts with Ukrainian and Belarus people.

Key words: Metropolitan Dionysius, the church, Ukrainization, Bilorusyfikatsiya, Polonization.

Władysław Dionizy rozpoczął zarządzanie Kościołem prawosławnym w Polsce po śmierci metropolity Jerzego. Jako senior biskupów, objął 10 lutego 1923 roku zarząd diecezją warszawsko-chełmską i czasowo pełnił obowiązki metropolity. Kierował nią do 27 lutego, kiedy to Sobór Biskupów, powołał go na stanowisko metropolity [1]. Przyszły hierarcha – Konstanty Nikołajewicz Waledyński urodził się 4 maja 1876 roku w Muromie na terenie guberni włodzimierskiej (Rosja). W rodzinnej miejscowości ukończył niższą szkołę duchowną. W 1888 roku wstąpił do seminarium duchownego we Włodzimierzu, a następnie w Ufie, które ukończył w 1896 roku. Dalszą edukację

kontynuował w Akademii Duchownej w Kazaniu, gdzie 14 września 1897 roku złożył śluby zakonne i przyjął imię Dionizy. W tym samym roku otrzymał również święcenia diakańskie (1 października), a 9 maja 1899 roku święcenia kapłańskie. Akademię w Kazaniu ukończył w 1900 roku*.

21 kwietnia 1913 roku w Uspieńskim Soborze Ławy Poczajowskiej odbyła się chirotonia

* Dalsza jego kariera zawodowa związana była z Akademią Duchowną w Kazaniu, gdzie prowadził zajęcia w latach 1900-1901 oraz z Taurydzkim Seminarium Duchownym w Symferopolu na Krymie, w którym został mianowany profesorem historii biblijnej i kościelnej (1901-1902). Następnie pełnił funkcję rektora Prawosławnego Seminarium Duchownego w Chełmie (1902-1911) oraz proboszcza parafii św. Mikołaja Ambasady Rosyjskiej w Rzymie (1911-1913). Szerzej zob.: [2].

archimandryty Dionizego na biskupa krzemienieckiego, wikariusza diecezji wołyńskiej. W okresie I wojny światowej bp Dionizy, jako jeden z nielicznych hierarchów prawosławnych nie opuścił katedry. Od początku konfliktu prowadził działalność duszpasterską oraz akcję charytatywną, organizował pomoc rannym i rodzinom rezerwistów. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę władcyka Dionizy z polecenia patriarchy Tichona otrzymał misję zarządzania diecezją chełmską. Od kwietnia 1920 roku sprawował nadzór nad życiem religijnym w eparchii wołyńskiej. W tym celu zorganizował Zarząd Wołyńskiej Prawosławnej Diecezji z siedzibą w Krzemieńcu [3]. Już u zarania niepodległości władze charakteryzowały przyszłego metropolitę jako osobę wykazującą «[...] pewną przychylność i życzliwość dla poczynań rządowych, stara się ściśle stosować do jego wskazań i zarządzeń [uważano go] za stronnika rządu polskiego» [4]. Dalsza działalność biskupa Dionizego związana była z przygotowywaną przez władze organizacją władz Kościoła prawosławnego w zmienionej rzeczywistości politycznej. Nowa polityka wyznaniowa rządu polskiego zmierzała w kierunku dostosowania terytorialnej organizacji Cerkwi w Polsce do nowych granic państwowych. Celem rządu było również możliwie jak najszybsze zerwanie wszelkich związków z wrogiem w stosunku do państwa polskiego i prawosławia władzą bolszewików. Zasadniczymi problemami w stosunkach z władzą, przed którymi stanął władcyka Dionizy było zagadnienie autokefalii oraz dokończenie procesu uregulowania prawnego położenia Kościoła*.

Metropolicie Dionizemu przyszło kierować Cerkwią prawosławną w trudnej rzeczywistości II Rzeczypospolitej, w której była utożsamiana z czymś obcym i wrogim. Po 1918 roku w polskiej świadomości społecznej była symbolem caratu, rozbiorów, niewoli, ucisku religijnego i narodowościowego. W zaistniałej sytuacji metropolita musiał stawić czoła polityce mającej na celu znaczne osłabienie pozycji Kościoła (m.in. akcja burzenia świątyń, procesy rewindykacyjne). Istotnym problemem

wewnętrznym przed jakim stanął hierarcha było zagadnienie narodowościowe. W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości Cerkiew w Polsce w dalszym ciągu stanowiła część Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, wyższe duchowieństwo w większości było pochodzenia rosyjskiego*. Było ono «[...] wychowane w ideologii monarchiczno-nacjonalistycznej. Poglądy, wykształcenie i nawyki zachowań utrudniały [mu] działalność duszpasterską w nowej rzeczywistości politycznej. W tej grupie duchowieństwa rosyjskość Cerkwi była rozumiana jako podstawa prawdziwego prawosławia, niezbędny element trwałości i jedności kanonicznej z Kościołem Matką [...] panowało przekonanie, że Cerkiew prawosławna jest Cerkwią rosyjską» [7, s. 175].

W rzeczywistości większość wyznawców prawosławia w Polsce stanowili Białorusini i Ukraińcy. Według spisu z 1921 roku narodowość rosyjską określiło tylko 41 968 osób [8]*. Zewnętrznym przejawem rosyjskiego charakteru Cerkwi była rosyjska wymowa języka staro-cerkiewnosłowiańskiego w tekstach liturgicznych, język rosyjski dominował w administracji kościelnej wszystkich szczebli, w kazaniach, nauczaniu religii oraz w wydawnictwach (modlitewniki, podręczniki, pisma, kalendarze oraz książki o charakterze religijnym) [9, s. 198]. Także metropolita Dionizy wspierał organizacje rosyjskie*, m.in. w 1927 roku udzielając błogosławieństwa Rosyjskiemu Zjednoczeniu Ludowemu [10]*. Organizacja ta wspierała metropolitę w jego działaniach skierowanych przeciwko ukraińskości Cerkwi.

Władze polskie stały na stanowisku odrusyfikowania polskiego prawosławia, jego przynajmniej częściowej polonizacji oraz całkowitej samodzielności. Natomiast przedstawiciele społeczności białoruskiej i ukraińskiej żądali białorutenizacji i ukraińskości Cerkwi prawosławnej w II Rzeczypospolitej. Szczególnie pierwsi byli zdecydowanymi przeciwnikami autonomii Cerkwi. Prawosławna

* Sam metropolita po wielu latach pisał: «Według narodowości jestem Rosjaninem, od 1921 r. posiadam obywatelstwo polskie» [6].

* Według spisu z 1931 r. struktura narodowa w Kościele prawosławnym wg kryteriów językowych przedstawiała się następująco (na ogólną liczbę 3 762 484 prawosławnych): ukraiński i ruski (1 540 062 – 40,9 %); białoruski (903 557 – 24,0 %); «tutejszy» (696 397 – 18,5 %); polski (497 290 – 13,2 %); rosyjski (99 636 – 2,8 %); czeski (21 672 – 0,5 %); inny (1 326 – 0,03 %); nie podano (2 544 – 0,07 %).

* Metropolita Dionizy jeszcze jako biskup krzemieniecki pełnił funkcję prezesa Związku Narodu Rosyjskiego, który posiadał swoją siedzibę w Poczajowie.

* Rosyjskie Zjednoczenie Ludowe (RNO) zostało utworzone w 1926 r. i było jedną z najważniejszych rosyjskich organizacji politycznych. Opowiadało się za Cerkwią w dawnym jej kształcie i charakterze.

* W konsekwencji działania władz polskich i metropolity Dionizego 13 listopada 1924 r. patriarcha Konstantynopola Grzegorz VII podpisał odpowiednie orędzie (tomos) w sprawie autokefalii. Uroczyste jej ogłoszenie odbyło się 17 września 1925 r. w katedrze metropolitalnej św. Marii Magdaleny w Warszawie. Prawne położenie Kościoła prawosławnego w Polsce zostało uregulowane dekretem z 18 listopada 1938 r. oraz Statutem Wewnętrznym Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z 10 grudnia 1938 r., zob.: [5].

inteligencja białoruska domagała się oparcia ustroju Kościoła na zasadach przyjętych przez sobór moskiewski oraz utrzymania związku z patriarchatem w Moskwie. Doszło nawet do wypowiedzenia posłuszeństwa metropolie Dionizemu*. Również przedstawiciele społeczności ukraińskiej w swoich żądaniach posunęli się do wystąpień przeciwko metropolie. Słynna demonstracja z 10 września 1933 roku w Poczajowie stała się jedną z przyczyn jego ustąpienia ze stanowiska biskupa wołyńskiego. Dla części Białorusinów, jak również Ukraińców Cerkiew prawosławna miała stać się elementem wokół którego chciano budować własną odrębność narodową, a przynajmniej kształtować poczucie odrębności i własnej tożsamości*.

Metropolita Dionizy zdając sobie sprawę z oczekiwań poszczególnych społeczności narodowych zdecydował się na częściowe ustępstwa. Uchwałą z 3 września 1924 roku Synod Biskupów uregulował «kwestię językową» zezwalając na używanie języka białoruskiego, ukraińskiego, polskiego i czeskiego w tych nabożeństwach, których tekst zostanie wprowadzony przez władze cerkiewne. Wydano także zgodę na wygłaszanie kazań w języku wiernych, nauczania w nim religii oraz wprowadzenia języka macierzystego do seminariów duchownych*. Należy podkreślić, że metropolita jeszcze jako biskup krzemieniecki patronował zjazdowi duchowieństwa i wiernych diecezji wołyńskiej w Poczajowie (3-11 października 1921 r.), na którym wysunięte zostały żądania ukrainizacji życia religijnego*. Zjazd ten uważany jest za początek procesu ukrainizacji Kościoła prawosławnego*. W tym

czasie biskup Dionizy akceptował postulaty ukraińskie (później już jako metropolita bardzo niechętnie odnosił się do ruchu ukraińskiego). Mogło to wynikać z silnych nacisków czynników świeckich lub w tym okresie dostrzegał potrzebę zmian w Cerkwi [9, s. 208].

Dalsze kroki w kierunku ukrainizacji Cerkwi podjął kolejny zjazd kościelny zorganizowany w Łucku (5-6 czerwca 1927 roku). W jego trakcie podjęto m.in. kwestie aktualnego stanu Kościoła prawosławnego w Polsce, zaspokojenia potrzeb religijnych ukraińskiej ludności prawosławnej, ukrainizacji nabożeństw, «nauczania religii w cerkwi, szkole i poza szkołą», wydawania «ksiąg liturgicznych i prasy religijno-moralnej», «kanonicznego wewnętrznego ustroju Kościoła Prawosławnego w Polsce» [14]*. Zjazd w imieniu narodu ukraińskiego wyraził podziękowanie wszystkim tym, którzy swoją pracą «[...] *dopomogli ukrainizacji Cerkwi, czy przetłumaczeniem ksiąg liturgicznych, czy odprawianiem nabożeństwa w języku ukraińskim, czy popularyzacją idei ukrainizacji Cerkwi przez prasę. Szczególnie zaś Zjazd podkreśla ideową pracę szeregowego duchowieństwa ukraińskiego, które mimo ciężkich warunków z samoofiarnością zakłada podwaliny Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej*» [15].

Uchwały zjazdu uderzały bezpośrednio w podstawy organizacyjne Kościoła oraz w jego hierarchię. Metropolita Dionizy znalazł się w trudnej sytuacji. Wewnętrznie był przywiązany do tradycji rosyjskiej. Jego odpowiedzią na zjazd łucki było zwołanie do Poczajewa wołyńskiego zjazdu duchowieństwa i świeckich (15-17 czerwca 1927 r.). Uczestnicy zjazdu, zresztą imiennie zaproszeni przez metropolitę, opowiedzieli się za utrzymaniem dotychczasowego ustroju i rosyjskiego charakteru Kościoła [16]*.

W sprawie zjazdu łuckiego metropolita zwracał się również do władz wyznaniowych. Podkreślał, że działalność «[...] *samozwańczego Ukraińskiego Komitetu Cerkiewnego jest nielegalna i szkodliwa*». Dodawał, że «[...] *wymie-*

* Dokonała tego grupa Białorusinów z senatorem Wiaczesławem Bohdanowiczem. Większość tej społeczności nie poparła jednak tych działań [7, s. 176-177; 11].

* Postulaty białoruskiej i ukraińskiej ukrainizacji zmierzały do wprowadzenia języka narodowego do nabożeństw, wygłaszania w nim kazań, nauczania religii, administracji, wydawnictw cerkiewnych w języku białoruskim i ukraińskim, mianowania przedstawicieli tych społeczności na wyższe stanowiska we władzach kościelnych.

* Jak stwierdza R. Torzecki posługiwanie się mową ojczystą miało być ograniczone do zwykłych modlitw, śpiewów kościelnych i nauki religii, bowiem dopiero w 1925 r. powołano przy Synodzie Kościoła Prawosławnego w Polsce komisję do przetłumaczenia Pisma Św. oraz ksiąg liturgicznych na język ukraiński [12, s. 141, 330].

* Pod presją tych żądań Synod Biskupów w 1922 r. zezwolił na używanie języka ukraińskiego na terenie diecezji wołyńskiej do czytania tekstów liturgicznych [13]. Ostatecznie sprawę dopuszczenia języków narodowych do nabożeństw i modlitw oraz wygłaszania kazań rozwiązała uchwała Synodu Biskupów z 3 września 1924 r. Jednakże stanowisko władz cerkiewnych w tej sprawie nigdy nie było jasne i jednoznaczne. Jednocześnie dopuszczano języki narodowe i dążono do hamowania procesów derusyfikacyjnych.

* Domagano się m.in. ukrainizacji całej liturgii, mianowania na katedry biskupie Ukraińców, szerzej zob.: I. Własowski, op. cit. Jak stwierdza

R. Torzecki prace zmierzające do ukrainizacji Cerkwi «*nie oznaczały gwałtownego procesu wymiany duchownych rosyjskich na ukraińskich, gdyż tych ostatnich było zdecydowanie za mało. Zamierzano po prostu wprowadzić do liturgii język ukraiński zamiast rosyjskiego. Nacisk w tym kierunku wywierali ukraińscy politycy i działacze Kościoła*» [12, s. 100].

* AAN, MWRiOP, sygn. 988, k. 172-180, Uchwały Ukraińskiego Cerkiewnego Zjazdu Prawosławnego w Łucku dn. 5-6 czerwca 1927 r.

* Wśród uczestników zjazdu dominowali dziekani oraz działacze rosyjskiej organizacji RNO [9, s. 216].

niona organizacja wydaje i rozpowszechnia wśród ludności swe komunikaty, skierowane przeciwko legalnej Zwierzchniej Władzy Duchownej Kościoła Prawosławnego w Polsce i przeciwko istniejącemu legalnemu ustrojowi tego Kościoła» [17]*. Hierarcha sugerował podjęcie kroków w celu ukrócenia i uniemożliwienia dalszej działalności tego Komitetu*.

Metropolita nie mógł jednak lekceważyć rosnących wpływów ukraińskich, dlatego też w latach 1927-1929 prowadził rozmowy z Ukraińskim Komitetem Cerkiewnym*. Zdawał sobie sprawę ze znaczącego poparcia jakie posiadał Komitet w ukraińskim środowisku politycznym. Również władze próbowały wykorzystać sytuację braku wewnętrznej stabilizacji w Cerkwi (dawano do zrozumienia, że proces unormowania prawnego położenia jest od niej zależny) [12, s. 334]. Wiele posunięć metropolity miało charakter taktyczny. Zasadniczo dążył on do zachowania jedności Cerkwi. Na złożoność sytuacji wpływały również sugestie wysuwane przez władze Wołyńskiego Urzędu Wojewódzkiego. W listopadzie 1927 roku wojewoda wołyński sugerował, aby usunąć metropolitę Dionizego z biskupstwa wołyńskiego. Jego zdaniem «[...] zatarg na tle ukrainizacji Cerkwi przybrałby formy bardziej łagodnej lub nawet mógłby być zupełnie zlikwidowany» po usunięciu hierarchy [20].

Hierarcha wypowiedział się także w sposób jednoznaczny w sprawie ukrainizacji nabożeństw. W *Orędziu Arcypasterskim* z 1 sierpnia 1928 roku skierowanym do «Przewielebnego Duchowieństwa Ukraińskiego Warszawskiej Metropolii» podkreślał znaczenie języka ojczystego dla każdego narodu. Pisał, że «[...] jednym z najdroższych skarbów narodu ukraińskiego, jak i każdego narodu, jest jego

język ojczysty i, jak każdy inny naród, naród ukraiński powinien kochać swój język, studiować go i udoskonalać, wszelkimi sposobami dokładając do pomnożenia piśmiennictwa w swoim języku tak oryginalnego, jak też i w przekładach» [21]. I dalej: «Szczególnie obecnie, kiedy widzimy, jak w ostatnich czasach język ukraiński wywalcza sobie coraz to większe prawa, ogarniając wszystkie dziedziny nauki i życia, byłoby wprost dziwnym i nienormalnym, gdyby go pominięto w dziedzinie życia kościelno-religijnego». Jednocześnie dodawał, że «[...] wszędzie, gdzie stosownie do warunków miejscowych i życzenia parafian, nabożeństwa należy odprawiać w języku ukraińskim, o.o. proboszczowie powinni zadość czynić życzeniom parafian, lecz nie należy przeprowadzać nieopatrzenie ukrainizacji nabożeństw tam, gdzie nie ma co do tego zgody wśród wiernych. Osobisty takt i doświadczenie pasterskie wskaże każdemu kapłanowi sposób postępowania w wypadkach, kiedy wśród ludności nie ma pod tym względem jednomyślnej zgody» [21].

Punktem szczytowym konfliktu między metropolitą a środowiskiem ukraińskim była demonstracja podczas wizyty 10 września 1933 roku metropolity Dionizego w Poczajowie. Związana była ona z 10-leciem kierowania przez władzę diecezją wołyńską. W trakcie uroczystości, które zgromadziły ok. 30 tys. wiernych, doszło do manifestacji ukraińskiej skierowanej przeciwko metropolii. Wysuwano żądania usunięcia z Cerkwi «Moskali», mianowania na katedrę biskupią Ukraińca oraz ukrainizacji nabożeństw. Hierarcha jednoznacznie potępił «rozruchy poczajowskie», jednocześnie zapowiadając nie wprowadzanie do nabożeństw języka ukraińskiego [22]. Doprowadziło to do zaostrzenia sytuacji. Na wniosek władz wyznaniowych metropolita ustąpił z kierowania diecezją, a Synod Biskupów mianował na katedrę wołyńską biskupa grodzieńsko-nowogródzkiego Aleksego (Gromadzkiego).

Należy zaznaczyć, że kwestia ustąpienia metropolity z katedry wołyńskiej pojawiła się już w 1927 roku. W opinii władz zarządzanie diecezją wołyńską przez metropolitę Dionizego, przebywającego stale w Warszawie, było dla diecezji niekorzystne, gdyż «[...] daje się odczuwać brak sprężystości w administrowaniu [...] a w konsekwencji tego wzmagają się ogólne niezadowolenie i mnożą się różnorodne przewlekłe

* Metropolita podkreślał, że zjazd łucki «został zwołany bez pozwolenia i błogosławieństwa Sw. Synodu Kościoła Prawosławnego w Polsce i udział w nim został wzbroniony przez Zwierzchnią Władzę Duchowną jak duchowieństwu tak i wiernym».

* Zdaniem metropolity świadczyłoby to «niewątpliwie o naturalnym dążeniu do zapewnienia Kościołowi prawosławnemu w Polsce normalnych warunków życia, a prawosławnym obywatelom Rzeczypospolitej dowiodłoby naocznie dbałości Rządu o ustalenie warunków ich moralnego rozwoju pod kierowniczym wpływem Kościoła, co niewątpliwie posiada wielkie znaczenie pod względem unormowania życia społecznego i państwowego» [18].

* Na czele Komitetu stał Arseniusz Riczyński. 1 lipca 1928 r. po odbytej konferencji w siedzibie metropolity doszło do zawarcia umowy, w której władze cerkiewne zgodziły się na część postulatów ukraińskich, a Riczyński wszedł do Rady Metropolitalnej. Następstwem umowy było ogłoszenie 1 sierpnia 1928 r. orędzia do wiernych, w którym zezwalano na odprawianie nabożeństw w języku ukraińskim tam gdzie występuje życzenie parafian. Do orędzia dołączone było pismo metropolity z wyjaśnieniem, że przy wprowadzaniu języka ukraińskiego należy zadbać czy parafianie spełniają obowiązki chrześcijańskie, a przede wszystkim czy chodzą przynajmniej raz do roku do spowiedzi [9, s. 217; 19].

zatargi z jednej strony między duchownymi prawosławnymi i między parafianami a odnośnymi proboszczami» [23]. Jednocześnie wojewoda sugerował «[...] ściśle rozgraniczenie kompetencji metropolity i arcybiskupa diecezji wołyńskiej, względnie udzielenie przez metropolitę swemu zastępcy na Wołyniu większych uprawnień niż to ma miejsce dotychczas» [24].

W obronie metropolity Dionizego wystąpiło duchowieństwo. W specjalnym memorandum przesłanym 15 marca 1930 roku do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie obsadzenia katedry wołyńskiej podkreślano, że «[...] duchowieństwo prawosławne Wołynia i cała przywiązana do swego Kościoła ludność prawosławna tej diecezji jest niezmiernie zatrwożona podobnymi zamiarami władzy państwowej [...] Uważają [oni – S.D.] ingerencję Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w tej sprawie za poniżającą godność Kościoła Prawosławnego, gdyż sprawa ta powinna być zdecydowana przez Zwierzchnią Władzę Kościelną i w żadnym razie nie mogą się zgodzić na to, aby w tak odpowiedzialnej chwili rozstać się ze swym doświadczonym i ukochanym Arcypasterzem, którym jest ks. Metropolita Dionizy Warszawski i Wołyński i całej Polski» [25]. W dalszej części podkreślano, że «Metropolita Dionizy w ciągu swej prawie 20-letniej, tak długiej i pożytecznej, działalności na Wołyniu zaskarbił sobie ogólną miłość i zaufanie duchowieństwa i wiernych tego kraju, zna osobiście całe duchowieństwo i potrzeby parafii wołyńskich. Jeszcze w r. 1921 liczne Wołyńskie Zgromadzenie Diecezjalne, składające się z przedstawicieli duchowieństwa i wiernych, odbyte w Poczajowie, jednogłośnie obratło ks. metropolitę Dionizego, ówczesnego biskupa zarządcą diecezji wołyńskiej, co jest najlepszym dowodem tego, jaki szacunek i zaufanie żywią do ks. Metropolity zarówno duchowieństwo jak i wierni Wołynia» [25].

W sprawie pozostawienia metropolity wypowiedziało się także duchowieństwo w trakcie Wołyńskiego Zjazdu Diecezjalnego. W piśmie przekazanym Prezesowi Rady Ministrów podkreślano, że ustąpienie metropolity z Katedry Wołyńskiej byłoby szkodliwe zarówno dla Cerkwi prawosławnej, jak i dla państwa polskiego [26]. W dalszej części wyliczano zasługi hierarchy dla prawosławnej ludności Wołynia, poczynając od okresu, gdy był nauczycielem i wychowawcą młodzieży w Seminarium Duchownym w Chełmie. Podkreślano, że jako

jedyny w okresie wojny «[...] nie opuścił swej trzody, nie wyjechał w głąb Rosji, jak to uczyniły inne osoby duchowne i świeckie, a pozostał na swym posterunku w Krzemieńcu. Tutaj on pomagał uchodźcom, wspierał materialnie i duchowo wojowników chorych i rannych i wszystkie swoje oszczędności i kosztowności oddał ofiarom wojny». Po wojnie zorganizował na Wołyniu Zarząd Diecezjalny, w którym skoncentrowane były sprawy administracyjne, gospodarcze i cerkiewno-oświatowe. W krótkim czasie wybudowano 81 cerkwi, a 526 odremontowano. Otwarto szkoły duchowne i kursy misyjno-ludowe. Te ostatnie miały służyć wychowaniu «[...] dorosłych, zarażonych duchem marksizmu, bolszewizmu i różnych odcieni sekciarstwa» [27]. Podobnej treści pisma i petycje były adresowane przez wiernych i duchowieństwo poszczególnych parafii i dekanatów z całej diecezji. Jednakże manifestacja ukraińska i wpływy ukraińskich środowisk politycznych przyczyniły się do zmiany na stanowisku zarządzającego eparchią wołyńską.

W późniejszym okresie hierarcha odnosił się z dużą rezerwą do ruchu ukraińskiego. Również władze Cerkwi dążyły do ograniczenia wpływów ukraińskich i białoruskich na jej funkcjonowanie*. Oczywiście wskutek nasilania się tendencji odśrodkowych wywołanych rozwojem ruchów narodowościowych dopuszczano się pewnych ustępstw (wprowadzanie języków narodowych, tłumaczenie ksiąg liturgicznych, wydawanie pism w językach narodowych). Jednocześnie zaczęły pojawiać się głosy, inspirowane z kręgów metropolity Dionizego, że Kościół prawosławny nie powinien być budowany na gruncie jedności narodowej i nie powinien wiązać się z jakimkolwiek nacjonalizmem. Podkreślano brak powiązań z rosyjskim narodowym ruchem mniejszościowym, równocześnie stwierdzając, że «[...] nasza Cerkiew nie może stać się narzędziem żadnego nacjonalizmu – ukraińskiego, białoruskiego czy polskiego. Nam z nimi nie po drodze» [28].

Zdecydowanie mniej zaawansowane były dążenia do białorutenizacji Cerkwi. Wynikało to m.in. ze słabszej organizacji Białorusinów, jak i wolniejszego tempa rozwoju całego ruchu białoruskiego. Podobnie jak Ukraińcy społeczność białoruska domagała się m.in. własnego duchowieństwa, w seminarium w Wilnie

* Między innymi Synod Biskupów 17 stycznia 1933 r. wypowiedział się przeciwko działaniom mającym na celu białorutenizację Cerkwi, nakazując położenie «kresu wystąpieniom Białorusinów szerzących w Cerkwi smutę i rozstrojstwo», cyt. za: [7, s. 183].

wykładania przedmiotów w języku białoruskim, nauczania religii w języku ojczystym [29]. Władze Cerkwi poleciły duchowieństwu życzliwe odnoszenie się do postulatów ludności i wygłaszania kazań w języku białoruskim [30]. Dezyderaty powyższe zostały także zawarte w programie cerkiewnym powstałego w 1927 roku Prawosławnego Białoruskiego Zjednoczenia Demokratycznego z senatorem Wiaczesławem Bohdanowiczem na czele*. Poza tą organizacją postulaty białorutenizacji Cerkwi wysuwały także Białoruski Komitet Prawosławny, Białoruski Komitet Narodowy oraz Zjednoczenie Parafialnych Grup Prawosławnych Białorusinów Diecezji Wileńskiej. Zasadniczo domagano się wprowadzenia do Cerkwi języka białoruskiego (w kazaniach), nauczania religii w tym języku, wydawania białoruskich modlitewników i podręczników, obsadzania parafii z ludnością białoruską księżmi Białorusinami, wprowadzenia Białorusinów do konsystorza wileńskiego, możliwości zakładania bractw [32]*. Jak podkreśla M. Papierzyńska-Turek żądania te nie szły zbyt daleko, a wysuwały je organizacje drobne, nie mające szerszego oparcia społecznego. Niemniej stanowiły sygnał pojawienia się tendencji, która wskazywała na możliwość rozwoju Kościoła w województwach północno-wschodnich pod względem narodowym w kierunku białoruskim [9, s. 226].

Poza kwestią ukraińską i białoruską metropolita Dionizy stanął również wobec zagadnienia polonizacji prawosławia. Proces ten miał zróżnicowany charakter i przybierał wielorakie formy. Polegał m.in. na dążeniu do wprowadzenia do Cerkwi języka polskiego, zmiany kalendarza, odpowiedniej polityce kadrowej czy ograniczaniu działalności bractw. Uległ on nasileniu szczególnie od drugiej połowy lat dwudziestych, kiedy władze podjęły konkretne działania w tym kierunku*. Szczególnie starały się wykorzystać w całym procesie polonizacji prawosławia kapelanów wojskowych. Podkreślano, że posiadają oni w przeciwieństwie do hierarchii najlepsze «[...]

wyrobienie pod względem patriotycznym i państwowym» [33]. Korzystano także z możliwości wpływania na obsadę wyższych urzędów cerkiewnych, biskupstw, tworzono i wspierano organizacje prawosławnych Polaków*. Pojawiły się nawet koncepcje utworzenia polskiej diecezji prawosławnej z biskupem narodowości polskiej. Celem powyższych działań była pełna asymilacja państwowa ludności prawosławnej. Elementem mającym wzmocnić proces polonizacji prawosławia było wymuszenie na metropolicie Dionizym dokonania konsekracji nowych biskupów, zwolenników «polskiego prawosławia», dotychczasowych kapelanów wojskowych. 27 listopada 1938 roku godność biskupią otrzymał Jerzy Szretter, który przyjął imię Tymoteusz, a 29 listopada 1938 roku Konstantyn Siemaszko z imieniem Mateusz [35].

Należy podkreślić, że metropolita Dionizy uważany był w środowisku Cerkwi za polonofila. Również za takiego uchodził w niektórych kręgach władzy. Polska prawica, kręgi narodowe widziały w nim «moskalofila» lub «rusofila» [36, s. 307]. Jako «rusofil» postrzegany był przez część administracji terenowej*. Był krytykowany przez środowiska ukraińskie* i białoruskie. Hierarcha dbał przede wszystkim o wiarę prawosławną i jedność Cerkwi. Nie widział tylko Cerkwi jako polskiej, ukraińskiej czy białoruskiej. Patrzył raczej na nią jako dobro wspólne wszystkich wyznawców, bez względu na narodowość. Ponadto patrząc z szerszej perspektywy widział konieczność pewnych ustępstw dla ratowania pozycji Kościoła. Miał na uwadze potrzebę utrzymania jego jedności i wielkości. W kwestii języka, w zaistniałej sytuacji ustępstwa były konieczne, choć sam metropolita uważał, że najlepszym spoiwem jest język starocerkiewny z wymową rosyjską, i w ogóle rosyjskość Kościoła. Jak zauważa

* Między innymi w 1934 r. utworzono Komitet Polaków Prawosławnych w Białymstoku, w 1935 r. Stowarzyszenie «Dom Prawosławny» im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Białymstoku, a w 1937 r. Stowarzyszenie Dom Polaków Prawosławnych im. Króla Stefana Batorego w Grodnie. W Grodnie utworzony został także z inicjatywy bp. Sawy Prawosławny Instytut Naukowo-Wydawniczy. W specjalnym «Programie polityki państwowej na Wołyniu – Stowarzyszenie Polaków prawosławnych» podkreślano, że «...tworzenie w miastach ośrodków prawosławnych Polaków, które przez sam fakt swego istnienia i nacisk wywierany na władze Kościoła prawosławnego, będą mogły skutecznie zapoczątkować jego polonizację» [34].

* Między innymi wojewoda lubelski w 1929 r. pisał, że należy «rozszerzyć konsekwencje politycznego wyzwania ziem polskich spod zaboru rosyjskiego również i na sprawy cerkiewne i przystąpić do zorganizowania Cerkwi polskiej, jako nowego zjawiska o charakterze wewnątrzpaństwowym, bez oglądania się na stanowisko Cerkwi rosyjskiej i jej niedobitków w rodzaju Dionizego i reszty hierarchów [...] Obecni hierarchowie mają przeciw sobie opozycję ze strony uświadomionego prądu ukraińskiego, pod względem zaś wyznaniowym i tradycji w stosunku do ludności polskiej i katolickiej obciążeni są głęboko wyrżytą w duszy katolickiego kleru i ludności, pamięcią o ich działalności religijno-rusyfikacyjnej w czasach przedwojennych», cyt. za: [36, s. 316].

* Należy zaznaczyć, że za zgodą metropolity Dionizego w diecezji wołyńskiej w okresie rządów bpa Aleksego (Gromadzkiego) korespondencja była prowadzona w j. ukraińskim. Bp Aleksey podjął się również z inicjatywy metropolity tłumaczenia św. Liturgii na język ukraiński, zob.: [36, s. 307].

* Przywódcy Prawosławnego Białoruskiego Zjednoczenia Demokratycznego w kwestii cerkiewnej domagali się m.in. wprowadzenia języka białoruskiego do Cerkwi, nauczania dzieci religii w tym języku, oparcia ustroju Cerkwi na zasadach soborowych z większym udziałem przedstawicieli świeckich oraz utrzymania zależności od moskiewskich władz kościelnych, szerzej zob.: [31].

* W notatce znalazło się sprawozdanie z odbytego 14 marca 1930 r. zjazdu Białoruskiego Prawosławnego Komitetu Cerkiewnego, który sformułował rezolucję zawierającą postulaty białorutenizacji Cerkwi. Wśród najważniejszych wymieniano m.in. «prawo nadzoru nad gospodarką Konsystorza, odruszczenie Prawosławnego Seminarium Duchownego w Wilnie, prowadzenie kazań w języku białoruskim, prowadzenie wykładów religii w języku białoruskim».

* Już w 1922 r. Synod zalecił, ażeby język polski był wprowadzany do nauczania dzieci religii i kazań, w języku tym miały być też wykładane przedmioty teologiczne w seminariach. Zasadniczo język polski do użytku w Kościele nie wchodził, nie było przede wszystkim żądań tego typu ze strony ludności, [9, s. 232-233].

Mirosława Papierzyńska-Turek z powyższych powodów wynikało jego «[...] *lawirowanie, równoczesne działania w kierunku wprowadzenia języka polskiego do nabożeństw i próby zahamowania tej akcji* [...] *Metropolita, będąc głową Kościoła w Polsce, walczył również o utrzymanie faktycznego kierownictwa tego Kościoła, które zaczęło się mu wymykać z rąk*» [9, s. 260].

Zasadniczo wszystkie grupy narodo-wościowe skupione w Cerkwi próbowały wykorzystać ją do własnych, zróżnicowanych celów politycznych. Wydaje się, że metropolita Dionizy rozumiejąc złożoność sytuacji dążył do zachowania jedności Kościoła, ale jednak na gruncie jego rosyjskości. Wywoływało to liczne konflikty przede wszystkim ze społecznością ukraińską i białoruską.

BIBLIOGRAFIA

1. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (dalej: AWMP), sygn. XVI/3-533, Pismo Synodu Biskupów do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP) z 12 lutego 1923 r., ibidem, Uchwała nr 9 Św. Synodu Prawosławnej Metropolii z 10 lutego 1923 r.
2. S. Dudra, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876-1960*, Warszawa 2010; M. Lenczewski, *Ks. Metropolita Dionizy*, «Rocznik Teologiczny», XXVII, Warszawa 1985, z. 1.
3. Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), MWRiOP, sygn. 1021, k. 8-10, Pismo bpa Dionizego do Naczelnika Okręgu Wołyńskiego z 20 kwietnia 1920 r.
4. AAN, MWRiOP, sygn. 1027, k. 202, Notatka z listopada 1920 r.
5. K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa-Poznań 1988, s. 126; S. Kiryłowicz, *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej (niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918-1939)*, Warszawa 1985, s. 77
6. AAN, Ministerstwo Administracji Publicznej (dalej: MAP), sygn. 1042, k. 3, Memoriał metropolity Dionizego do Obywatela Prezydenta Krajowej Rady Narodowej z 13 czerwca 1945 r.
7. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
8. M. Papierzyńska-Turek, *Spory i konflikty wokół sprawy narodowego charakteru Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Trudna tożsamość. Problemy narodowościowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku*, red. J. Lewandowski, Lublin 1996, s. 71.
9. M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989.
10. «Woskriesnoje Cztienje» nr 7 z 13 lutego 1927 r., s. 99.
11. K. Gomółka, *Białorusini w II Rzeczypospolitej*, «Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Ekonomia», Gdańsk 1992, t. XXXI, s. 124.
12. R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*, Kraków 1989.
13. AAN, MWRiOP, sygn. 939, k. 7, Pismo metropolity Jerzego do MWRiOP z 7 października 1922 r.
14. AAN, MWRiOP, sygn. 988, k. 172-180, Uchwały Ukraińskiego Cerkiewnego Zjazdu Prawosławnego w Łucku dn. 5-6 czerwca 1927 r.
15. Ibidem, k. 174, Uchwały Ukraińskiego Cerkiewnego Zjazdu Prawosławnego w Łucku dn. 5-6 czerwca 1927 r.
16. Ibidem, sygn. 963, Uchwała wołyńskiego zjazdu diecezjalnego 15-17 czerwca 1927 r.
17. AAN, MWRiOP, sygn. 988, k. 197, Pismo metropolity Dionizego do MWRiOP z 16 października 1927 r.
18. AAN, MWRiOP, sygn. 988, k. 198, Pismo metropolity Dionizego do MWRiOP z 16 października 1927 r.
19. «Sprawy Narodowościowe» 1928, nr 3-4, s. 413.
20. AAN, MWRiOP, sygn. 1024, Pismo Wołyńskiego Urzędu Wojewódzkiego do MWRiOP z 7 listopada 1927 r.
21. Ibidem, sygn. 975, k. 74, Arcypasterskie Orędzie Jego Eminencji Najbłogosławieńskiego Dionizego, Metropolity Warszawskiego i Wołyńskiego i całej Polski do Przewielebnego Duchowieństwa Ukraińskiego Warszawskiej Metropolii z dn. 1 sierpnia roku Bożego 1928 r.
22. «Woskriesnoje Cztienje» z 22 października 1933 r., s. 642-643, ibidem, Poślanie Błazieniejszago mitropolita Dionisija.
23. AAN, MWRiOP, sygn. 1023, k. 19, Pismo Wołyńskiego Urzędu Wojewódzkiego do MWRiOP z 31 marca 1927 r.
24. Ibidem, k. 20.
25. Ibidem, k. 29, Memorandum duchowieństwa wołyńskiego do MWRiOP z 15 marca 1930 r.
26. Ibidem, sygn. 1026, k. 158, Pismo Wołyńskiego Zjazdu Diecezjalnego przedstawicieli duchowieństwa prawosławnego do Jego Ekscelencji Pana Prezesa Rady Ministrów RP z 18 grudnia 1933 r.
27. Ibidem, k. 158-163.
28. «Woskriesnoje Cztienje» nr 46 z 15 listopada 1931 r., s. 659.
29. AWMP, Protokół nr 24 posiedzenia Św. Synodu z 11 listopada 1926 r., obszerna dokumentacja źródłowa dotycząca kwestii białoruskiej w Cerkwi w okresie międzywojennym, [w:] AAN, MWRiOP, sygn. 989.
30. AWMP, Protokół nr 3 posiedzenia Św. Synodu z 25 lutego 1927 r.
31. W. Piotrowicz, *Z zagadnień wyznaniowych w Polsce*, Wilno 1929, s. 106-107.
32. AAN, MWRiOP, sygn. 989, Pismo Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 20 marca 1930 r.
33. J. Odziemkowski, B. Spychała, *Duszpasterstwo wojskowe w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987, s. 204.
34. AAN, MWRiOP, sygn. 973, k. 346, Pismo Wojewody Wołyńskiego do wszystkich Starostw Powiatowych województwa wołyńskiego z 28 marca 1939 r.
35. P. Gerent, *Powojenne losy metropolity Dionizego (Waledyńskiego) 1945-1960*, «Rocznik Prawosławnej Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej 2005», red. A. Dudra, S. Dudra, Wrocław 2006, s. 69.
36. G. J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918-1939)*, Lublin 2007.

Рецензенти: *Котляр Ю. В.*, д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

«МАСОВІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ» ЕТНІЧНИХ ГРУП У БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНІ ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ У 1996 р.

Виявлено причини та наслідки масових переміщень етнічних груп у Боснії та Герцеговині після завершення громадянської війни 1992-1995 рр. Розглянуто зміни в етнічній структурі певних районів Боснії та Герцеговини. Вивчено причини, хід та наслідки масових етнічних процесів після закінчення громадянської війни.

Ключові слова: Дейтонська мирна угода, Мусульмансько-Хорватська Федерація, Республіка Сербська, Федерація Боснії і Герцеговини, «лінія розмежування між етнететами».

Виявлено причини и последствия массовых перемещений этнических групп в Боснии и Герцеговине после завершения гражданской войны 1992-1995 гг. Рассмотрены изменения в этнической структуре некоторых районов Боснии и Герцеговины. Изучены причины, ход и последствия массовых этнических процессов после завершения гражданской войны.

Ключевые слова: Дейтонское мирное соглашение, Мусульманско-Хорватская Федерация, Республика Сербская, Федерация Боснии и Герцеговины, «линия размежевания между етнететами».

The causes and consequences of ethnic groups mass migrations in Bosnia and Herzegovina after the civil war of 1992-1995. The changes in the ethnical structure of some parts of Bosnia and Herzegovina were considered. The causes, course and consequences of mass ethnic processes after the Civil War were studied.

Key words: Dayton Peace Agreement, the Muslim-Croat Federation, Republic of Serbia, the Federation of Bosnia and Herzegovina, «etentet binder line».

Масові етнічні переселення – явище, характерне, з одного боку, для поліетнічних спільнот усіх періодів історії в різних частинах світу. Як правило, тоді це відбувалося насильницьким шляхом, внаслідок придушення повстань або економічних потреб. З другого боку, це явище характерне також і для громадянської війни на будь-якому політичному, етнічному чи релігійному підґрунті. Балкани є регіоном, де всі ці фактори були тісно переплетені та пов'язані між собою. Боснія і Герцеговина була межею двох імперій – Австро-Угорської та Османської, саме тут виникла найнапруженіша етно-релігійна ситуація, саме тут переселення етнічних груп набули масового характеру. Вони фактично стали результатом впливу обох цих факторів. По-перше, строката етнічна картина напередодні подій 90-х років ХХ ст. склалася ще у середньовіччі у наслідок зіткнення хри-

стіянської та мусульманської цивілізацій, вона була традиційно уставленою та досить напруженою через насильницький характер свого формування. По-друге, ці переселення були викликані громадянською війною на цій території в 1992-1995 рр. Після захоплення військами певних районів, як правило, звідти негайно виганялося або втікало населення ворогуючої етнічної групи. Уряди протилежних державних утворень заохочували цей процес. І це зрозуміло, виходячи з логіки громадянської війни. Проте, як не дивно, припинення вогню і парафування мирних угод по Боснії і Герцеговині в Парижі в січні 1996 р. викликали нову велику хвилю «масових переселень», хоча, за логікою подій, навпаки, повинні були цей процес зупинити. Тим більше, що між двома «державними утвореннями» в Боснії і Герцеговині не встановлювався класичний державний кордон, а

була встановлена «лінія розмежування між етентетами», на якій заборонялося встановлювати контрольно-пропускні пункти та виставляти якусь охорону.

Проблема «масових переселень етнічних груп» в Боснії і Герцеговині після підписання Дейтонських мирних угод має певний історіографічний доробок. Досліджувана проблема досі вважається актуальною для сербських, хорватських, боснійських науковців. Так, важливим для розуміння цієї балканської проблеми в світлі міжнародних відносин є роботи юриста-міжнародника професора Смілі Аврамовой – багаторічного радника Слободана Мілошевича з цих питань [1]. Вагому фактологічну роль для дослідження становлять журналістські матеріали та спогади учасників подій. Багатий фактичний матеріал надають численні публікації спогадів учасників подій на Балканах в цей період, наприклад спогади Дмитра Хабара про переселення сербського населення з Сараєва в 1996 році [8]. Вагомими джерелами є статистичні матеріали самої Республіки Сербської [6; 7].

Серед вітчизняних фахівців проблематику етнічних конфліктів на Балканах досліджував Л. Маначинський, який є автором статей і монографій, присвячених проблемам реалізації мирних угод на території колишньої Югославії [11]. Крім того існують статті та публікації таких спеціалістів як О. Брусилівська [3].

У Росії ця проблема досліджується на державному рівні у зв'язку з зацікавленням Росії у балканському питанні. Ця проблема значною мірою досліджується Інститутом слов'янознавства РАН. Провідним фахівцем з врегулювання балканської кризи є автор фундаментальної роботи «История югославского кризиса (1990-2000)» [10] О. Гуськова. Проблема завершення війни на Балканах розглядалася також іншими російськими істориками та науковими установами. Таким прикладом є праця, написана в співавторстві істориками Н. Васильєвою і В. Гавриловим [4]. Ця робота відрізняється зваженим підходом до визначення причин війни. Величезний документальний масив та фактичний нарративний матеріал накопичений військовими журналістами та письменниками-

документалістами, які були безпосередніми учасниками бойових дій та ходу переговорів. Прикладом таких досліджень є книга військового журналіста Є. Г. Мяло «Россия и последние войны XX в.» [6], військовий мемуари О. Валецького «Війна в Югославії» [5].

В країнах Західної Європи Балканські події досліджуються на різних рівнях, як журналістами, так і науковцями-політологами. Типовим прикладом роботи істориків Західної Європи є книга французького журналіста-міжнародника Ж. Бодсона «Новий світовий порядок та Югославія» [2]. Існує велика кількість спогадів учасників численних переговорів і міжнародних місій на території Боснії і Герцеговини, які складають нарративну базу вивчення подій, зокрема мемуари спеціального представника президента США Б. Клінтона на Балканах Ричарда Холбрука, названі ним «Дипломатичні записки» [9]. Вагомий внесок в джерельну базу дослідження мають відео матеріали, зокрема документальний фільм «Загибель Югославії», створений в 1996 р. британською телекомпанією BBC відразу після підписання Дейтонської мирної угоди [15]. Серед тих, хто давав інтерв'ю для цього фільму, є такі особистості, як: С. Мілошевич, Ф. Туджман, А. Изетбегович, Х. Силайджич, Є. Ганич, Б. Йович, С. Месич, В. Шешель, Д. Бокан, Р. Караджич, лорд Каррінгтон, У. Кристофер та інші політики і військові діячі.

Попри значний доробок як вітчизняних так і закордонних дослідників, залишається недостатньо висвітленою проблема «масових переселень» етнічних груп в Боснії і Герцеговині після завершення бойових дій в 1996 році. Ця стаття присвячена актуальній проблемі сучасної балканської історії, а саме «етнічним переселенням» в Боснії і Герцеговині у зв'язку з завершенням бойових дій в 1995-1996 рр.

Автор ставить за мету дослідити вплив встановлення нових ліній розмежувань між Республікою Сербською та Мусульмано-Хорватською Федерацією на настрої різних етнічних груп населення, визначити результати масового переселення мешканців сербських районів Сараєва, які передавалися під владу Мусульмано-Хорватської Федерації, прослідити наслідки переміщень сербського,

мусульманського та хорватського етносів з районів, які передавалися від одного державного утворення до іншого, вивчити наслідки заходів США та Західних країн спрямованих на повернення біженців до своїх колишніх місць проживання на території Боснії і Герцеговини.

Парафування в Парижі угоди про «лінії розмежування» між двома державними утвореннями в Боснії і Герцеговині поклало початок новим масовим переселенням великих мас людей вже після закінчення бойових дій на території цієї республіки колишньої Югославії. Вони нагадували масштабні «етнічні чистки» часів війни. Проте, як не дивно, ці «етнічні чистки» не були спеціально організовані владою чи військовим командуванням. Вони стали результатом страху одних етнічних груп перед іншими. Люди добровільно кидали свої оселі, щоб не опинитися на території, яка передавалася до іншого державного утворення. Лінія розмежування між «етнічними групами» не співпадала з межами проживання трьох етнічних груп, проте між двома «державними утвореннями» в Боснії і Герцеговині не встановлювався класичний державний кордон, а була встановлена «лінія» на якій заборонялося встановлювати контрольно-пропускні пункти та виставляти якусь охорону [10, с. 473]. Тобто це був фактично тільки адміністративний кордон, проте всі його сприймали як лінію розділення ворогуючих сторін. Передача певних територій згідно Паризьких угод або Республіці Сербській або Мусульmano-Хорватській Федерації викликала масові переселення представників різних груп населення. Особливо масові міграції населення спостерігалися в районі Сараєва, яке за умовами мирних домовленостей повинно було передаватися під владу Мусульmano-Хорватської Федерації Боснії і Герцеговини. В ході війни сербські військові формування утримували кілька густо населених районів цього міста: Іліджу, Грбавицю, Єврейське кладовище та інші, які фактично оточували мусульманський центр Сараєва. Тут до війни мешкало не менше 130 тис. осіб. *«Рішення про швидку передачу сербських районів під юрисдикцію мусульманської влади до 23 лютого 1996 р. викликало масове переселення сербів з районів Іліджі, Грбавиці та інших»* [5]. Як згадують свідки

тих подій, переселення нагадувало справжню катастрофу. Важко описати жах та відчай сербів, які тепер повинні були опинитися на ворожій території, так як їх райони передавалися під контроль уряду в Сараєво. Вони усвідомили безглуздість незліченних жертв в ході війни. Військові успіхи сербів перекреслювалися розчерком пера. Наближався день 23 лютого 1996 року коли підрозділи «мусульmano-хорватської міліції» повинні були перейти колишню воєнну лінію розмежування і змінити сербські сили правопорядку, а сараєвська адміністрація – адміністрацію сербську [8]. Влада Республіки Сербської вирішила свідомо надати допомогу всім, хто хотів переселитися. Було виділено транспорт, кошти, організовано масову евакуацію населення. Сербська влада намагалася більше сербів перевезти на власну територію, щоб збільшити кількість сербського населення в республіці. Уряд Республіки Сербської навіть пішов назустріч тим, хто вирішив не залишати «туркам» поховання близьких, особливо загиблих в боях. На кладовищах викопувалися домовини, знову проводилися церковні служби для перепоховання [10, с. 477]. Але звичайно більшу цінність представляло майно. З підприємств вивозилося устаткування, машини та агрегати, меблі. Те, що вивезти не вдалося, зазвичай знищувалося і робилося непридатним для користування. Залишалася приватна нерухомість. Будинки та квартири. В останні години перед зміною влади, серби почали масові підпали майна. Часто господарі самі палили оселі та квартири, щоб вони не дісталися ворогу. Масштаби пожеж були, як свідчили свідки, величезними. Сербські пожежники вже покинули квартали міста, та й не збиралися вони гасити те, що вже не належало Республіці Сербській та її мешканцям. Влада Мусульmano-Хорватської Федерації намагалася зупинити руйнування та підпали майна, яке повинно було перейти їй разом з територією. Проте спостерігачі ООН зробили вигляд, що нічого не відбувається. Мусульманські газети в Сараєво з обуренням писали про те, що на запити влади, що відбувається, вона отримувала від сил ООН байдужу відповідь, що *«нічого такого незвичного не відбувається»*. Більше того, деякі іноземні спостерігачі відверто заявили, що вони вчинили б так

само на місці сербів. Як свідчать свідки подій, мусульмани, які пережили чотирирічну «сербську окупацію», як тільки остання сербська машина з евакуйованими виїхала, то запанувала моторошна тиша... Через кілька годин з'явилися представники нової «мусульmano-хорватської» влади та поліцейські. Збереглися численні кадри відеохроніки, коли вони збивають з адміністративних будівель «кириличні» сербські вивіски та чіпляють власні «латиницю» [8].

Сербське населення залишало власні території не тільки в районі Сараєва. Вздовж нової лінії розмежування «етентетів», вони намагалися переселитися в межі Республіки Сербської. А мусульмани та хорвати навпаки залишали райони, які передавалися під контроль сербської влади. Наприклад на сербських територіях між Сараєво та Горажде було прокладено так званий «коридор Сараєво – Горажде». Тому серби залишали його межі. Два міста в Західній Боснії (Мркониц Град та Шипово) були повернуті сербам, хоча вони їх компенсацією за сербські райони Сараєво не вважали. Проте сербська влада прийняла ці міста під свій контроль [11, с. 45]. З цих районів швидко виселилися мусульмани та хорвати.

Міжнародні миротворчі сили «IFOR» тільки згодом змогли оцінити масштаби масових переселень в Боснії і Герцеговині в лютому 1996 року. За різними даними тільки район Сараєво залишили не менше 100 тисяч сербів. А по всій Боснії свої домівки залишили не менше 180 тисяч осіб. Заклики уряду Мусульmano-Хорватської Федерації до сербів залишатися на своїх місцях і не боятися нової влади не діяли. Їм ніхто не вірив. Дуже добре серби, мусульмани та хорвати пам'ятали про жорстокі розправи часів громадянської війни. Кожна етнічна група намагалася опинитися в «безпечних місцях», в межах власних державних утворень. Дивно, але факт – мирний договір припинив війну, але викликав нову величезну хвилю біженців.

В Боснії біженці селилися в старих містах, або засновували нові, які й досі існують та розвиваються. Сербські біженці з Сараєва селилися в районі Лукавиця, олімпійських селищ «Добриня-1 та 2» та в колишній

столиці Республіки Сербської – курортному містечку Пале, всього в кількох кілометрах від самого Сараєва. Цей район було названо Східне (Сербське) Сараєво. Така назва була обрана не просто символічно. Лукавиця – останній десятий район Сараєва, який залишився в складі Республіки Сербської за умовами мирної угоди. Фактично південну та східну околиці Сараєва та нове «Сербське Сараєво» відділяють кілька сотень метрів. За даними статистичних органів Республіки Сербської на 2004 рік населення Східного (Сербського) Сараєва становить 90 тисяч осіб. Було засновано шість нових місцевих громад, за іменами старих районів Сараєва, звідки переселялися серби: Східне Старе місто, Східне Нове-Сараєво, Східна Іліджа, Трново, Пале, Соколац [6]. Старі поселення, які існували ще до війни значно зросли. Наприклад населення гірськолижного курорту Пале за переписом 1991 року складало 7 тисяч осіб, на 2004 рік у ньому проживало вже не менше 30 тисяч осіб. Населення зросло в 4 рази за рахунок біженців. Сербі розгорнули в цих районах велике будівництво. Було засновано навіть власний університет. Східне (Сербське) Сараєво стало одним із символів сучасної Боснії і Герцеговини, розділеною війною країни, де всі три народи мешкають окремо. За 10 років воно перетворилося в справжній культурний та політичний центр і тепер навряд серби колись повернуться до своїх старих спалених будинків в самому Сараєво [7].

Проблема біженців в Боснії і Герцеговині існує досі. Пройшло вже 15 років з моменту підписання Дейтонських мирних угод, а ще 200 тисяч осіб не можуть повернутися до своїх власних домівок. Проблема посилює той факт, що оселі тих, хто хоче повернутися зайняті біженцями з інших районів. Наприклад в Республіці Сербській мешкає не менше 200 тисяч колишніх громадян Хорватії сербської національності, які були вигнані з Хорватії в ході операції «Олуя» в серпні 1995 року. Тому 200 тисяч мусульман не можуть повернутися тому, що їх домівки зайняті іншими [10, с. 615]. Проблема повернення біженців вирішена тільки в місті Сребрениця. Сюди були направлені великі кошти з боку США та країн Європейського

Союзу саме для вирішення цього питання. На цей час знову більшість населення Сребрениці, як і до війни становлять боснійські мусульмани. Також виключенням з правил є столиця Герцеговини місто Мостар. Не дивлячись на намагання зробити його зразковим місцем проживання двох етнічних груп, в цьому місті відчувається різке розмежування між хорватами та мусульманами. Відновлений на кошти країн ЄС турецький міст через Нерету XVI століття, символізує не єдність Мостару, а скоріше його роздільність між хорватами та мусульманами. Депутати міської скупщини роками не можуть сформувати місцеву владу, а футбольний матч 21 червня 2008 року між збірними Туреччини та Хорватії викликав масові бійки між футбольними фанатами на вулицях Мостару. Це сталося тому, що хорвати традиційно вболівали за збірну команду Хорватії, яка програла, а босняки вболівають за збірну Туреччину [14].

Високий представник ООН в Боснії і Герцеговині В. Петрич [10, с. 614], який мав дуже широкі повноваження, в 2000 році розпорядився повернути все житло його «довоєнним» власникам. Так він намагався об'єднати роз'єднану країну. Більша частина боснійців (як мусульман так і сербів) відновили свої права на втрачені будинки та квартири. Повернене житло або його рештки господарі в основному відразу продали, або – рідше – почали здавати в оренду. «Реінтегровані» громади Сараєва перетворилися в мусульманські квартали на 95 % [7].

Війна назавжди змінила етнічну карту Боснії і Герцеговини. Якщо раніше поруч з мусульманами мешкали серби та хорвати, а їх культури перепліталися, утворюючи неповторний боснійський колорит, то зараз це назавжди втрачено. Жорстока різанина, вбивства на політичному та етнічному підґрунті, зробили неможливим подальше існування поруч мусульман, хорватів та сербів. Цей жах передається тепер від покоління до

покоління. Всі зусилля США та ЄС на формування централізованої влади в Боснії з представників трьох етнічних груп провалюється рік за роком.

Отже можна зробити висновок, що масові переселення різних етнічних груп населення в Боснії і Герцеговині після завершення бойових дій не були результатами насильницьких дій якоїсь зі сторін. Потік біженців був викликаний підписанням Дейтонських мирних угод, вірніше тих документів, які регламентували «лінії розмежування» між двома «державними утвореннями»: Республікою Сербською та Мусульmano-Хорватською Федерацією.

Причинами такого явища, як масове переселення різних етнічних груп полягало в глибокій ненависті та страху між трьома ворогуючими народами. Ніхто не міг повірити, що війна закінчилася і терор припиниться. А якщо терор і припиниться, то ніхто не дасть гарантію, що терор знову не відновиться через деякий час. Тому налякані люди просто тікали в найбезпечніші місця, якими їм вважалися території в межах власних національних «державних утворень». Серби масово переселялися в Республіку Сербську, а мусульмани та хорвати до Мусульmano-Хорватської Федерації.

Наслідками цих процесів стало формування моноетнічних спільнот в Республіці Сербській та Мусульmano-Хорватській Федерації. Столиця Боснії і Герцеговини місто Сараєво стало фактично чисто мусульманським містом. Натомість сербами було побудовано нове місто, так зване Східне або Сербське Сараєво, яке розташоване поруч з мусульманськими кварталами. Фактично серби створили своє власне Сараєво без мусульман. Згодом навіть намагання Високих представників ООН в Боснії і Герцеговині змінити це становище та повернути оселі та будинки колишнім власникам не вирішили проблему етнічного розмежування. Люди різних національностей не бажають повертатися до місць колишнього проживання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Avramova S. Postherojski rat Zapada protiv Jugoslavije. – Veternik : LDI, 1997. – 460 s.
2. Бодсон Ж. Нови светски порядок и Југославија / Жерар Бодсон. – Београд, 1996. – 242 с.
3. Брусиловська О. Політична трансформація західнобалканських країн у 2004-2009 роках // Вісник ОНУ. – 2010. – Т. 15, вип. 7.

4. Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик? (Историческая судьба Югославии в XX в.) / Нина Васильева, Владимир Гаврилов. – М. : Гея Итерум, 2000. – 480 с.
5. Валецкий О. Югославия в войне. – Електронні данні. – Режим доступу до видання: <http://lib.ru/MEMUARY/JUGOSLAVIA/waleckij.txt> (23.03.2004). – Назва з екрану.
6. Восточное Сараево. Официальный сайт Республики Сербской. – Електронні данні. – Режим доступу до видання: http://rsmoscowoffice.ru/serbska/index.php?option=com_content&view=article&id=23&Itemid=29&limitstart=4. – Назва з екрану.
7. Восточное Сараево – крупнейшая стройка. – Електронні данні. – Режим доступу до видання: <http://www.srpska.ru/article.php?nid=8632>. – Назва з екрану.
8. Храбар Дмитрий. Когда наступил мир, выжившие сожгли свой дом. – Електронні данні. – Режим доступу до видання: <http://dmitri-hrabar.livejournal.com/196724.html>. – Назва з екрану.
9. Holbruk R. Diplomatski zapisi // Nasa borba. – Beograd, 1996. – 26/27 okt. – S. 5.
10. Гуськова Е. Ю. История югославского кризиса (1990-2000) / Елена Гуськова. – М. : Русское право / Русский национальный фонд, 2001. – 720 с.
11. Маначинський О. Югославія: вирок винесено / Олександр Маначинський. – Київ : Румб, 2007. – 288 с.
12. Мяло Е. Г. Россия и последние войны XX века (1989-2000). К истории падения сверхдержавы / Евгения Мяло. – М. : Вече, 2002. – 480 с.
13. Никифоров К. Между Кремлем и Республикой Сербской (Боснийский кризис: Завершающий этап) / Константин Никифоров. – М. : ИС РАН, 1999. – 262 с.
14. Столкновения хорватских болельщиков с полицией в Боснии – фанатов успокоили с помощью слезоточивого газа и бронетехники. – Електронні данні. – Режим доступу до видання: http://www.riv.ru/world_events22813.html. – Назва з екрану.
Відеофільм «Загибель Югославії» частина № 3 «Мир по-американськи». Переклад українською. – ВВС, 1996, 45 хв.

Рецензенти: *Давлєтов О. Р., к.і.н., доцент Запорізького національного університету;*

*Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Чорноморського державного університету імені Петра Могили.*

© В. В. Забара, 2012

Стаття надійшла до редколегії 03.06.2011

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ САМОБОРОНИ В МІСТЕЧКАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Проаналізовано витоки єврейської самооборони, діяльність її загонів у містечках Правобережної України у 1917-1921 рр., причини їх ліквідації радянською владою. Вивчено погромницькі дії в часи революційної анархії, їх наслідки для єврейського населення містечок.

Ключові слова: єврейське містечко, погроми, єврейська самооборона.

Проанализированы истоки еврейской самообороны, деятельность её отрядов в местечках Правобережной Украины в 1917-1921 гг., причины их ликвидации советской властью. Изучены действия погромщиков во время революционной анархии, их последствия для еврейского населения местечек.

Ключевые слова: еврейское местечко, погромы, еврейская самооборона.

Origin of creation of Jewish self-defense, activity of its detachments in Right-bank Ukraine shtetls in 1919-1921, reasons of its liquidation by the Soviet power are analyzed. Pogroms during the revolutionary anarchy, their consequences for the Jewish population of shtetls are researched.

Key words: Jewish shtetl, pogroms, Jewish self-defense.

Повну картину життя єврейських громад у містечках Правобережної України у часи Української революції неможливо представити без звернення до такої драматичної складової тогочасного життя як єврейські погроми, які принесла з собою революційна анархія. Новітні історики приділяють увагу дослідженню проблеми погромів єврейського населення України, висвітлюють причини проявів антисемітизму з початку ХХ ст. [1; 2]. Також дослідники вивчають витоки єврейської самооборони та діяльність її загонів у роки становлення радянської влади [3; 4; 5]. Вони виділяють той факт, що навіть поширення суто кримінального бандитизму не втримало більшовицьке керівництво від ліквідації єврейської самооборони, яка розглядалася як така, що мала потенційно антирадянський характер. Дослідники наголошують на не обхідності розгортання подальших наукових досліджень діяльності загонів єврейської самооборони.

Не можна не погодитися з думкою В. Козерода про те, що грандіозні єврейські погроми того часу затьмарили собою все, що ставилося у провину царському уряду Росії,

починаючи з кінця 80-х років ХІХ ст. [6, с. 9]. Вони стали характерним явищем для більшості містечок, в яких проживали єврейські громади. Вже восени 1917 р. у містечках Правобережжя стало відчутно безвладдя, що вплинуло на поширення погромницьких настроїв, чому сприяли і економічні чинники. На ґрунті спекуляцій щодо єврейських визисків поступово стало підігріватись невдоволення місцевого українського населення. Так, на з'їзді представників общин Проскурівського повіту з тривогою йшлося про те, що серед населення ведеться підступна агітація проти євреїв, на яких звалюють всі негаразди, викликані революційним безладдям та супутньою спекуляцією. Так, у містечку Погребищі через зростання цін на промислові вироби на ярмарку виник погромний настрій. У Гайсині вже у жовтні 1917 р. погромники із числа селян відкрито пограбували кілька єврейських крамниць, чому ніхто не завадив [7, с. 195].

Один з перших погромів восени 1917 р. на Україні, відбувся у містечку Ямполі. Вранці 29 жовтня група людей, попередньо захопивши начальника військового гарнізону та знищивши телефонний зв'язок, погромила та

підпалила три єврейські квартали. Війська, що прибули, зупинили безчинства та арештували кількох погромників. Проте антикврейська пропаганда тривала, і вже через місяць у містечку погром повторився [7, с. 480].

Як реакція на антисемітські погроми та кримінальний бандитизм, єврейські громади багатьох містечок, вже починаючи з 1917 р. почали створювати загони єврейської самооборони.

На думку Ю. Котляра, саме у 1918-1920-х роках діяльність самооборони набула «*організованого та доволі масового характеру*» [4, с. 97]. Як правило самооборона складалася з демобілізованих солдат і молоді. Ці формування патрулювали вулиці і майдани містечок, охороняли крамниці і будинки, несли службу під час базарів і ярмарків. Так, у Гайсині вже у жовтні 1917 р. був створений загін самооборони, фінансово утримуваний коштом місцевих общин, який попередив погроми у містечку [7, с. 196].

О. Комарницький простежує внутрішню організацію таких формувань на прикладі містечка Хабно. Тут на чолі загону стояв колишній фельдфебель. Крім того, існували посади двох командирів взводів. Далі по ієрархії йшли командири дрібніших частин загону самооборони та його штабна частина: діловод, інструктор з військової підготовки, бухгалтер. Рядовий склад поділявся на «дійсних» (40-50 осіб) і «резервних» (100-150 осіб) бійців. Чергування були обов'язковими. «Резервні» виконували функції внутрішньої охорони містечка. «Дійсні» знаходились в розпорядженні штабу. Частина їх групами по 15-20 осіб нерідко направлялася за межі містечка для ліквідації невеликих бандитських угруповань, які загрожували його безпеці, інша охороняла штаб, пошту, міліцію. «Дійсні» члени фінансово утримувалися єврейською містечковою громадою на кошти, отримані від внесків зі спеціального податку на товар, який вивозився з містечка [8, с. 42]. Два з половиною роки самооборона містечка Хабно Київської губернії успішно захищала населення від погромників.

Єврейське населення охоче підтримувало створення подібних загонів. На підтвердження цього в архівних установах збереглися

чисельні документи [9, с. 114]. Слід особливо підкреслити, що їх охоронна діяльність була спрямована не проти якоїсь певної політичної сили, а проти будь-яких проявів насильства в містечку.

Приводом до створення загону самооборони у Зінькові став напад на містечко у 1918 р. решток військової частини, яка залишила фронт. До загону увійшла містечкова молодь, що належала до різних партій. Командиром було обрано представника сіоністів. У подальшому самооборона була упорядкована, належно організована та озброєна. До загону приєдналися студенти, що повернулися з великих міст. Члени загону патрулювали вулиці та площі у дні базарів та ярмарок, коли до містечка з'їжджалася велика кількість довколишніх селян та підвищувалась небезпека заворушень [10, с. 105]. Місцевий загін зміцнів і став надійним захистом жителям містечка. Про це яскраво свідчить те, що, коли внаслідок п'яних заворушень постраждав зіньківський гончарний ринок, гончарі-християни Зінькова також звернулися до місцевих іудеїв з проханням прийняти їх під захист єврейської самооборони [10, с. 106].

Крім забезпечення порядку у торгівельні дні, загін самооборони постійно захищав мешканців містечка і від дрібних банд та грабіжників. Слід також зазначити, що єврейська община Зінькова не лише створила дієвий загін самооборони, але й допомагала біженцям з інших містечок. Так, у 1919 р. було організовано підтримку погромленій військами Директорії общині містечка Фельштина [10, с. 103].

Нерідко, прагнучи забезпечити порядок у своїх місцевостях, єврейська та українська самооборони діяли спільно. Так, у відповідь на погромницькі дії частини червоноармійців Таращанського полку в Теофіполі у липні 1919 р., місцевий селянин Шишко організував загін самооборони, до якого вступили 200 селян-українців і 100 євреїв. Озброєний загін перегородив шлях п'яним мародерам біля с. Каторжинці, що в 6-ти верстах від Теофіполя. Такий же спільний загін українсько-єврейської самооборони було створено в містечку Купель (близько 500 осіб), який допомагав виганяти декласовані юрби озброєних колишніх червоних військовиків.

У Летичеві загін самооборони спільно з селянами сусідніх сіл Голосково та Русанівці захистив містечко від багатьох спроб погромів та зміг припинити немало заворушень та насильств в довколишній місцевості [10, с. 157]. Тут для боротьби з бандами погромників був організований Летичівський червоний полк, до якого увійшли євреї, які служили у радянських установах. Територія Летичева разом з сусідніми містечками була навіть оголошена Летичівською радянською республікою. Її керівництво організовувало не лише оборону, але й займалося господарськими питаннями, створювало артілі та кооперативи, друкувало власні гроші.

У березні 1919 р. у Бершаді загін єврейської самооборони успішно протистояв навіть регулярним військам Директорії. Зламавши його опір, петлюрівці стратили командира загону та 8 бійців. Розпочався погром містечка, який був зупинений лише сплатою великої контрибуції [7, с. 133].

Улітку 1919 р. загін самооборони був створений у містечку Сатанові, де він успішно протистояв озброєним довколишнім бандам [10, с. 204]. У Корсуні ж такий загін був створений лише після жакливого серпневого погрому, вчиненого денікінськими військами, коли в містечку не вціліло жодного єврейського будинку [11, с. 5].

Спроби створити загони самооборони робились навіть у маленьких містечках. Так у Вапнярці, із загальним населенням лише близько тисячі осіб, також була створена самооборона з робітників-залізничників, проте вона виявилася ненадійною, тому багато єврейських родин змушено було тікати від погромів у сусідній Томашпіль [7, с. 502].

Єврейська містечкова самооборона брала участь у боротьбі проти збройних бандитських формувань на початку 1920-х років. За архівними даними активними були загони самооборони на Київщині – у Богуславі, Шполі, Златополі, Смілі, Городищі, Корсуні, Стеблеві, Таращі, Єкатеринополі [12, арк. 225; 13, арк. 18; 14, арк. 26]. Так, наприклад, у Смілі загін, який нараховував 250 бійців, окрім гвинтівок мав і багато кулеметів. Загону симпатизували не лише євреї, але і все місцеве населення [12, арк. 225]. Під захистом самооборони спокійно відбувалася

торгівля, було упорядковано збір податків з місцевого населення.

Радянській владі не подобалася певна самостійність загонів єврейської самооборони, які до того ж начебто фінансувалися виключно єврейською буржуазією. На думку правлячої партії, справу потрібно було здійснювати виключно під її контролем [3, с. 38]. Тому не дивно, що 14 січня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У висловилося за її ліквідацію, як *«створену за національною, а не класовою ознакою»*. Не були враховані заперечення навіть голови РНК Х. Раковського, який доводив, що *«організація самооборони з дотриманням усіх гарантій класової ознаки в містечках, де раніше відбувалися погроми, на ближчий період є абсолютно потрібною»*. Містечкові комуністи також виступали проти її ліквідації [12, арк. 225]. Так, після роззброєння златопільського загону самооборони місцеві жителі одностайно просили губернську владу повернути загону його зброю [14, арк. 26].

Не залишилося у стороні керівництво Голоvbюро євсекцій при ЦК КП(б)У. 27 червня 1921 р. Оргбюро ЦК після доповіді його голови Альтшуллера прийняло рішення реорганізувати загони єврейської самооборони, але роззброювати їх обережно, щоб у населення не склалося враження про репресії проти євреїв [15, арк. 137]. Тому, хоч бюро євсекцій Київського губкому партії 2-3 липня 1921 р. і розпочало ліквідацію самооборони, проте ще до кінця липня у єврейських містечках лишалися її загони [16, арк. 25].

Подальші події показали помилковість ліквідації самооборони у населених пунктах: там, де загони були розформовані, знову посилювалися напади банд, проходили єврейські погроми, нерідко кривавіші ніж коли-небудь, знищувалися містечка [3, с. 39]. У зв'язку з цим в окремих містечках населення почало самостійно вдаватися до відновлення діяльності загонів самооборони, як це сталося, приміром, у Смілі, Златополі, Городищі [17, арк. 29]. Однак і в цьому разі органи радянської влади нагадували, що організації самооборони *«треба виховувати»*, готувати для потреб радянської влади, *«щоб ті не впали в націоналізм»* [18, арк. 26].

Все ще дискусійним залишається питання про кількість жертв погромів, як взагалі, так і по населених пунктах, зокрема. Єврейський історик-демограф І. Вейцблїт, проаналізувавши результати переписів 1897 і 1923 рр., встановив, що за цей період загальна чисельність містечкових євреїв в цілому по Україні зменшилася з 387 тисяч до 221 тисячі. Але, якщо додати ще й природній приріст населення, то дефіцит єврейського населення складатиме близько 300 тисяч осіб.

Радянською делегацією на Генуезькій конференції було оголошено, що лише на Волині, Чернігівщині, Поділлі, Київщині постраждало від заворушень та звірств понад 500 тис. чоловік. З цього числа заживо похороненими та спаленими вважали близько 200 тис. чол. [3, с. 38]. Безумовно, не можна відкидати намагання радянського керівництва з ідеологічних причин перебільшити число жертв, проте попри всі політичні нашарування, вони були дуже значні. Як зазначалось, сучасні дослідники все ще не можуть назвати достеменного числа жертв. Проте на сьогодні вже встановлено, що в десятках містечок Правобережжя на початок 20-х років залишилось лише 20-50 % попередньої чисельності єврейського населення. Населення фактично потерпало від кожної влади, яка встановлювалась у відповідному населеному пункті. Так, лише на Київщині від погромів постраждало понад 136 тис. чоловік [19, арк. 19]. У губернії було дощенту погромлено 48 міст та містечок з 108, в яких мешкали євреї [20, с. 43].

На Поділлі погроми єврейських містечок, як відмічалось у доповідях та інформаційних звітах губвідділу ГПУ, досягали особливо

жахливих розмірів. Вони відбулися у 164 населених пунктах. Через це єврейське населення Поділля зменшилося більше ніж на 100 тис. чоловік. З'явилося понад 25 тис. дітей-сиріт. Майже вся єврейська власність була знищена [21, с. 307]. За даними О. Наймана, шість округів Поділля за цей час втратили від 50 до 75 % єврейського населення [22, с. 91].

Шевченківський, Шепетівський та Білоцерківський округи, розташовані в центрі колишньої смуги осілости, втратили від третини до половини євреїв [22, с. 91]. Велика кількість єврейських містечок просто перестала існувати, або кількість єврейського населення в них катастрофічно зменшилась. Так, у Тростянці вціліло не більше 25 % від колишньої чисельності єврейського населення [23, с. 90].

Отже, погроми єврейського населення містечок Правобережжя набули у часи становлення радянської влади перманентного характеру [2, с. 82]. Майже єдиним захисником нації виступили загони єврейської самооборони. Діяльність загонів озброєної єврейської самооборони – так зване єврейське повстанство – відноситься до однієї з найбільш трагічних та героїчних сторінок історії України та свідчить, що єврейське населення, незважаючи на величезні жертви, все ж змогло вистояти у нерівній боротьбі проти антисемітських режимів, провокацій та запланованих знищень і вписати власну сторінку в історію України. Проте з остаточним приходом до влади, більшовики почали чинити тиск на членів єврейської самооборони та, врешті-решт, домоглися їх роззброєння.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сергійчик В. Уся правда про єврейські погроми: мовою невідомих документів й матеріалів / Ін-т дослідження модерної історії України. – К. : Козаки, 1996. – 122 с.
2. Найман О. Скорботний шлях українського єврейства. – К. : б.в., 2004. – 92 с.
3. Горшков В. П., Гусев В. І. КП(б)У, Євсекція та єврейська самооборона в Україні: турбота про класову чистоту чи про життя людей? (1920-1921 рр.) // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, 2-5 вересня 1996 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. – К. : Асоц. юдаїки України, 1997. – С. 38-39.
4. Котляр Ю. Єврейське населення у повстанській боротьбі (1917-1920 рр.) // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. (до першої світової війни): Збірник наукових праць. – К. : б.в., 2003. – С. 93-100.
5. Хитерер В. Еврейские погромы и самооборона в Российской империи // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. (до першої світової війни): Збірник наукових праць. – К. : б.в., 2003. – С. 126-137.
6. Козерод В. О. Переломные годы : Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919-1929). – Харьков : Еврейский мир, 1998. – 152 с.
7. 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Подолия / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим; СПб. : изд. А. Гершт, 2000. – Вып. 2. – 704 с.
8. Еврейское местечко в революции. Очерки / Под ред. В. Г. Тан-Богораз. – Москва-Ленинград : ГИЗ, 1926. – 219 с.

9. Документы и материалы по истории евреев на Черкащине. Начало XIX ст. – 1960-е годы. Историко-краеведческий альманах / Ю. Е. Мариновский (отв. ред). – Черкассы : ПП Кандыч, 2004. – 292 с.
10. 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Подолия / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим; СПб. : Эзро, 1997. – Вып. 1. – 256 с.
11. Колесникова К. Єврейські сторінки в історії Корсунщини (до 1917 р.) // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць: Матеріали конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К. : Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. – С. 52-62.
12. Протокол наради з місць при Голоvbюро Єввідділів КПУ від 23 червня 1921 р. щодо самооборони після рішення про її ліквідації (1 січня – 31 грудня 1921 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 777. – Арк. 225-227.
13. ЦК ЄСДРП (Поалей-Ціон) від 13 квітня 1921 р. Циркуляр № 40 комітетам (21 лютого – 1 жовтня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 783. – Арк. 18.
14. Єввідділу Наркомата від Л. Іоффе від 9 квітня 1921 р. (4 січня – 28 грудня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 782. – Арк. 26.
15. Протокол № 36 засідання Голоvbюро євсекції КПУ 25 червня 1921 р. Доклад Альтшуллера щодо зв'язонів самооборони (1 січня – 31 грудня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 777. – Арк. 137.
16. Виписка з протоколу № 40 засідання Постійної наради по боротьбі з бандитизмом від 27 липня 1921 р. (21 лютого – 1 жовтня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 783. – Арк. 25.
17. Лист № 979 від 1 жовтня 1921 р. від голови РНК – Кременчук, Губнарада. До відома та виконання (21 лютого – 1 жовтня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 783. – Арк. 29.
18. Тези по докладу А. Н. Мережина: Питання агітації і допомоги у зв'язку з погромами та бандитизмом. 4-й пункт IV Всеросійської конференції євсекції РКП «Про боротьбу з погромами та бандитизмом» (29 червня – 17 липня 1921 р.) // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 776. – Арк. 26.
19. Кількість постраждалих від погромів по Київській губернії як тих, хто залишився живими, так і тих, хто втекли у інші міста згідно даних губсекцій до 20 липня 1919 р. (27 липня – 19 серпня 1919 р.) // ЦДАГО України, ф. 41, оп. 1, спр. 35. – Арк. 19.
20. Демартіно А. Північна частина Київської губернії за доби єврейських погромів 1918-1920-х років // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, 2-5 вересня 1996 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. – К. : Асоц. юдаїки України, 1997. – С. 41-44.
21. Винокурова Ф. «Джойнт» – страницы истории. Оказание помощи еврейскому населению Подолии в ликвидации последствий гражданской войны – документы, факты, цифры // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, 2-5 вересня 1996 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. – К. : Асоц. юдаїки України, 1997. – С. 306-309.
22. Найман О. Єврейські організації в перші роки радянської влади // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції, 2-5 вересня 1996 р. / Ред. кол. Г. Аронов, О. Шаніна, М. Феллер, Л. Финберг. – К. : Асоц. юдаїки України, 1997. – С. 91-95.
23. Хитерер В. Тростянец: история одного местечка // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць: Матеріали конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – Київ : Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. – С. 85-92.

Рецензенти: *Чубіна Т. Д., д.і.н., професор Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України; Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.*

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ НАМІСНИКА ГАЛИЧИНИ А. ПОТОЦЬКОГО (1903-1908)

Розглянуто українсько-польські відносини на початку ХХ ст. в Галичині. Зосереджено увагу на діяльності намісника Галичини Анджея Потоцького (1903-1908). Встановлено, що намісник не зміг добитися компромісу між поляками та українцями. Загострення протиріч між двома головними етносами Галичини обумовило замах на намісника.

Ключові слова: Галичина, намісник, українське питання.

Рассмотрено украинско-польские отношения в начале ХХ в. в Галиции. Обращено внимание на деятельность наместника Галиции Анджея Потоцкого (1903-1908). Отмечено, что наместник не сумел добиться компромисса между поляками и украинцами. Обострение противоречий между двумя главными этносами Галиции обусловило покушение на наместника.

Ключевые слова: Галиция, наместник, украинский вопрос.

The article focuses on Ukrainian and Polish relations at the beginning of the ХХ с. in Galicia. The activity of Andzhej Pototskij, the governor-general of Galicia, is highlighted. The author states that the governor-general could not reach compromise between Ukrainian and Polish people. The aggravation of the contradictions between two main Galician ethnic groups caused the attempt on governor-general's life.

Key words: Galicia, governor-general, Ukrainian issue.

Весна народів (1848) активізувала прагнення двох конкуруючих етносів Галичини – українців і поляків набути широких політичних прав. Ця конкуренція до певної міри відсувала на другий план існуючі протиріччя з центральною владою у Відні. Істотну роль в історії Галичини початку ХХ ст. відігравали шкільні та релігійні справи у провінції, дискусії щодо заснування у Львові українського університету, боротьба за реформу виборчої системи до крайового галицького сейму та австрійського парламенту тощо. Українські науковці: О. Аркуша [1-2], Я. Дашкевич [3], М. Демкович-Добрянський [4], Л. Зашкільняк [5-6], М. Кугутяк [7], К. Левицький [8], І. Лисяк-Рудницький [9-10], Ю. Михальський [11], М. Мудрий [12-13], Ю. Плекан [14], Є. Сінкевич [15-16], Ф. Сисин [17], І. Франко [18-19], І. Чорновол [20] та польські: М. Бобжинський [21], Г. Верещицький [22], Л. Васілевський, Г. Дильонгова [23], Е. Коко [24], Я. Мокляк [25] у своїх дослідженнях вагоме місце приділили діяльності намісників Галичини. Відомо, що

в 1849 р. у Галичині було утворено намісництво на чолі з намісником, якого призначав імператор і який представляв його в крайовому сеймі. В свою чергу сейм, створений в 1861 р., обирався за куріальною системою і формально проіснував до 1918 р. Фактично його остання сесія відбулася напередодні Першої світової війни в 1914 р. Намісник безпосередньо керував проведенням виборів і видавав обраним депутатам посвідчення про обрання. Тому небезпідставно більшість дослідників визнала, що вплив намісника на результат виборів до загальнодержавного австрійського парламенту і до крайового галицького сейму був у певні періоди і в деяких частинах краю вирішальним. Можемо погодитися із твердженням: «Символом влади в Галичині був намісник. Ставлення до нього можна вважати досить показовим індикатором суспільно-політичних, зокрема, національних відносин у провінції. Посада намісника була покликана узгоджувати численні суперечності галицького суспільства, яке в розглядуваний період

перебувало в постійному протиборстві між не узаконеним новим і морально вмираючим старим, тому вона вимагала чималої сили, енергії та навіть громадянської сміливості. Намісник помітно впливав на ритм політичного життя Галичини. Ставлення суспільства до нього нерідко поєднувало страх із повагою, обурення і протест із вірою в законність і справедливість» [12, с. 91].

В даній статті нами розглянуто виключно ситуацію в Галичині, коли її намісником був Анджей Потоцький. Очевидно долею і самим ходом українсько-польського протистояння судилося, що граф став жертвою взаємної недовіри, надмірних амбіцій і підозр.

На зламі XIX – XX століть, коли Галичина переживала нелегкий період *«трансформації понять і громадського устрою»*. У польському середовищі відбувалися серйозні внутрішні метаморфози, що обумовлювали різновекторні політичні підходи до ситуації. *«Перестали ми бути народом! Пропали!»* – з розпачем зазначав один із дослідників під час публічного виступу. Його песимізм поділяв ще один із непримирених критиків краківської історичної школи, мовлячи наступне: *«Традиція домашнього виховання зникла остаточно. Зникли також родинні оповідання, спогади. З такої атмосфери вийшли пізніше краківські «історики», історіософи, критики, професори, публіцисти, врешті ...пізніші «керівники нації». Нічого дивного, що не можемо розуміти ані Німцевіча, ані Лелевеля, ані Поля, ані нікого зі справжніх польських письменників. До віри в німецький розум, у німецьку філософію, в німецьку методологію, призвела зарозумілість. Польський галичанин настільки себе поцінював, на скільки онімечувався. Звідти взялася та зарозумілість, з якою у своїх виданнях зверталися до народу Шуйський, Смолька, Бобжинський, Тарновський і їм подібні»* [26, с. 134].

Станьчики (краківські консерватори) оцінювали дії намісників за їх ставленням до ідеї реформи адміністративної системи. В умовах зміцнення демократичних рухів вони прагнули – через впровадження принципів виборності в галицьку адміністрацію – подолати кризу політичної довіри, розширити власну соціальну базу, відкрити друге дихання галицької автономії. Станьчики

також вдалися до переосмислення взаємин між польською владою в Галичині та центральним австрійським урядом, відводячи при цьому намісникові роль реалізатора нової концепції. Вони закидали Відню не бажання брати дієву участь у розв'язанні нагальних проблем провінції та домагалися, аби уряд був співтворцем *«добробуту та культури»* в Галичині [27].

На відмінну від краківських консерваторів, подоляки відстоювали концепцію намісника – пасивного чинника, який би підпорядковувався інтересам східно-галицької шляхти. Здобуті до 1870-х років автономічні свободи, на їхню думку, були достатніми для збереження шляхтою соціально-економічної (щодо селянства) і національної (щодо українців) переваги. Отримані міцні позиції в сеймовому і парламентському представництвах, польські діячі зі Східної Галичини вперто відстоювали status quo, наголошуючи, що наміснику нічого не залишається, як цілковито усуватися від здійснення будь-якого впливу в політичних питаннях на делегацію у Відні, так і на сеймову репрезентацію [12, с. 97].

У перше десятиліття XX століття ситуація на сході Галичини, зокрема у Львівському університеті, стала загрозливою: в лекційних залах, озброєні палицями, українські та польські студенти вели справжні бої, були організовані масові демонстрації [28]. Напруженою склалася ситуація і в середовищі інших суспільних верств [29, с. 184]. Коли досліджуєш суспільно-політичну ситуацію в Галичині в період правління А. Потоцького, то постає картина важкої повсякденної праці намісника і та непримиренна боротьба, яка точилася навколо *«українського питання»*. В досліджуваній період польсько-українські взаємини в Галичині набули особливої гостроти та протистояння і пов'язані з тим, що українці активно включились в громадсько-політичне життя краю використовуючи всі можливості та права надані їм австрійською конституцією 1867 р. [30, с. 50].

Неординарною особистістю в гроні намісників Галичини був Анджей Потоцький. Народився він в 1861 р. у родині Адама Потоцького, що згодом став одним із фундаторів краківського консервативного руху – *«станьчиків»* (1869). Граф Анджей

закінчив юридичні студії, а кар'єру розпочав у австрійській амбасаді в Стамбулі. Як політик формувався в якості посла до крайового галицького сейму й австрійського парламенту та «крайового маршалка» (1901-1903). Він був власником великих земельних маєтків на теренах Галичини, Поділля та за Збручем [4, с. 7]. Анджей Потоцький сподівався, що посідаючи в 1903 р. посаду намісника, вдасться розв'язати найскладніші суспільні та міжнаціональні протиріччя. Адже він представляв краківських консерваторів, які прагнули відшукати шляхи для замирення між поляками та українцями. В свою чергу подільська шляхта звернула увагу на графа, бо він був відомий, як прихильник твердої руки в Галичині [31]. Земельні магнати «сподівалися, що він придушить соціальний селянський рух у Галичині» [32, с. 188]. Характерною особливістю при відкритті нової сесії крайового галицького сейму було те, що А. Потоцький першим серед намісників промовив також і українською мовою. Вступні промови, що лунали при відкритті нової сесії сейму були виразом бажання двох сторін до замирення і співпраці після бурхливого 1902-го року.

Однак, сподівання на примирення не виправдалися. Нове загострення було спровоковане суперечкою навколо відкриття української гімназії в Станіславі (Івано-Франківську). Намагання українців реалізувати право на культурний розвиток підтримав навіть цісар. Прихильно поставилися до цього питання маршалок сейму Станіслав Бадені, а також намісник. Однак, сейм провалив подання стосовно відкриття української гімназії. Намісник всупереч сподіванням краківських консерваторів нічого не зробив аби допомогти українцям позитивно вирішити питання [33, с. 382]. «Політика Потоцького в стосунку до українців – однобічними авторитарними рішеннями шефа галицької адміністрації довести до залагодження українсько-польського конфлікту – могла б виправдатися лише за одної умови: якщо Потоцький зумів би оздоровити галицьку бюрократію і приневолити її шанувати закони. Але реформувати галицьку систему правління можна було або за підтримкою центрального уряду, або у співпраці з

польськими та українськими демократичними елементами. В такому випадку намісник мусів би піти проти тієї верхівки, яка винесла його на чоло галицького правління. Та Потоцький не був здібний на таку революцію. Тому галицька система далі йшла втертими шляхами повної беззаконності. Вона давала вільне поле всім, хто хотів знобити українське населення та придушувати його національне відродження. Ця система розрослась до такої сили, що в ній намісник перетворювався зі суверена в ширму, яка прикривала її серпанком конституційної монархії» [4, с. 12].

Розв'язання питання зміни виборчого законодавства для Галицького сейму було на початку ХХ ст. в Галичині основною проблемою, над якою точились словесні баталії серед польсько-українського політичного проводу як в стінах крайового сейму чи австрійського парламенту, так і на сторінках громадсько-політичних часописів обох таборів, громадських зібраннях, конференціях, з'їздах та вічах. Український провід поставив перед австро-угорським урядом українську справу та проблему польсько-українських взаємин, не як домашнє галицьке питання, а як одну з найважливіших державних проблем [11, с. 128-129].

«У 1907 р. на підставі нового закону в Австрії були проведені вибори до парламенту. ...В період виборів міжнаціональні суперечності в краї досягли небезпечної межі» [11, с. 126, 128]. Навіть у цих складних умовах українофіли у порівнянні з русофілами отримали кращі позиції в парламенті. «Віденський уряд зреагував на українську перемогу. Він, перший раз, устами президента ради міністрів, барона Бека, признав, що в австрійській монархії існує **українське питання** (виділено нами – А.К.), якого центральний уряд досі не знав, але хоче зацікавитися ним» [33, с. 458-459]. Разом із тим, після виборів 1907 р. галицькі суди були завалені скаргами про зловживання виборчих органів. Але суди пів року не реагували на них [34]. «У Галичині все складалося на те, що правління графа Потоцького було вивпнене безупинною боротьбою проти українців, хоча він бажав польсько-українського примирення. В тому

числі галицька жандармерія досягнула рекорд у стрілянні українських селян за їх участь у політичному житті» [4, с. 15].

За зростаючого антагонізму між Австрією та Росією дві польські політичні лінії, австрофільська і русофільська, призвели до глибокого розладу в польському суспільстві [4, с. 20]. «Політичні актори етнічної більшості активно артикулювали тезу, що поляки дотримуються умов договору з Росією, який уклав у 1907 р. прем'єр-міністр П. Століпін із депутатами-поляками III Державної Думи. Згодом його розширили, закріпили і узгодили з польськими політичними фігурами Австро-Угорщини та Німеччини на Слов'янському конгресі 1908 р. в Празі. В той час, коли в Галичині між українцями і поляками йшла боротьба за сеймову виборчу реформу, в Державній Думі лунали промови російських депутатів на захист інтересів поляків. У них промовці закликали уряд дотримуватися польсько-російських угод, не зазіхати на Польську землю, дати полякам свободу, а натомість збирати в кордонах своєї імперії всі «руські» землі. Артикуляторами цих ідей стали й пресові видання польської ендеції, зокрема «*Slowo Polskie*». На своїх шпальтах часопис закликав етнофорів-поляків не йти на поступки українцям у Галичині, оскільки за це росіяни «помстяться полякам у Росії». На це львівське «Діло» стверджувало, що «нахабство москвофілів у Галичині – відгомін нахабства вшехпольсько-подоляцького» [35]. Тогочасна польська політична еліта фактично

знехтувала заповідями прихильника польсько-українського порозуміння, одного із творців «Теки станьчика» Ю. Шуйського, який зазначав, що, якщо поляки хочуть жити з українцями в злагоді, вони повинні усвідомити, що Галичина є спільним краєм для обох народів. Свого часу він наполягав, що невирішеність української проблеми шкодила політичним інтересам поляків [36, с. 5].

Вибори до Галицького сейму 1908 р. проходили за старою двохступеневою і куріальною системою. Під час виборчої компанії польська адміністрація шляхом фальшування голосів намагалася отримати бажану перемогу. Протест українців проти цієї затії закінчився смертю селянина Марка Каганця з села Коропець. У відплату за це Мирослав Січинський убив достатньо лояльного до українців намісника Галичини графа Анджея Потоцького (1908). Заметушилися, перш за все, віденські міністри, які до того вірили запевненням польської шляхти, що в Галичині все в порядку. Смерть царського намісника примусила їх глибше призадуматися над становищем у провінції та над кандидатурою наступного намісника [37]. Фатальні постріли у Львові переконливо показали, що ситуація в Галичині надто тривожна і, що нею не можна легковажити. Очевидно, ця обставина зумовила підбір наступної кандидатури намісника. Ним став авторитетний і знаний історик та політик, ліберал, перший у гроні намісників за походженням не шляхтич – Міхал Бобжинський.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аркуша О. Краківський консерватизм та українське питання в Галичині на зламі XIX ст. / О. Аркуша // Молода нація. – 1997. – Вип. 6. – С. 143-157.
2. Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині / О. Аркуша // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 168-206.
3. Дашкевич Я. Р. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1994. – Вип. 6. – С. 78-93.
4. Демкович-Добрянський М. Потоцький і Бобжинський. Царські намісники Галичини. 1903-1913 // М. Демкович-Добрянський. – Рим : Український католицький університет св. Климента Папи, 1987. – Т. 59. – 132 с.
5. Зашкільняк Л. О. Польська історія та історіографія кінця XIX – початку XX ст. в оцінці галицьких українських істориків / Л. Зашкільняк // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / pod red. J. Maternickiego, L. Zaskilniaka. – Rzeszów : Wyd. URz., 2005. – Т. 3. – S. 231-244.
6. Зашкільняк Л. Історія Польщі / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : ЛНУ ім. І. Я. Франка, 2002. – 752 с.
7. Кугутяк М. В. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ : Плай, 1993. – 199 с.
8. Левицький К. Д-р Михайло Бобжинський в українській політиці / К. Левицький // Діло. – 1935. – Ч. 187. – 17 липня.
9. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Центр досліджень історії ім. Петра Яцека Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Західна історіографія України: В 2 т. – Вип. 1. – К. : Основа, 1994. – Т. 1. – С. 83-110.
10. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Центр досліджень історії ім. Петра Яцека Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Західна історіографія України: В 2 т. – Вип. 1. – К. : Основа, 1994. – Т. 1. – С. 411-450.

11. Михальський Ю. Польські демократи та українське питання в Галичині / Ю. Михальський // Вісник Львівського університету. – Львів : ЛДУ ім. Івана Франка, 1998. – Вип. 33. – Серія історична. – С. 122-131.
12. Мудрий М. Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849-1914) / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. – Львів : ЛДУ ім. Івана Франка, 1998. – Вип. 33. – Серія історична. – С. 91-101.
13. Мудрий М. Українсько-польські відносини в Галичині у 1867-1890 роках: політичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. Мудрий. – Львів : ЛДУ ім. І. Франка, 1997. – 18 с.
14. Плекан Ю. В. Польсько-українське протистояння в боротьбі за реформування виборчого законодавства до Австрійського парламенту та Галицького сейму (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю. Плекан. – Чернівці : ЧНУ, 2004. – 18 с.
15. Сінкевич Є. Г. Міхал Бобжинський: життєвий шлях та наукова діяльність (1849-1935) / Є. Сінкевич // Сумська старовина: Наук. журн. з історії та культури України. – Суми : СДУ, 2006. – № 20. – С. 90-95.
16. Сінкевич Є. Г. Міхал Бобжинський: суспільно-політична діяльність / Є. Сінкевич // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. праць. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5. – С. 60-63.
17. Сисин Ф. З історії польсько-українських стереотипів / Ф. Сисин // Польсько-українські студії : матеріали міжнародної наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. : Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 18-23.
18. Франко І. Я. Пан Бобжинський як поступовець // Франко І. Історичні праці (1883-1890): Збір. тв. у 50 т. – Кн. 2. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 46. – С. 550-562.
19. Франко І. Я. Поляки і русини // Франко І. Історичні праці (1883-1890): Збір. тв. у 50 т. – Кн. 2. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 46. – С. 317-330.
20. Чорновол І. П. Польсько-українська угода 1890-1894 рр.: генеза, перебіг подій, наслідки: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. – Львів, 1995. – 203 с.
21. Bobrzyński M. Z moich pamiętników / Bobrzyński M. ; wstęp i przypisy A. Galos. – Wrocław ; Kraków : Wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1957. – XXXII, 404 s.
22. Wereszycki H. Historia polityczna Polski 1864-1918 / H. Wereszycki. – Wrocław-Kraków-Gdańsk-Lódź : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. – 310 s.
23. Дильонгова Г. Історія Польщі. 1795-1990 / Г. Дильонгова ; пер. з польської М. Кірсенка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 235 с.
24. Коко Е. Польсько-українські відносини в суспільно-культурній галузі в XIX – XX ст. (до 1914 р.) / Е. Коко ; пер. з польської // Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.: Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 8-13.
25. Moklak J. Ukraińskie tradycje parlamentarne XIX – XX wiek / J. Moklak. – Kraków, 2009. – 259 s.
26. Buszczyński S. Sąd cudzoziemca o historycznej szkole krakowskiej / S. Buszczyński // Obrona spotwarzanego narodu. – Wyd. 2. – Kraków : Nakładem komitetu, 1894. – Zesz. 3. – Cz. 1
27. Zwoliński Ł. Jeden ze “stańczyków” / Ł. Zwoliński // Dziś. Przegląd Społeczny. – Warszawa. – 2005. – R. 16. – Nr. 10. – Październik. – S. 137-140
28. Мудрий М. Змагання за українські університети в Галичині / М. Мудрий. – Львів-Нью-Йорк : НТШ, 1999.
29. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії / Є. Г. Сінкевич. – Миколаїв, 2010.
30. Плекан Ю. Польсько-українські взаємини на початку XX століття у Галичині / Ю. Плекан // Питання історії України : Зб. наук. статей кафедри історії України Чернівецького нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : «Зелена Буковина», 2006. – Том 9.
31. Ukraine's clam to Freedom. – New York, 1915. – p. 87-88
32. Wereszycki H. Historia polityczna Polski powstaniowej 1864-1918 / H. Wereszycki. – Warszawa, 1948.
33. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 / К. Левицький. – Львів, 1926-1927.
34. Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates: Stenograph. – Wien, 1907-1908. – XVIII. – 3680-91
35. Монолатій І. «Галицький» компроміс 1914 року: старт чи фініш українсько-польського примирення? «Січинський – Потоцький» і політичне насильство в Галичині / І. Монолатій // І. – 2010. – № 64.
36. Szujski J. Chocim i Cecora / S. Smolka. – Wyd. 2. – Warszawa : Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1925.
37. Buszko J. Kryzys polityczny 1908 roku w Galicji / J. Buszko. – Kraków : Wyd. Literackie, 1971. – 67 s.

Рецензенти: *Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;*
Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ДЕРЖАВНА ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА В ПРОМИСЛОВОСТІ ТА ТОРГІВЛІ В 1921-1925 рр. (на прикладі Петрограду-Ленінграду)

Проаналізовано державну податкову політику в промисловості і торгівлі в 1921-1925 рр. на прикладі Петрограду-Ленінграду, зроблено висновок, що в зазначений період історичного розвитку податки були ефективним засобом тиску на приватних підприємців.

Ключові слова: нова економічна політика, промисловий податок, патентний збір, зрівнювальний збір, приватники.

Проанализирована государственная налоговая политика в промышленности и торговле в 1921-1925 гг. на примере Петрограда-Ленинграда, сделан вывод, что в данный период исторического развития налоги были эффективным средством давления на частных предпринимателей.

Ключевые слова: новая экономическая политика, промысловый налог, патентный сбор, уравнительный сбор, частники.

In the article the state tax policy in industry and trade in 1921-1925 years on an example of Petrograd-Leningrad is analysed and is made a conclusion, that during the investigated period the taxes were effective means of pressure upon private businessmen.

Key words: new economic policy, the trade tax, patent charge, levelling charge, private traders.

Розвиток економіки України в 1920-х роках ХХ ст. та на початку 1990-х років і до сьогодні є спорідненим за характером соціально-економічних процесів, що відбувалися в країні. Саме в другому десятилітті ХХ ст. розпочалися, як і на зламі ХХ і ХХІ століть, кардинальні зміни в економічному, політичному та соціальному житті українського суспільства. Важливим для розвитку сучасної економічної політики взагалі та податкової зокрема, є врахування історичного досвіду впровадження елементів ринкової економіки в роки нової економічної політики.

Звернення за прикладом до ленінградського регіону дає можливість для аналізу реалізації державної податкової політики щодо промисловості і торгівлі, адже відбувалося це в своєрідних умовах столичного міста і регіону, промисловий сектор якого був найпотужнішим у РСФРР.

Питання державної податкової політики в промисловості та торгівлі висвітлювались на сторінках періодичних видань 20-х років ХХ століття. Так, у статті використано фактичний матеріал із «Вестника финансов» [3; 5], «Финансового бюллетеня Ленинградского губфинотдела» [2; 11], «Экономического обозрения» [4], «Экономической жизни» [20]. Питання законодавчого регулювання податкової політики держави відображені в «СУ РСФСР» [12; 13; 14]. Важлива інформація про податкову політику досліджуваного періоду міститься в Центральному державному архіві м. Санкт-Петербург, а також друкованих звітах для Ради праці й оборони.

Аналіз публікацій дає підстави стверджувати, що питання оподаткування промисловості та торгівлі в Петрограді-Ленінграді висвітлено недостатньо. Так, політика на державному рівні висвітлена в працях Г. Л. Мар'яхіна [7], В. Л. Архипова та Л. Ф. Морозова [1]. Використання податків

як механізму обмеження приватного підприємництва на прикладі Москви висвітлено в роботі І. В. Ткаченко [15], а питання оподаткування торгівлі в Україні в 20-х роках ХХ ст. досліджував В. В. Лантух [6]. Невирішеною частиною загальної проблеми все ще залишається державна податкова політика щодо промисловості та торгівлі на регіональному рівні, особливо в 1921-1925 рр. в Петрограді-Ленінграді.

Автор статті має на меті проаналізувати податкову політику радянської держави в промисловості та торгівлі протягом 1921-1925 рр., спрямовану на обмеження виробничої діяльності приватних промисловців, використавши при цьому приклад Петрограду-Ленінграду як потужного промислового центру країни.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1921-1925 рр., тобто з початку введення промислового податку і до 1925 р. – часу ослаблення податкового тиску напередодні розгортання політики індустріалізації в країні.

Націоналізація промислових об'єктів наприкінці 1920 р. не мала абсолютного успіху. Держава не змогла створити умови для їх повноцінного функціонування. При цьому частина дрібних націоналізованих підприємств де-факто залишалися у приватній власності. Таким чином, ще до початку впровадження нової економічної політики капіталістичний уклад був реальністю економічного життя радянської держави. Із початком непу влада стала на шлях дозволу приватного підприємництва з одночасним використанням елементів його обмеження. Важливим засобом останнього були податки.

Після проголошення нової економічної політики одним із перших було введено промисловий податок, задекларований полженням від 26 липня 1921 р. [12]. Оподаткуванню підлягали не націоналізовані торговельні та промислові підприємства, а також особисті промислові заняття громадян. Податок складався із двох самостійних платежів – патентного та зрівнювального зборів. Крім того, встановлювався поділ промислових заводів, які сплачували промисловий податок, за кількістю робітників на 12 розрядів. Для кожного розряду визначались тверді ціни

патентів на півроку. Промислові центри, серед яких був і Петроград, належали до місцевостей вищого поясу оподаткування, де ставки патентного збору були значно вищими. Так, для першого поясу оподаткування ставка патентного збору становила для першого розряду підприємств від 144 тис. крб. до 5 400 тис. крб. в грошових одиницях 1921 р. для дванадцятого розряду [13]. У той час, як для середнього поясу місцевостей ставка становила відповідно – 48 тис. крб. та 1 800 тис. крб. [12].

Дослідники вважали такий розподіл місцевостей за поясами невиправданим, вказуючи на відсутність значних відмінностей однієї місцевості від іншої за розмірами промислових обігів та прибутків [7, с. 68]. Однак, фактичні дані свідчили про інше. Так, у другій половині 1922 р. середній обіг підприємства, залученого до зрівнювального збору, в Москві становив 578 589 крб., у Петрограді – 117 513 крб., у Києві – 65 043 крб., у Пскові – 39 633 крб. [20, 15 вересня]. У даному випадку перші три міста належали до першого поясу оподаткування, четверте – до третього. Варто зазначити, що система визначення кількості працюючих, яка існувала на той час, сприяла підвищенню розряду підприємства. Так, до складу робітників на підприємстві зараховувались не лише його власники та співвласники, родичі та члени сім'ї підприємця, а й ті, хто працював поза межами самого промислового закладу. У кінцевому результаті все це призводило до збільшення ціни патенту. Для промислових об'єктів, на яких відбувалося застосування механічних двигунів, ставка патенту подвоювалась [8, с. 118].

Патентний збір не лише допомагав в обліку підприємств, а й забезпечував надходження до бюджету значної суми. Так, на 1 листопада 1921 р. у Петрограді патентний збір становив приблизно 1,5 млрд. крб. у цінах 1921 р., а за листопад-грудень вже приблизно 4,5 млрд. крб. [16, с. 231-232].

Зрівнювальний збір був другою частиною промислового податку і його розмір становив 3% з обігу підприємства за попередню чверть року. Визначався збір податковою комісією на шість місяців наперед. У суму

зрівнювального збору зараховувалась вартість вибраного патенту [8, с. 115-132].

Для розрахунку розмірів вказаної частини промислового податку платники були зобов'язані подавати до податкової комісії заяву про обіг підприємства за стандартним зразком. У заяві власник підприємства мусив вказати, чи погоджується він надати торговельні книги на підтвердження інформації про вартість виробленої продукції [8, с. 140]. За відсутність відповідних книг податковій комісії обіг підприємства встановлювали на свій розсуд.

Визначення суми обігу підприємства комісіями часто супроводжувалися її завищенням. Цьому сприяло ряд обставин. По-перше, до преміального фонду податківців відраховувалось 10 % суми зібраних податків [20, 28 вересня]. По-друге, таким діям податкових комісій сприяли планові завдання центральних фінансових органів, які інколи перевищували можливості місць у справі сплати податків.

Були також випадки свідомого заниження платниками показників обігу підприємств із метою зменшення ставки податку. Наприклад, власник булочної на території 36 податкової дільниці Петрограду вказав у заяві обіг 1 500 крб./день, а за підрахунками комісії він складав не менше 80 тис. крб./день [19, арк. 33].

За стягненням промислового податку встановлювався державний контроль. Так, територія Петрограду була поділена на 20 податкових дільниць. У листопаді 1921 р. сюди були призначені фінансові інспектори, які займалися перевіркою торговельних і промислових підприємств міста. З листопада 1921 р. по березень 1922 р. ними було перевірено близько 9 500 торговельних та промислових об'єктів. За даний період надійшло 17 053 млн. крб. патентного та 7 124 млн. крб. зрівнювального збору [16, с. 231-232].

Таким чином, за допомогою патентного збору відбувалась своєрідна реєстрація промислового об'єкту для його подальшого оподаткування. Зрівнювальний збір, натомість, коректував розміри промислового податку у відповідності з обігами підприємств, збільшуючи податковий тиск на потужні приватні заклади.

3-го лютого 1922 р. було прийняте нове положення про промисловий податок [8,

с. 106-109]. Воно стало наслідком активізації підприємницької діяльності з переходом восени 1921 р. від товарообміну до розгорнутої торгівлі. Зазначені процеси спонукали державу на наступ на приватний капітал із початку 1922 р. Ефективним засобом останнього і стали податки.

За новим положенням розширювалось коло суб'єктів оподаткування. Зокрема, до нього залучились державні та кооперативні підприємства, а також диференціювались і підвищувались ставки податку. Згідно документу зрівнювальний збір, як і раніше, становив 3 % з обігу підприємства. Однак, фактично відбулося його зростання до 7 %. Це пояснювалося встановленням надбавки до промислового податку у місцеві бюджети у розмірі не більш 100 % основного окладу збору та вилученням 1 % з обігу у фонд Центрального комітету допомоги голодуючим [8, с. 662].

Крім того, встановлювалося додаткове оподаткування промислових підприємств, які виготовляли предмети розкоші, у розмірі 50 % вартості патенту на промисловий заклад відповідного розряду [8, с. 136]. Це було зроблено з метою збільшення вилучень із доходів заможних верст населення.

Варто зазначити, що проведення роботи зі стягнення промислового податку почалося в Петрограді із запізненням. Так, через затримку документів із промислового податку з вини центрального податкового відомства, реалізація декрету на практиці почалася лише в другій половині квітня 1922 р. Крім того, це стосувалося лише стягнення патентного збору. Проведення зрівнювального збору почалося лише з перших чисел червня 1922 р. Дана ситуація мала свої причини – складність робіт із розкладки збору та перевантаженість податкового апарату [17, арк. 21]. Для порівняння, у Москві початок податкової діяльності здійснювався досить ефективно. Це пояснювалося наявністю в місті достатнього штату підготовлених і досвідчених фінансових працівників [5, с. 31].

У результаті внесених змін до положення про промисловий податок зросли надходження від його сплати. Особливо це стосувалося великих промислових центрів. Так, у Петрограді за першу половину 1922 р. було стягнуто 372 тис. крб. зразка 1923 р. патентного

та 15 тис. крб. зрівняльного зборів, а лише за липень – вересень 1922 р. – відповідно 918 тис. крб. та 908 тис. крб. [18, арк. 22 зв.].

Промисловий податок продовжував залишатись ефективним засобом фінансового тиску на приватних промисловців. 18 січня 1923 р. було змінено положення щодо його застосування [14]. За ним більше диференціювалися розряди патентів, а також визначалося 14 ставок зрівнювального збору в 53 галузях і видах промисловості. Крім того, надавалися пільги державним та кооперативним підприємствам.

Варто зазначити, що введення промислового податку мало на меті у першу чергу охопити оподаткуванням численні торгівельні заклади. У СРСР у першому півріччі 1923/24 р. на торгівельні підприємства припадало 84,1 % загальної суми патентного збору та 73 % зрівнювального збору. Частка надходжень від промислових об'єктів була меншою і складала відповідно 15,9 % та 27 % [4, с. 32-33]. Дана ситуація не могла не вплинути на загальний розвиток торгівлі. Так, у Петрограді на друге півріччя 1923 р. фінансовими органами констатувалася слабкість вибірки патентів, у той час як у грудні 1922 р. було вибрано 95 % їх загальної кількості. Це свідчило про зменшення торгівлі в місті. Надмірний податковий тиск, зростання комунальних платежів, а також нестача обігових коштів перешкождали розвитку торгівлі в Петрограді [19, арк. 30].

Отже, промисловий податок ефективно виконував покладену на нього державою функцію – був засобом обмеження приватних накопичень у промисловості та торгівлі, а також надавав можливість мати інформацію про їх розміри та технічний стан.

1924 р. позначився черговим наступом на приватний сектор економіки. Варто зазначити, що в партійних документах першої половини 1924 р. не було прямих вказівок щодо посилення податкового тиску. Однак, на практиці проявлялися тенденції подальшого збільшення податків із приватника та пільгового оподаткування кооперації [9, с. 241].

У жовтні-грудні 1924 р. Інститут економічних досліджень здійснив перевірку тягара прямого оподаткування в Ленінграді. Згідно отриманих даних, сплачували промис-

лового податку приватні торгівельні підприємства другого розряду – 14,9 % з прибутку, третього – 18,2 %, четвертого – 17,0 % та п'ятого – 24,2 % [3, с. 103]. Для порівняння, в 1912 р. оподаткування торгівельних підприємств Петербургу було приблизно в 4 рази менше [3, с. 103]. Схожою була ситуація і з оподаткуванням приватних промислових підприємств. Так, промисловий податок із них у % відношенні до прибутку становив для 2-го розряду – 25,1, для 3-го та 4-го – 26,0, для 5-7-го – 28,2, а для 8-12-го розрядів – 27,2 [3, с. 104].

Посиленню податкового тиску на приватний сектор сприяли додаткові сплати на користь місцевих органів влади. Останні виявлялися в завищеній платні за квартиру, комунальні послуги, медичне обслуговування, навчання дітей. За однакових умов життя (розміри квартири тощо) торговці переплачували наступні суми: 2-й розряд – 32 крб., 3-й розряд – 37 крб. 88 коп., 4-й та 5-й – 52 крб. 78 коп. у місяць. Таким чином, факт державного тиску на приватника як шляхом податкових, так і податкоподібних платежів, є очевидним [3, с. 105].

Загальний тягар оподаткування в приватній промисловості та торгівлі не лише перевищував фінансові можливості платників, а й сприяв стагнації їх економічного розвитку. У більш вигідному становищі перебували державні та кооперативні підприємства. Доцільно порівняти показники обігів торгівельних підприємств у 1923/24 р. (в тис. крб.)*

	1-ше півріччя 1923/1924 р.		2-ге півріччя 1923/1924 р.	
	всього	на 1 підприємство	всього	на 1 підприємство
Державні	16324	46,2	19469	48,9
Кооперативні	9551	31,5	16014	43,1
Приватні	93753	9,3	160612	15,1
Всього	119628	11,1	196095	17,1

Значна різниця у збільшенні оборотів окремих підприємств, зокрема приватних, пояснювалося свідомим завищенням показ-

* Таблицю складено за [3, с. 110]

ників податковими органами. У той час, як у групі державних закладів середній обіг одного підприємства було збільшено лише на 5 %, серед кооперативних – на 36 %, то у приватних торгівельних закладів цей показник склав 62 %.

Одночасно із розбіжностями в оподаткованих обігах, зростала різниця і в ставках оподаткування. Так, державні і кооперативні торгівельні підприємства оподаткувалися більш помірно: від 2,2 % до 12,1 % обороту [3, с. 111]. Оподаткування кооперації, з урахуванням наданих їй пільг, було в 2 рази меншим за державну торгівлю. Незважаючи на це, кооперативні підприємства в 1923/24 р. в Ленінграді нарахували 25 % збиткових та 35 % із мізерним прибутком. Це пояснювалося чисельністю податкоподібних платежів і підляганням сплаті інших податкових зборів (гербовий, із споруд, засобів пересування тощо) [3, с. 111].

За даними Ленінградського губерньського фінансового відділу оподаткування державної промисловості за тимчасовими правилами від 18 січня 1923 р. державним та місцевим промисловим податком складало у 14 трестів (підлягали Північно-Західному Промбюро) 2 % від обігу та в 4 (підлягали відділу місцевої промисловості) 3,7 % від обігу. Крім того, значно різнився розмір оподаткування в окремих трестах: від 0,5 % у машинобудівного до 4,3 % у харчового [3, с. 112].

Підтвердженням тенденції наступу на приватника, а отже, скорочення приватного сектору в промисловості та торгівлі, слугують дані оподаткування зрівнювальним збором у Ленінграді у 2-му півріччі 1924/25 р. Так, до оподаткування було залучено 416 державних підприємств, замість 420 у 1-му півріччі. Сума їх обігів зросла на 4 млн. 106 тис. крб. у порівнянні з 1-м півріччям, у зв'язку з чим відбулося збільшення надходжень від сплати податку на 22 % [11, с. 5]. Кількість залучених до зрівнювального збору кооперативних підприємств у 2-му півріччі 1924/25 р. зросла на 44 %, а сума збору – на 79 % [11, с. 5]. Іншою була ситуація із приватними підприємствами.

Так, за зазначений період кількість їх скоротилася на 28 %, а сума надходжень від сплати податку зменшилася на 26 % [11,

с. 5]. Різке скорочення кількості залучених до зрівнювального збору у 2-му півріччі 1924/25 р. приватних підприємств пояснювалося наданням пільг міським кустарям та ремісникам. Це виключило із оподаткування у Ленінграді приблизно 2 700 підприємств, які раніше підлягали зрівнювальному збору [11, с. 5].

Наприкінці 1924 р. – на початку 1925 р. в економіці країни виникли кризові явища, що змусило радянську владу переглянути окремі напрямки податкової політики. Держава впровадила пільгове оподаткування кустарно-ремісничої промисловості, скасувала податкові надбавки до місцевих бюджетів для підприємств, що займалися виготовленням дефіцитної продукції [10].

Податкова весна 1925 р. в певній мірі мала позитивний вплив на приватну промисловість і торгівлю. Так, у 2-му півріччі 1925/26 р. обіг приватних торгівельних підприємств Ленінграду зріс на 28 % у порівнянні з 1-м півріччям 1925/26 р. [2, с. 5]. Дана тенденція спостерігалася і в промисловості Москви. Зокрема, в 1925/26 р. дрібні підприємства столиці збільшили свої обіги на 29,7 % у порівнянні з 1924/25 р. [15, с. 173]. Отже, можна зробити висновок про загальнодержавну тенденцію часткового послаблення податкового тиску на приватний капітал.

Таким чином, аналіз державної політики в промисловості і торгівлі переконливо свідчить, що податки відігравали значну роль в обмеженні приватного капіталу. Фактичний матеріал переконує нас у мінливості політики держави по відношенню до приватника: від дозволу приватної діяльності до посилення податкового пресу, що негативно впливало на темпи економічного розвитку країни взагалі та регіонів зокрема. Кризові явища в економіці змусили радянську владу піти на нетривале послаблення тиску в 1925 р. Останнє змінилося новим наступом на приватнокапіталістичні елементи, що було викликано переходом до командно-адміністративних методів і плановості в керівництві народним господарством. Усі зазначені явища мали місце в промисловості і торгівлі Петрограду-Ленінграду, набувши при цьому регіональних особливостей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архипов В. Л., Морозов Л. Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле, 20-е – начало 30-х годов / В. Л. Архипов, Л. Ф. Морозов. – М. : Мысль, 1978. – 263 с.
2. А.У. Торговля Северо-западной области за 1925/26 б.г. // Финансовый бюллетень. Орган Управления Уполнаркомфина Северо-западной области и Ленинградского Губфинотдела. – 23 марта 1927. – № 10. – С. 5-6.
3. Брейтерман А. Д. О тяжести прямого обложения в городах / А. Д. Брейтерман // Вестник финансов. – 1925. – № 1. – С. 100-115.
4. Гурьев А. А. Обложение промышленности и торговли в 1921/23 г. и за первое полугодие 1923/24 г. / А. А. Гурьев // Экономическое обозрение. – 1924. – Вып. 17/18. – С. 31-45.
5. Деятельность Московского губфинотдела за вторую половину 1921 г. // Вестник финансов. – 1922. – № 6. – С. 31-32.
6. Лантух В. В. Податкова державна політика у відношенні приватної торгівлі на Україні в 20-х роках / В. В. Лантух // Питання історії СРСР: Респ. міжвід. наук. зб. – Харків : Основа, 1991. – Вип. 36. – С. 39-46.
7. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения СССР / Г. Л. Марьяхин. – М. : Финансы, 1964. – 252 с.
8. Налоги: Сборник декретов, инструкций и циркуляров на 1921-1922 гг. / Центроналог. – Пг.; М. : Изд-во Финансово-Экономического Бюро НКФ, 1922. – 772 с.
9. Петухова Н. Е. История налогообложения в России в IX – XX вв.: Учеб. пособие / Н. Е. Петухова. – М. : Вузовский учебник, 2009. – 416 с.
10. Постановление ЦИК СССР «О налоговых льготах для городских кустарей и ремесленников» // Режим электронного доступа : <http://www.consultant.ru/online/base/?req=doc;base=ESU;n=16410>
11. Результаты обложения урвсбором в Ленинграде : Хроника // Финансовый бюллетень. Орган Управления Уполнаркомфина Северо-западной области и Ленинградского Губфинотдела. – 1 июля 1925. – № 9. – С. 5.
12. СУ РСФСР – 1921. – № 56. – ст. 354.
13. СУ РСФСР – 1921. – № 62 – ст. 454.
14. СУ РСФСР – 1923. – № 5 – ст. 88.
15. Ткаченко І. В. Приватна промисловість Москви в роки нової економічної політики : дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 226 арк. – Бібліогр.: арк. 192-220.
16. Третий отчет Совету труда и обороны (за январь-март 1922 г.). – Петроград : 1-я тип. Глав. Упр. Гос. Издат, 1922. – 237 с.
17. ЦГА СПб, ф. 8, оп. 1, д. 1088. – 34 арк.
18. ЦГА СПб, ф. 1963, оп. 4, д. 267. – 551 арк.
19. ЦГА СПб, ф. 1963, оп. 5, д. 45. – 327 арк.
20. Экономическая жизнь: Газета СТО и Экономического совещания СССР. – М., 1922.

Рецензенти: *Лантух В. В., д.і.н., професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;*
Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ХРИСТИЯН У ДОБУ СЕПТИМІЯ СЕВЕРА (193-211 рр.)

Розглянуто проблему переслідування християнської церкви у добу Септімія Севера. Простежено дві хвилі гонінь. Встановлено, що переслідування 197 р. були обмежені за своїми масштабами і чинилися з ініціативи натовпу. Каталізатором переслідувань 203 р. став едикт імператора, який забороняє навернення в іудаїзм і християнство.

Ключові слова: переслідування, християнство, імператор, едикт, Септімії Север.

Рассмотрена проблема преследования христианской церкви в эпоху Септимия Севера. Исследовано две волны гонений. Установлено, что преследования 197 г. были ограничены по своим масштабам и совершались по инициативе толпы. Катализатором преследований 203 г. стал эдикт императора, который запрещал обращение в иудаизм и христианство.

Ключевые слова: преследования, христианство, император, эдикт, Септимий Север.

This article considers the issue of the Christian Church's persecution during the rule of Septimius Severus. Two separate surges of persecutions are being discussed. It is recognized that persecutions of 197 A.D. were initiated by the mob and were rather limited in their scale. However, Emperor's edict prohibiting conversion to Judaism or Christianity became the catalyst of persecutions in 203 A.D.

Key words: persecutions, Christianity, Emperor, edict, Septimius Severus.

У сучасному антикознавстві немає єдиної точки зору щодо багатьох аспектів розвитку раннього християнства. Це стосується, зокрема, взаємин між Римською державою і християнством. Нез'ясованою до кінця проблемою залишається політика уряду щодо християнства у період правління династії Северів. Яскравим прикладом контроверзи є едикт Септімія Севера щодо іудеїв та християн. Не існує єдиної думки щодо часу публікації цього едикту та його впливу на розвиток християнства. Едикт датують і 201 р. і 202 р. [4, с. 231, 237; 21, р. 154]. Дискусійним є питання щодо впливу едикту на подальший розвиток християнства. О. Лебедев обґрунтовує сприятливий характер цього едикту для християн [4, с. 236]. В. Федосик визнає його антихристиянським, до того ж найсуворішим [5, с. 15]. К. Кріст і Т. Барнс висловлюють сумніви щодо самого факту існування цього едикту [3, с. 345; 8, р. 41], а Т. Котула не визначився щодо цього [19, с. 134]. Значною мірою можна говорити про фрагментарність джерельної бази цієї проблеми. Для прикладу, Євсевій, наше

основне джерело щодо переслідувань християн у Єгипті 203 р., пише про ці події тільки через свою зацікавленість Орігеном. В українській історіографії проблема переслідування християнської церкви у добу Септімія Севера не розглядалася.

Період правління імператора Коммода, останнього представника династії Антонінів, був, за незначним винятком, мирним часом і для християн, і для нехристиян. Євсевій говорить, що до християн почали ставитись м'якше і Церква жила у мирі [Euseb., Hist. eccl. V, 21, 1]. Така толерантність щодо них, ймовірно, була наслідком впливу на імператора його улюбленої наложниці Марції. Вона, мабуть, була християнкою і зробила багато доброго християнам [Dio Cass. LXXII, 4]. Усунення від влади Антонінів і заснування династії Северів (193 р.) відбувалося в умовах різкого збільшення числа християн. Серед них активізуються прихильники крайніх поглядів, зокрема – монтаністи, які самі себе називали *пневматикої*. Вони переконували своїх послідовників ставати добровільними мучениками і не схвалювали порятунок

втечею, на противагу політиці офіційної церкви. Прибічником цієї течії, на певному етапі свого життя, став видатний християнський письменник Тертулліан.

Існує думка про тенденцію до певної релігійної толерантності за Северів [7, р. 62]. Про прихильність Септімія Севера до християн говорить Тертулліан [Tert., ad Scap. 4]. Справді, перші роки правління для християн були мирними, продовжуючи, у цьому плані, принципат Коммода. Сприятливі для християн тенденції, окрім іншого, можна прослідкувати у тому, що вони активніше поповнюють ряди римської армії. Тепер навіть охрещені християни стають військовими [15, р. 291]. Цю тенденцію, частково, можна пояснити зростанням привабливості військової служби через реформи Септімія Севера. Він збільшив винагороду солдатам і, окрім інших привілеїв, дав їм право одружуватися: «жити разом із жінками» (*γυναῖζί τε συνοιχεῖν*) [Herodian III, 8, 5]. Однак не треба перебільшувати корисливі мотиви у прагненні християн долучитися до армії. Попереднє підвищення винагороди легіонерам провів Доміціан. Реформа Севера лише компенсувала інфляцію, що відбулася від того часу [22, р. 492]. На нашу думку, є підстави говорити про наростання серед християн настроїв до більш активної участі в офіційних інститутах Римської держави, у тому числі й армії. Проти військової служби виступали лише крайні ригористи, зокрема прихильники монтанізму – радикальної християнської течії. В цілому ж, ранній Церкві пацифізм був не властивий. Щонайменше з середини II ст. у всіх частинах Імперії існує багато свідчень вступу християн на військову службу [16, р. 156].

Септімій Север, для якого було важливо укріпити власне становище і забезпечити передачу влади синам, не міг толерувати навіть потенційну загрозу своєму пануванню. Для зміцнення своєї влади і заснування династії Септімій використовує усі засоби, у тому числі і релігію. Велику роль відіграє запроваджений ще Августом культ імператора. Є підстави стверджувати, що релігійна політика Северів, зокрема Септімія та Каракалли, тяжіла до обоження

імператора за життя. Вівтарі посвячувалися представникам цієї династії як богам [13, р. 390-391, 434]. Уже одне це давало підстави переслідувати християн, що не визнавали божественну природу імператора. Тертулліан однозначно відкидає можливість перетворення смертного на бога і заперечує існування римських богів узагалі [Tert., Ad nat. II, 13; Apol. XXVII]. Окрім того, загроза суспільному спокою з боку християн видавалася достатньо реальною також через те, що серед них тепер було багато людей, що володіли майном, достатнім для підкупу місцевої влади. Зокрема, такою була ситуація у Карфагені [9, р. 116-117].

Період мирного життя для християн закінчився у 197 р., коли розпочалися гоніння у проконсульській провінції Африка. Джерела дають нам не надто багато відомостей щодо цих подій. Наші знання базуються на творах Тертулліана: «До мучеників» (*Ad martyras*), «До язичників» (*Ad nationes*) і «Апологія» (*Apologeticum*). Усі вони написані у 197 р., або дещо пізніше.

Як свідчать джерела, викриті у сповідуванні християнства були кинуті до в'язниці. Заарештованих підтримували одновірці. Серед них був Тертулліан, що підбадьорював в'язнів словом: в'язниця дає християнину те, що пустеля дає пророкам (*Hoc praestat carcer Christiano, quod eremus prophetis*). Тертулліан перелічує «позитивні» сторони арешту: ув'язнені не бачать чужих богів, не зустрічають їхніх зображень *etc.* [Tert., Ad martyres, 2]. Наведені аргументи повинні були попередити відступництво, що було неминучим супутником за будь-яких переслідувань. Пол Керештес справедливо відзначив тривогу Тертулліана з приводу ренегатства [18, р. 568].

Ймовірно ініціатором гонінь 197 р., як це часто траплялося, був не уряд, а натовп. Про це свідчать слова Тертулліана. Невдовзі після зазначених подій він вживає словосполучення «неосвічений натовп» (*indoctum vulgus*), «отупілий натовп» (*caecum vulgus*) [Tert., Apol. XXII; XLIX]. Ворожість натовпу значною мірою була зумовлена нестачею достовірної інформації щодо суті християнського вчення та викривленими уявленнями про взаємини між християнами.

Тертулліан говорить: «декому з вас приснилось, що осяча голова є нашим богом» (*Nam et, ut quidam, somniastis caput asininum esse deum nostrum*) [Tert., Apol. I]. Але, якщо подібні вимисли, як і чутки про тістові бенкети та едипові зв'язки між християнами не мали під собою реальних підстав, то заперечення традиційних богів було реальністю. Існували й інші фактори, що зумовлювали неприязнь до християн. Зокрема – велика кількість «чужинців», вихідців зі східних провінцій у християнських общинах I – II ст. Негативну реакцію викликало намагання християн відокремитись у суспільстві, де життя приватної людини традиційно було відкритим для загального огляду. З усіх «забобонів» того часу християнство єдине проповідувало свою власну винятковість [2, с. 90]. Отже перші гоніння на християн за Северів, які відбувалися в Африці у 197 р., були обмежені за своїми масштабами і чинилися за ініціативи натовпу.

За свідченням Євсевія, у десятий рік правління Септімія Севера (*δέκατον μὲν γὰρ ἐπέιχε Σεβήρος τῆς βασιλείας ἔτος*), тобто у 203 р. [Euseb., Hist. eccl. VI, 2], розпочинається друге, за цього імператора, переслідування християн, яке тривало декілька років. Каталізатором його став згадуваний вище едикт Септімія Севера щодо іудеїв та християн (201-202 р.). Про ці події до нас дійшло набагато більше інформації. Найбільш важливими джерелами тут є «Церковна історія» (*Historia Ecclesiastica*) Євсевія, біографія Септімія Севера (*Vita Severi*), написана Елієм Спартіаном та своєрідний звіт про страждання і смерть християнських мучениць Феліцитати та Перпетуї (*Passio Perpetuae et Felicitatis*) [32, р. 60-95].

Особливістю цієї хвилі гонінь було те, що вони, ймовірно, відбувалися по усій Імперії, чи, як каже Орозій, у різних провінціях (*per diversas provincias*) [Oros. VII, 17, 4], а серед численних мучеників було багато неофітів. Як свідчить Євсевій, особливо велике число страждальців було в Олександрії, куди їх доставляли з усього Єгипту. Серед страчених в Олександрії був і Леонід, як говорили, батько Орігена (*Λεωνίδης, ὁ λεγόμενος Ὁριγένους πατήρ*). Ще одна відмітна риса переслідувань 203 р. полягала у тому, що їх

ініціатива виходила від імператора, про що однозначно говорить історик [Euseb., Hist. eccl. VI, 1; 2, 2].

Звичайно, імператор власноручно не готував укази (*constitutiones principum*). Такими питаннями займався особистий секретар імператора – *ab epistulis*. Очолюване ним відомство практично керувало усією адміністрацією: готувало інструкції для чиновників, рескрипти і едикти, які видавались від імені імператора і розсилалися по території усієї Імперії (*magnum late dimittere in orbem Romulei mandata ducis*), контролювало війська та кордони держави (*viresque modosque imperii tractare manu*) [Stat., Silv. V, 1, 86-88]. Втім, у будь-якому разі почин виходив від імператора.

Ми уже згадували про неоднозначність у трактуванні указу Севера щодо іудеїв і християн сучасними дослідниками. Сьогодні, приміром, немає єдиної думки щодо того, чи цей указ був едиктом, як думають одні вчені [18, р. 573-574] і до чого схилиємося ми, чи рескриптом, як думають інші [14, р. 511]. Залишається відкритим важливе питання щодо мотивів даного акту. Ймовірно, поштовхом до нього стало різке зростання чисельності християн. Водночас активізується крайня течія у християнстві – монтанізм. Філіп Шафф висловив думку, що заходи Септімія Севера були спрямовані саме проти них [6, с. 53]. Вірогідно, саме в оточенні монтаністів формувались переконання Феліцитати і Перпетуї. Вони, ймовірно, прийняли мученицьку смерть у амфітеатрі Карфагена 7 березня 203 р., хоча дата дискусійна, можливо це був 202 чи 204 рік [10, р. 618; 20, р. 100-101]. Перпетуа власноручно записувала усе, що з нею відбувалося, аж до моменту своєї мученицької смерті. Згодом ці записи були відредаговані і опубліковані, можливо Тертулліаном [23, р. 56-57]. Перпетуї, як і багатьом іншим мученикам, довелося витримати не лише фізичний біль, але й моральний. Адже своїм мучеництвом вона завдала страшного удару батькам, що не поділяли її прагнення до мучеництва, позбавила себе можливості бачити, як зростає її новонароджений син. Батько Перпетуї до останньої хвилини марно умовляв улюблену доньку відступитися і тим зберегти своє життя [Passio S. Perpetuae 2]. Відвідання

батьком ув'язненої показало, що Перпетуя належить двом різним світам. Хоча християнська община є для неї важливішою, вона досі перебуває також у іншому світі – своїй сім'ї [24, р. 43].

Християнство в цілому римляни сприймали, говорячи словами Плінія Молодшого, як «вкрай потворний забобон» (*superstitio prava et immodica*) [Plin., Ep. X, 96, 8]. Монтаністи, як виразники крайніх поглядів у християнстві, давали достатньо підстав для асоціацій з найбільш небезпечними формами забобону, такими як магія та віщування. Типова термінологія монтанізму (*χάρις, δόναμις, πνεῦμα*) повсякчас зустрічається у магічних папірусах [25, р. 277]. Серед християн зустрічалися і такі, які особисто займалися магією та астрологією [Tert., De idololat. 9]. Законодавство ж суворо карало за магічну практику та віщування. Про це йдеться у юристів доби Северів: віщунки (*vaticinatores*), після побиття палицями виганялися з міста (*primum fustibus caesi civitate pelluntur*). На особливо злісних накладали окови, або засилали їх на острови (*in insulam*). Той, хто запроваджує нові невідомі релігійні доктрини, повинен бути засланий, якщо він з благородних (*honestiores*), або страчений, якщо він з простолюдинів (*humiliores*) [Paulus, Sententiae, V, 21, 1-2]. Як припускає Анджей Випустек, ключ до розуміння едикту Севера потрібно шукати перш за все не у забороні прозелітизму, а у боротьбі з магією і віщуванням. Саме це, на думку дослідника, було підґрунтям поведінки Севера та його урядовців [25, р. 285].

У цих умовах, як передає Елій Спартіан, імператор під страхом суворого покарання заборонив навернення в іудейство (*Iudaeos fieri sub gravi poena vetuit*), те саме він встановив також щодо християн (*Idem etiam de Christianis sanxit*) [HA, Sev. XVII, 1]. Це свідчення Спартіана змушує відкинути припущення Поля Аллара про те, що заборона Севера мала на увазі тільки матеріальний акт обрізання. Не можна також підтримати твердження, що Север намагався переслідувати тільки окремих християн, а не християнство в цілому [1, с. 71, 74].

Те що едикт стосувався одночасно іудеїв та християн засвідчує тогочасне пов'язування християн з іудеями. Однак саме у ту

пору серед новонавернених зростає питома вага не іудеїв. Мабуть, число християн з язичників переважило число християн з іудеїв десь на середину II ст. н.е. Юстин, який написав першу Апологію у правління Антоніна Пія, стверджує, що християни з язичників чисельніші (*πλείονάς*) за християн з іудеїв та самаритян [Justin, Apol., I, 53, 3]. Тоді ж латина стає мовою Західної Церкви [12, р. 234]. Іудеї були в особливій немилості Септімія Севера через повстання, яке вони спробували підняти невдовзі після його приходу до влади [HA, Sev. XVI, 7; Oros. VII, 17, 3]. Але, можна погодитися з тим, що саме християни були основною мішенню указу Септімія Севера [14, р. 511]. Це підтверджується свідченням Євсевія про те, що під час гонінь були випадки переходу з християнства в іудаїзм [Euseb., Hist. eccl. VI, 12]. Зазначений едикт став останнім актом римського уряду, спрямованим проти іудеїв та християн одночасно. Таким чином, зростання серед новонавернених питомої ваги не іудеїв могло стати ще одним мотивом указу Септімія Севера проти християн.

У сучасному антикознавстві немає єдиної думки щодо оцінки зазначеного указу. О. Лебедев вважає цей едикт спробою уряду покласти край пропаганді християнства, не зазіхаючи на права християн. Тим самим, на думку дослідника, християнство до певної міри визнавалось дозволеною релігією: закон радше захищає *status quo* язичницької релігії, особливо римської, аніж нападає на релігії, що суперечать панівному культу [4, с. 228-231]. Таку точку зору важко прийняти. Спартіан говорить лише те, що навернення у християнство тягне за собою суворе покарання (*gravis poena*). Жодним чином не йдеться про толерування сповідання християнства. Інші джерела теж не дають підстав для такого судження, але стверджують погіршення становища християн порівняно з правлінням Коммода.

Законодавча база під переслідування християн свого часу була закладена імператором Траяном. У його рескрипті говорилось, що вишукувати християн не потрібно, але якщо на них є донос і вони будуть викриті, то треба покарати. А тих, хто заперечить (*negaverit*), що вони християни, –

помилувати. При цьому імператор заборонив брати до уваги анонімні доноси. Ця заборона стосувалась не лише доносів на християн: «анонімні ж доноси не брати до уваги щодо жодного звинувачення» (*Sine auctore vero propositi libelli nullo crimine locum habere debent*) [Plin., Ep. X, 97]. Рескрипти, на відміну від едиктів, зберігали силу закону і після смерті імператора, що їх видав, без необхідності їх повторення.

Отже, з часу Траяна закон передбачав суворе покарання для християн. Правове становище християн едикт Севера не змінив. Християнство залишалося забороненим, його адепти підлягали страті. Але офіційно розшукували і страчували лише неофітів. Пол Керештес вірно вказує на те, що едикт Септімія Севера спричинився до єдиної реальної, але справді важливої, зміни. На відміну від заборони Траяна вишукувати християн (*Conquirendi non sunt*), Север санкціонує розшук новонавернених. Хоча тепер владі не потрібно було чекати доносу, розшук неофітів, як зазначає історик, залежав від ініціативності провінційної влади [18, p. 573, 577-578]. Тертуліан наводить приклади як жорстокого переслідування християн провінційною адміністрацією, так і співчутливого ставлення до них [Tert., ad Scap. 3-5]. Водночас треба мати на увазі, що могли тривати і, ймовірно, тривали переслідування християн, які відбулися б і без відповідного едикту Септімія Севера, як вони траплялися раніше.

Вище йшла мова про те, що друге переслідування християн доби Септімія Севера відбувалося, ймовірно, по усій Імперії. Однак ми не можемо сказати з певністю, наскільки воно було тривалим у часі. Пол Керештес, інтерпретуючи скупі вказівки

Тертуліана у посланні до африканського проконсула Скапули, припускає, що напередодні принципату Каракалли, у Африці, християни жили у відносному мирі [17, p. 448]. Це припущення можна прийняти, але його не можна автоматично поширити на решту Імперії. Як ми уже наголошували, існують приклади як толерантного ставлення провінційної адміністрації до християн, так і жорстокого їх переслідування. Ці відмінності, ймовірно, залежали не тільки від особистого ставлення того чи того урядовця до християн, а також і від «громадської думки» [11, p. 15-16], що склалася у тій чи тій провінції. Крім того, гоніння не спалахують, а згодом не гаснуть одразу, вони тягнуться певний час [8, p. 41]. Цілковито вірогідно, що у різних провінціях ці процеси відбувалися неоднаково – і коли мовиться про інтенсивність переслідувань, і коли йдеться про їхню тривалість.

Отже, перші роки правління Септімія Севера були мирними для християн. Але уже у 197 р. розпочалися гоніння в Африці. Ці переслідування були обмежені за своїми масштабами і чинилися з ініціативи натовпу. У 203 р. розпочалася друга хвиля переслідування християн. Каталізатором цього процесу став едикт Септімія Севера, який забороняв навернення в іудейство і християнство, але був спрямований у першу чергу проти християн. Основними мотивами видання цього едикту, ймовірно були: по-перше – різке зростання числа християн і активізація серед них прихильників монтанізму; по-друге – зростання серед прозелітів питомої ваги не іудеїв; по-третє – ідентифікація християн як прихильників магії та віщування. Тривалість та інтенсивність переслідувань була неоднаковою у різних провінціях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия. – Санкт-Петербург : Синод. тип., 1898. – VI, 292 с.
2. Амосова Е. В. Спонтанные гонения на христиан как проявление кризиса античного массового сознания // Античный мир и археология. – Саратов, 1999. – Вып. 10. – С. 88-97.
3. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – Т. 2. – 509 с.
4. Лебедев А. П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в Греко-римском мире при Константине Великом. – М. : издательский отдел Спасо-Преображенского Валаамского Ставропигиального монастыря, 1994. – 400 с.
5. Федосик В. А. Киприан и античное христианство. – Минск : Университетское, 1991. – 208 с.
6. Шафф Ф. История христианской церкви. – Санкт-Петербург : Библия для всех, 2007. – 585 с.
7. Aubé B. Les chrétiens dans l'Empire Romain de la fin des Antonins au milieu du IIIe s. – Paris : Didier, 1881. – VI, 530 p.
8. Barnes T. D. Legislation against the Christians // The Journal of Roman Studies. – 1968. – Vol. 58, Parts 1-2. – P. 32-50.
9. Chadwick H. The Church in ancient society: from Galilee to Gregory the Great. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – VIII, 730 p.
10. Clarke G. Third-century Christianity // Cambridge Ancient History. 2nd ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – Vol. XII. – P. 589-672.
11. De Ste. Croix G. E. M. Why Were the Early Christians Persecuted? // Past & Present. – 1963. – № 26. – P. 6-38.

12. Dudley D. The civilization of Roma. – New York : New American Library; London : New English Library, 1962. – 256 p.
13. Fishwick D. The Imperial Cult in the Latin West: studies in the ruler cult of the western provinces of the Roman Empire. – Leiden : Brill, 1991. – Vol. 2.2. – P. 375-626.
14. Friend W. H. C. Persecutions: genesis and legacy // The Cambridge history of Christianity. Vol. 1, Origins to Constantine / Ed. by Margaret M. Mitchell and Frances M. Young. – Cambridge; New York : Cambridge University Press, 2006. – P. 503-523.
15. Gero S. “Miles Gloriosus”: The Christian and military service according to Tertullian // Church History. – 1970. – № 3. – Vol. 39. – P. 285-298.
16. Helgeland J. Christians and the Roman Army A. D. 173-337 // Church History. – 1974. – № 2. – Vol. 43. – P. 149-163.
17. Keresztes P. The Constitutio Antoniniana and the Persecutions under Caracalla // The American Journal of Philology. – 1970. – № 4. – Vol. 91. – P. 446-459.
18. Keresztes P. The Emperor Septimius Severus: a Precursor of Decius // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1970. – Bd. 19, H. 5. – P. 565-578.
19. Kotula T. Septymiusz Sewerus. Cesarz z Lepcis Magna. – Wrocław : Zakł. Nar. im. Ossolineum, 1987. – 188 s.
20. Martyrdom and noble death: selected texts from Graeco-Roman, Jewish and Christian antiquity / Jan Willem van Henten and Friedrich Avemarie. – London : Routledge, 2002. – XVI, 200 p.
21. Platnauer M. The life and reign of the Emperor Lucius Septimius Severus. – London : Oxford University Press, 1918. – VI, 221 p.
22. Smith R. E. The army reforms of Septimius Severus // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1972. – № 3. – Bd. 21, H. 3. – P. 481-500.
23. The Passion of S. Perpetua. Newly edited from the MSS. with an introduction and notes; together with an appendix containing the original Latin text of the Scillitan martyrdom, by J. Armitage Robinson. – Cambridge : The University Press, 1891. – VIII, 131 p.
24. Van Den Eynde S. “A Testimony to the Non-Believers, A Blessing to the Believers”. The *Passio Perpetuae* and the Construction of a Christian Identity // More than a memory: the discourse of martyrdom and the construction of Christian identity in the history of Christianity / Ed. by Johan Leemans. – Leuven : Peeters, 2005. – P. 23-44.
25. Wypustek A. Magic, Montanism, Perpetua, and the Severan Persecution // Vigiliae Christianae. – 1977. – Vol. 51. – № 3. – P. 276-297.

Рецензенти: *Котляр Ю. В.*, д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;

Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКІ СТРУКТУРИ У ДЕРЖАВНОМУ АПАРАТІ СРСР у 40-80-ті роки ХХ сторіччя (на прикладі заселення Криму)

Організація переселення в Радянському Союзі мала державне значення. У зв'язку з цим існували структури, які керували та здійснювали переселенську політику влади. Їх повноваження та обов'язки розширювались по мірі наростання важливості та актуальності переселенського процесу для СРСР.

Ключові слова: переселення, переселенці, переселенські структури.

Организация переселения в Советском Союзе имело государственное значение. В связи с этим существовали структуры, которые руководили и осуществляли переселенческую политику власти. Их полномочия и обязанности расширялись в меру нарастания важности и актуальности переселенческого процесса для СССР.

Ключевые слова: переселение, переселенцы, переселенческие структуры.

The organization of resettlement in the Soviet Union had governmental significance. In connection with this, during various years different structures existed, which directed and implemented the resettlement policy of the regime. Authorities and duties of these organizations were broadened according to the increase of importance and urgency of the resettlement processes for the USSR.

Key words: resettlement, resettles, resettlement framework.

Характер міграційних процесів, їх динаміка та напрямки визначались екстенсивною економікою Радянського Союзу та тоталітарними методами правління самої держави. Переселення в СРСР було частиною ідеологічного розуміння зразкового життя соціалістичного суспільства, тому воно жорстко контролювалось урядом. Досі не вивченим є процес сільськогосподарського переселення в Крим після закінчення Великої Вітчизняної війни. Це була спланована акція задля забезпечення півострова дуже необхідним, протягом цього часу, людським ресурсом. Зрозуміло, що для організації цієї справи необхідна була певна державна структура. У межах цієї статті ми спробуємо розглянути діяльність подібних організацій.

Радянська влада створила орган, в обов'язки якого входило керівництво процесом масового переміщення населення. Назви та функції відповідного державного апарату з часом змінювались, переформувались, але подібна структура діяла, починаючи з

1921 року. Задля керівництва переселенням колгоспників з малоземельних в багатоземельні райони СРСР, рішенням Травневого Пленуму ЦК ВКП(б) 1939 року було створене Переселенське управління при Раді Народних Комісарів СРСР з його органами в республіках, областях та краях. У зв'язку зі створенням цієї організації, постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 23 липня 1939 року № 1099 були ліквідовані – Переселенське бюро Наркомзему СРСР та Переселенський відділ НКВС СРСР. Кадри, майно та всі асигнування цих установ були передані щойно створеній структурі. До 1939 року, коли було засновано Переселенське бюро Наркомзему СРСР, процесом переміщення населення керували – Переселенський відділ НКВС СРСР, який був залишений після створення Бюро, Наркомзему СРСР; ОЗЕТ – організація, яка переселяла євреїв до України, Закавказзя, Кримської АРСР та Біробіджану. АГРОДЖОЙНТ – апарат американського єврейського товариства, який займався пересе-

ленням та господарським влаштуванням євреїв, Відділ крайньої Півночі Наркомзему СРСР – ця структура керувала переводом на осілий спосіб життя кочівників. ОЗЕТ та АГРОДЖОЙНТ мали на меті лише переміщення євреїв у спеціалізовані селища; Переселенський відділ НКВС був зайнятий вербовкою та перевезенням населення на Далекий Схід. В цей же час господарське влаштування населення, контроль над дотриманням встановлених законом пільг по сільськогосподарському переселенню, вивчення ефективності, планування всього процесу з метою вирішення загальнодержавних завдань – фактично ніким не забезпечувався.

Процес перерозподілу людського ресурсу очолювався Відділом переселення Управління землеустрою та меліорації Наркомзему РРФСР. Пізніше ця структура була перетворена на Переселенське управління при Всеросійському Центральному Виконавчому Комітеті. Функція керівництва рухом населення два рази передавалась Наркомзему СРСР з паралельним існуванням вказаних раніше організацій (ОЗЕТ, АГРОДЖОЙНТ, Переселенський відділ НКВС СРСР). Отже, ми бачимо, що з 1921 року – часу фактичного початку радянського переселення – до 1938 року, організаційні форми штучного управління міграційними процесами та їх відомча приналежність зазнавали значних змін. Основним недоліком в управлінському відношенні всіх організацій, які існували раніше, була їх відомча обмеженість та функціональність [1, арк. 46].

12 лютого 1942 року був створений Відділ РНК РРФСР по господарському влаштуванню евакуйованого населення. Структура з'явилась на базі Управління по евакуації населення, ліквідованого згідно з постановою РНК СРСР від 31 січня 1942 року [2, арк. 17]. На організацію покладалась завдання керівництва та контролю над діяльністю місцевих органів влади по розселенню, господарсько-побутовому обслуговуванню та влаштуванню на роботу громадян, які були евакуйовані з районів прифронтової смуги в тиліві райони Радянської Росії. А також Відділ повинен був стежити за рухом на території Росії ешелонів та керувати обслуговуванням населення, яке переселялось або перевозилось в

зв'язку з евакуацією [3, арк. 1]. У складі структури були наступні сектори: перевозок, працевлаштування та побутового обслуговування, переселення колгоспних господарств, обліково-статистичний, канцелярський, господарча частина [2, арк. 17].

Відповідно до постанови РНК РРФСР від 14 вересня 1945 року № 557 Відділ по господарському устрою евакуйованого населення РНК Росії був реорганізований в самостійне Переселенське управління при РНК.

У цей час завдання по господарському влаштуванню евакуйованого населення було виконане. Саме тому на перше місце висувуються проблема переселення колгоспників та селян малоземельних областей, країв та автономних республік до багатоземельних. А також проведення перерозподілу трудових ресурсів в межах області та переміщення населення по особовим постановам уряду. Ці завдання були покладені на Переселенське управління при Раді Міністрів РРФСР.

Структура керувала організацією та проведенням робіт по реевакуації населення, їх прийому та розміщенню. У складі Управління були створені відділи: по організації відбору та відправки переселенців; по організації їх прийому та господарському влаштуванню; по реевакуації та репатріації радянських громадян; планово-фінансовий; транспортний, відділ кадрів; постачання; адміністративно-господарський сектор; таємна частина; бухгалтерія; секретаріат.

Поступово зі зміною завдань Управління, міняється і його структура. У 1950 році були скасовані відділи постачання, реевакуації та репатріації радянських громадян. Були створені: відділ по переселенню в межах областей та група по репатріації радянських громадян. У 1952 році структура Управління значно перебудовується: замість раніше перерахованих підрозділів були створені відділи переселення північних та східних районів; переселення південних районів та Поволжя; переселення центральних районів, тобто в основу була покладена територіальна ознака.

Згідно з постановою Ради Міністрів РРФСР від 1 квітня 1953 року № 349 організація була передана в відомче керівництво Міністерства сільського господарства та

заготівок. З цього часу структура мала назву Головне переселенське управління [4, арк. 25].

Ще в 1942 році заступник голови РНК Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки Костянтин Памфілов в офіційному листі заступнику голови РНК СРСР Олексію Косигіну наполягав на реформуванні діючої структури. Його обґрунтування мало наступний характер. При організації Відділу РНК по господарському влаштуванню евакуйованого населення, в його штаті передбачався сектор переселення колгоспних господарств в складі 11 чоловік (пізніше штат збільшився на 10 одиниць). Встановлюючи таку мінімальну кількість співпрацівників, припускалось, що в зв'язку з розпорядженням РНК СРСР від 25 червня 1941 року № 1963 про припинення переселення в військовий час, ця робота обмежиться завершенням господарського влаштування переселенців, які прибули в райони вселення протягом 1940 та 1941 років та спостеріганням за наданням їм пільг. Але згідно з обставинами, процес організованого переміщення населення не міг бути скасованим. Крім цього, обставини військового часу створили необхідність термінового пересування значної кількості населення з одних областей до інших. Навіть задля виконання цих завдань організації, яка існувала та представляла, як в центрі, так і на місцях лише сектори відділів по господарському влаштуванню евакуйованого населення, підкреслював К. Памфілов, було недостатньо, як кількісно, так і по структурі апарату. Крім цього практика об'єднання переселення з роботою по господарському влаштуванню населення виявилась неефективною та штучною. Сектор переселення колгоспних господарств, створений тільки задля завершення влаштування переселенців минулих років, не був пристосованим по своїй структурі та кількості співробітників для самостійного проведення всього комплексу робіт, пов'язаних з переселенням та фінансуванням процесу. Костянтин Дмитрович припустив, що при існуючих розмірах переселенських заходів було би доцільним проведення розділу апарату, яке відало господарським влаштуванням евакуйованого населення та ділом організованого переміщення великих груп населення. При цьому в

центрі передбачалось створити Головне переселенське управління, а в краях, областях та автономних республіках – відділи переселення [1, арк. 34].

Рада Народних Комісарів в цьому ж році підготувала постанову, в якій визнала необхідним створити, згідно зі статтею 45 Конституції РРФСР, Головне переселенське управління при РНК. Метою структури повинно було бути виконання сільськогосподарського переселення колгоспів, колгоспників та одноосібників з малоземельних районів в багатоземельні. Також переміщення населення з земель, які використовувались для будівництва промислових підприємств, залізничних магістралей, гідротехнічних та інших споруд [1, арк. 37].

Головне переселенське управління мало в своєму складі наступні відділи: від районів виходу переселенців; від районів вселення переселенців; планово-фінансовий відділ; транспортний; постачання; адміністративно-господарський сектор; головна бухгалтерія; секретаріат [1, арк. 38-39].

При виконках крайових та обласних Рад депутатів трудящих, РНК автономних республік були створені Переселенські відділи. Вони підпорядковувались Головному переселенському управлінню та очолювались начальниками. У районах ком пактного вселення (більш ніж 150 господарств) в складі апарату Райвиконкому упроваджувалась посада районного інспектора по господарському влаштуванню нещодавно прибулого населення. Головне переселенське управління, переселенські відділи при виконках крайових, обласних радах депутатів трудящих, РНК автономних республік та районна інспектура утримувались за рахунок республіканського кошторису. Кошти перераховувались з генерального бюджету Головного переселенського управління [1, арк. 39].

З ліквідацією в грудні 1953 року Міністерства сільського господарства та заготівок РРФСР, Головне переселенське управління було передано в відомство Міністерства сільського господарства РРФСР. Згідно з постановою Ради Міністрів РРФСР від 18 грудня 1954 року № 1776 ця структура знову перейшла під безпосереднє підпорядкування Ради Міністрів РРФСР [3, арк. 1].

У цей час організація мала наступні відділи: по організації відбору та перевозок населення; по організації прийому та господарському влаштуванню населення; переселення в райони крупного гідротехнічного будівництва; планово-фінансовий; господарський відділ; бухгалтерія.

Головне переселенське управління зупинило свою діяльність згідно з постановою Ради Міністрів від 3 серпня 1956 року. Структура передала свої функції щойно створеному Головному управлінню переселення та організованого набору робочих при Раді Міністрів РРФСР.

У фондах Державного архіву Російської Федерації та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України нами виявлені документи, які вказують на існування Головного переселенського управління при Раді Міністрів СРСР [5, арк. 68] та Головного переселенського управління при Раді Міністрів УРСР [6, арк. 30]. Проте, будь-яких джерельних свідчень, які б підтверджували їх функціональну діяльність, виявлено не було. Повторимось, що в РРФСР діяло Головне переселенське управління при Раді Міністрів, а в Україні одразу після закінчення Великої Вітчизняної війни було створене Головне управління по організованому набору робітників та переселення сімей при Раді Міністрів УРСР [7]. Наприкінці 60-х років переселення на території республіки було підпорядковане Державному комітету Ради Міністрів УРСР по використанню трудових ресурсів.

Найменування організації, яка керувала заселенням Криму, змінювалось відповідно до загальної тенденції реформування верхніх органів держави. Так, з 1944 року процесом керував Республіканський переселенський відділ при Раді Народних Комісарів Кримської АРСР [8, арк. 1]. З 1945 року ця структура іменувалась як Обласний переселенський відділ при Виконавчому комітеті Кримської обласної ради депутатів трудящих [9, арк. 1]. З 18 червня 1953 року почав свою діяльність Відділ організованого набору робочих Виконавчого комітету Кримської обласної ради депутатів трудящих. У цей час Відділ займався набором робочих для будівництва Казахстану, Донбасу та підприємств лісової промисловості. 24 серпня

1955 року ця організація та Переселенській відділ Виконавчого комітету Кримської обласної ради депутатів трудящих злились в єдину структуру. Таким чином був створений Відділ (обласний) організованого набору робітників та переселення (оргнабір) Виконавчого комітету Кримської обласної ради депутатів трудящих [10, арк. 35]. Функціями відділу були керівництво, прийом та контроль над господарським влаштуванням прибулих сімей та будівництво для них житла. А також працевлаштування та господарське влаштування репатріантів та реемігрантів. Згідно з наказом Головного управління організованого набору робітників та переселення при Раді Міністрів УРСР від 25 травня 1960 року та постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів від 19 серпня 1961 року на Відділ була покладена функція контролю над працевлаштуванням випускників загальноосвітніх шкіл.

Обласний відділ організованого набору робочих та переселення (оргнабір) з 1 січня 1963 року підпорядковується Виконавчому комітету Кримської обласної (сільської) ради депутатів трудящих. У цьому підпорядкуванні організація існувала до 31 грудня 1964 року, так як постановою Ради Міністрів СРСР були організовані два Виконавчих комітети Кримської обласної (сільської) та (промислової) ради депутатів трудящих. З 1 січня 1965 року орган підпорядковується Виконавчому комітету Кримської обласної ради депутатів трудящих [11, арк. 1]. З 5 липня 1967 року назву було змінено, відтепер існував Кримський (обласний) відділ по використанню трудових ресурсів Виконавчого комітету Кримської обласної ради депутатів трудящих [12, арк. 2]. Ця ж назва була стверджена на другій сесії облвиконкому 15 липня 1967 року.

1 січня 1977 року відділ по використанню трудових ресурсів перейменували у Відділ по труду Виконавчого комітету Кримської обласної ради депутатів трудящих. Протягом цього часу перед організацією стояли наступні завдання: вивчення трудових ресурсів міста, району з метою виявлення контингентів для працевлаштування їх на місцеві підприємства та в інші економічні райони; отримання від місцевих виробництв, будівництв, організацій та радгоспів заявок

на необхідну кількість працівників та спеціалістів; розробка та внесення на розглядання та ствердження міських, районних виконкомів планів організованого набору робочих та переселення по містах, селах, посылкових радах, колгоспів, радгоспів.

З 7 жовтня 1977 року, в зв'язку з прийняттям нової Конституції СРСР ради депутатів трудящих були перейменовані в ради народних депутатів. Відповідно, відтепер орган називався – Обласний відділ по труду Виконавчого комітету кримської обласної ради народних депутатів. Згідно з Положенням, яке було стверджено рішенням Кримоблвиконкому від 19 травня 1978 року № 250, Відділ в своїй діяльності підпорядковувався обласній раді народних депутатів, його виконавчому комітету та державному комітету Ради Міністрів УРСР по труду.

Головними завданнями структури були: виявлення та контроль над використанням резервів росту продуктивності праці на основі покращення її організації та умов; розробка та проведення заходів по ефективному використанню трудових ресурсів, забезпечення раціональної зайнятості населення; регулювання розподілу та перерозподілу робочої сили згідно з потребами

виробництва, проведення організованого набору робітників та переселення населення.

25 жовтня 1988 року структура зазнала чергової реорганізації. В останні роки радянської влади існувало Управління по труду та соціальним питанням Виконавчого комітету Кримської ради народних депутатів.

Таким чином, діяльність переселенських структур є окремою темою в історії міграційних процесів в СРСР. Назви та функції таких організацій з часом змінювались та розширялись. Заселення Криму колгоспниками-переселенцями почалось у 1944 році, воно здійснювалось під керівництвом Переселенського управління при Раді Міністрів РРФСР.

Безпосередньо на півострові процесом керував Переселенський відділ при Раді Народних Комісарів Кримської АРСР (Переселенський відділ при Виконавчому комітеті Кримської обласної ради депутатів трудящих). В зв'язку з переходом Криму до складу України заселенням півострова почало займатись Головне управління організованого набору робітників та переселення при Раді Міністрів УРСР. Обласні ж структури до 80-х років зазнавали частих реорганізацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Російської Федерації, ф. А-327, оп. 2, спр. 6.
2. Там само, спр. 8.
3. Там само, спр. 7.
4. Там само, спр. 112.
5. Там само, спр. 462.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 119.
7. Прибыткова И. Хроники миграционных событий в Украине до и после распада СССР // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 43
8. Державний архів в Автономній Республіці Крим, ф. Р-2887, оп. 1, спр. 1.
9. Там само, ф. Р-2888, оп. 1, спр. 1.
10. Там само, ф. Р-3508, оп. 1, спр. 70.
11. Там само, спр. 172.
12. Там само, спр. 212.

Рецензенти: *Непомнящий А. А., д.і.н., професор Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського;*

Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ВОЛОДИМИР ЯКОВЕЦЬ ЯК ПРЕДСТАВНИК СУЧАСНОГО МИСТЕЦТВА ЧЕРКАЩИНИ

Розглянутий життєвий та творчий шлях відомого українського художника, нашого сучасника, Володимира Яковця. Особливо підкреслено патріотизм митця, його любов до рідного краю, небайдужість до сьогодення та багатогранність його творчості. Автор звертає увагу на приналежність художника до сучасного мистецтва. Показана неймовірна працьовитість і талант представника черкаської творчої інтелігенції.

Ключові слова: художник, сучасник, представник, сучасне мистецтво, патріотизм, творча інтелігенція.

Рассмотрен жизненный и творческий путь известного украинского художника, нашего современника, Владимира Яковца. Особенно подчеркнута патриотизм мастера, его любовь к родному краю, неравнодушие к настоящему и многогранность его творчества. Автор обращает внимание на принадлежность художника к современному искусству. Показано невероятное трудолюбие и талант представителя черкасской творческой интеллигенции.

Ключевые слова: художник, современник, представитель, современное искусство, патриотизм, творческая интеллигенция.

It is devoted to the course of life and the career of the well-known Ukrainian artist, our contemporary, Volodymyr Yakovets. Especially it is underlined the master's patriotism, his love to the native land, not indifference to the present and the many-sidedness of his creative works. The author pays attention to the belonging of the artist to the contemporary art. It is shown the unbelievable zeal and talent of the representative of the Cherkasy creative intelligentsia.

Key words: artist, contemporary, representative, contemporary art, patriotism, creative intelligentsia.

Термін «сучасне мистецтво» зазвичай вважають еквівалентом contemporary art, тобто мистецтвом, що відповідає часу. На жаль, літератури, присвяченої сучасному мистецтву, зокрема на Черкащині, украї недостатньо. Тексти, які можна вважати першоджерелами – газетні публікації, маніфести, статті в журналах, інтерв'ю, мають апологетичний характер. Наприклад, головною вадою більшості матеріалів є висвітлення діяльності одесько-київського гурту митців, без згадки про художні події в інших містах. Тому, ми ставимо перед собою мету, розглянувши життєвий та творчий шлях В. М. Яковця, як представника сучасного мистецтва в Черкасах, описати культурні події на Черкащині 1990-х – 2000-х років. На нашу думку, показ та характеристика творчих надбань представника черкаської

інтелігенції, нашого сучасника, є актуальним і необхідним для прозорого висвітлення історичних подій новітньої історії нашого краю та розвитку сучасного мистецтва в регіонах.

Володимир Миколайович Яковець народився 14 жовтня 1960 р. в Черкасах. З 1970 р. по 1976 р. Володимир відвідував заняття в художній студії, що допомогло йому згодом в 1980 р. закінчити Ужгородське училище прикладного мистецтва. По закінченню навчання він брав активну участь в значимих молодіжних пленерах, організованих Тиберієм Сільваші в Седневі наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, що також допомогло йому стати членом Національної спілки художників України в 1990 р.

Одним із найяскравіших явищ українського мистецтва кінця 1980-х років була

поява молодіжного руху, який невдовзі отримав назву «Нової хвилі». В основному до її складу входили художники, які тількино починали свій творчий шлях і не страждали від переслідувань з боку влади. Художники працювали в різних містах і не були об'єднаними. Явище сформувалося в якості єдиного всеукраїнського руху завдяки пленерам «Седнів – 88» та «Седнів – 89». Для українського мистецтва ці пленери та виставки мали величезне значення. На них вперше були представлені ті художники, які позначили собою на наступні десятиліття розвиток сучасного мистецтва в Україні [1]. І саме В. Яковця називають одним із яскравих представників «Нової хвилі» в українському мистецтві кінця ХХ ст.

Стосовно цього періоду, деякі критики наголошують на тому, що постмодернізм був витіснений пост-постмодернізмом, який пов'язують з процесами глобалізації. «...криза (а сьогодні очевидно, що був і фініш) постмодернізму, який охопив з кінця 80-х років світове мистецтво, не міг оминати і українську «Нову хвилю» [2; 3] Однак, на нашу думку, не варто констатувати остаточний занепад постмодернізму; сьогодні в українському художньому просторі співіснує багато стилів, течій, напрямків (серед яких присутній і постмодернізм).

Творчість сучасних художників – це постійні пошуки і зміни форм самовираження. Більшість сучасних митців не працюють в одному стилі, вони експериментують з жанрами, техніками і, звичайно, стилями. Сучасному мистецтву притаманні строкатість засобів вираження і творчих задумів. Тенденцією стало розмивання між окремими видами, стилями та напрямками, внаслідок чого утворилися нові види мистецтва, що поєднують в собі образотворчість і театр, кіно та музику. Поєднання живопису з новими інформаційними технологіями дозволяє розглядати його як нове явище між живописом і новими медіа [4]. Досить поширеним явищем є інсталяція – одна з широко вживаних систем художньої мови, «обов'язкова» для сучасного митця, відеоарт тощо. Незважаючи на загальну хронологічну відсталість пострадянських країн, і України зокрема, у мистецьких пошуках, іноді наші художники випереджали світові тенденції.

Творчий досвід В. Яковця сформувався на основі постмодернізму. Звідси – інакомовність, умовність, різноманітні експерименти в царині кольору. Тло робіт – це ускладнений простір ліній, плям, геометричних фігур. Цікавою особливістю його робіт є авторська техніка. Він відстояв своє право на самовираження – писати на парусині, синтезувати на одному полотні стилі і напрямки, додавати до живопису фотографії, створювати особливий візуальний ефект від направленої світла на полотна.

У другій половині 1990-х років в Україні набуває розвитку енвайронмент посеред вулиць міста. Згідно Великого енциклопедичного словника «*енвайронмент (англ. environment) – вид мистецтва, що займає проміжне положення між скульптурою та архітектурою малих форм. Його пластичні образи розраховані на театралізовану співучасть глядачів*» [5]. Соціально-політичні дії відомі в мистецтві ще з часів дадаїстів та футуристів. Останні десятиріччя акції, що базуються на «інтерактивному» задіяні глядачів до художнього процесу називають, слідом за Д. Бойсом, «*соціальною скульптурою*». Соціальна скульптура – поняття, впроваджене Джозефом Бойсом, щоб звернутися до творчих дій, із залученням громадськості, які впливали б на навколишній світ, обумовлюючи формування суспільства як нескінченний процес, в якому кожна окрема людина бере участь, діючи як художник [6; 7]. В Україні соціально-політичний акціонізм провокативного характеру набув поширення з початку 1980-х років. Найчастіше соціально-політичні акції мали ще й національне, політичне або порнографічне підґрунтя [4]. Більшість із них базується на концептах подолання кордонів між сферою приватного буття та публічністю.

З 1994 р. Володимир Яковець проводив у громадських місцях Черкас акції із залученням перехожих. Перша з них мала назву «Археологія». Ідеєю, що надихала художника, була масова соціальна терапія мистецтвом через залучення до акцій якомога більшої кількості випадкових людей. 1997 р., за домовленістю з мером міста, В. Яковець провів масштабне дійство (до речі, унікальне для України) – огортав триповерхову школу в живописні твори («Шлях до Відродження»)

[8]. Згодом митець огорнув у живопис величезну споруду міської концертної зали («Ноїв ковчег»). Цього ж року, під час свят міста, художник створив разом з кількома сотнями добровольців твір «Фонтан волі» (існуючий каркас міського водограю було переодягнуто в живопис та інсталяції). 1998 р., зі ще більшим розмахом Володимир Яковець упакував адміністративну будівлю міськради [9; 10].

В. М. Яковець – учасник Всеукраїнських, Міжнародних, Всесоюзних, обласних та персональних художніх виставок, Всеукраїнських та Міжнародних художніх проєктів та пленерів в Україні, Росії, Польщі, Бельгії, Норвегії, Швеції, Данії, Іспанії, Італії, Австрії, Німеччини, Канаді і США. Крім того, він куратор арт-проєктів «Вікторія» [11], «Антракт» [12], «Еротика в мистецтві», пленеру «Софіївка-200». В 1999 р. отримав звання «Людина року» за найкращий художній проєкт.

Автором величезної кількості арт-проєктів, які були здійснені в Києві, Черкасах, Запоріжжі та в інших містах був саме В. Яковець. За словами експертів, художні проєкти Яковця *«вийшли за рамки живопису»*, їх доводиться *«ставити, як спектаклі»*. Найбільш відомі проєкти, крім згаданих вище, – «Вакуум», «Зондерзона», «Стіна», «Голгофа», «Ніч незалежності», «Летючий голландець» та інші. Одні з них були організовані за участі В. Мальського, інші – фотохудожника Ю. Суховенка та багатьох інших художників. Описуючи їх, мистецтвознавці говорять про «пост-постмодернізм» або про «суперперформанс», але сам художник вважає себе реалістом. *«Я просто описую життя таким, яким воно є після катастрофи, після розпаду Червоної імперії, – говорить він. – І це дуже дивне життя...»* [13]. Арт-акції відразу стали легендою сучасного мистецтва, висунувши Черкаси у перший ряд міст – художніх центрів України.

Крім того, з 1994 р. В. Яковець є організатором чисельних молодіжних виставок та пленерів, таких як «Тексти», «Енергія кохання» [14; 15], «Фрагменти» [16; 17] тощо.

На нашу думку, доволі цікавою є виставка «Тексти», на яку не можливо не звернути увагу. Із текстами художник почав працювати ще з 1990 р. В різні періоди його

творчості тексти то з'являлися, то зникали з його робіт. Виставка «Тексти», що пройшла в березні 2010 р. в галереї ЦСМ «Совіарту» в Києві, була сформована з наступних серій: 1) «Сусіди»; 2) «Блакитна культура»; 3) «Покоління».

Ювілейна виставка «Енергія кохання» [14; 15], приурочена 50-й річниці художника, що вже здобув авторитет епатажного митця у жанрі перформансу, відбулася у Черкаському художньому музеї восени 2010 р. На цій виставці В. Яковець продемонстрував близько ста двадцяти своїх робіт, сформованих з епохальних серій «Ідеал», «Блакитна культура», «Покоління», «Фанатки», разом з перформансом автора та гурту «Неправильний театр» – театралізованою виставою зі «спецефектами» – спеціально підбраною музикою (вокальна група «Буднітай») та світловим супроводом (технічна група «P. Romo проєкт»).

В травні 2011 р. успішно пройшов виставковий проєкт В. Яковця «Фрагменти». Перша персональна виставка митця була презентована в Національному художньому музеї України. В проєкті автор поєднав відео-документацію його акцій 2000-х роках, фотографії та живописні серії «Покоління», «Віддзеркалення», «Ідеал» та «Блакитна культура». Вони повною мірою репрезентували основні види та напрямки творчості художника на даний час. У різних техніках художник розробив провідні ідеї, що перетинаються з актуальними проблемами сьогодення, – штучність реальності, неможливість її безпосереднього переживання, клонованість будь-яких явищ, зокрема і культурних, перевиробництво текстів та інформації. Президент Центру сучасного мистецтва «Совіарт» Віктор Хаматов відмітив, що *«персональна виставка в Національному музеї – це вершина творчої кар'єри будь-якого художника»* [16; 17], але він певен, що Володимир Яковець на цьому не зупиниться, так як його покликанням є *«творити високе»*.

Микола Бабак, критикуючи виставку молодих художників, що пройшла в Черкасах в 1997 р. у виставочному залі Черкаської спілки художників України, назвав В. Яковця на той час безперечним лідером молодіжного руху, що міцно утвердився на ниві нео-поп-

арту. Крім особистих полотен, як наприклад «Lady with ermine», митець представив спільний проект в техніці інсталяції разом з художниками О. Шепеньковим та В. Мальським під назвою «Абстинентний синдром» (1996). Яковцю притаманна, – наголошує М. Бабак, – така риса, як пізнання світових культур в дещо іронічній забарвленості. Хоча його особиста впертість заважає більш відверто звернутися саме до національних витоків, примушує його бути в опозиції до ряду інших митців [18]. Калейдоскоп його полотен – це тотальна ілюзивність, переплетена з саркастичністю, цитатністю, епатажем та холодною відреченістю. Це не стерильний поп-арт, а щось на зразок маніфесту антитоталітаризму. Тобто, розвінчання будь-якого конкретного напрямку, кубізму, імпресіонізму чи академізму. Показовою роботою такого плану є полотно «Сон лесника». Це стилізований портрет жінки часів Відродження, трансформований в ірреальний простір і підсилений енергією емоцій. Це людські біль і радість, – підкреслює М. Бабак. Радість уявної гармонії душі, що бачиться лісникові через холодне тіло пилки [18].

Роботи черкаського художника Володимира Яковця відрізняються яскраво вираженим індивідуальним стилем. Дійсно, його живопис ні з ким не схожий. Чи не тому його роботи було відібрано (із небагатьох художників, яких сміливо можна назвати класиками) в епохальний каталог «Мистецтво України ХХ століття», що вийшов у 1998 р. під патронажем Президента України Л. Д. Кучми Асоціацією Арт-галереєю України. Творчість художника мало кого залишає байдужим. Основними творами митця вважають «Дерево життя і знаки зодіаку» (1988), «Мандри Марса» (1989), «Спостерігач» (1990), «Люди та звірі» (1997), «Рожевий Рафаель» (2003), «Антик № 3» (2005). «*З іменем Володимира Яковця пов'язано багато міфів та легенд, які не в змозі «переварити» столичний бомонд*», – відмітив якое мистецтвознавець Володимир Гулич. На думку експерта, проекти черкаського майстра «*на фоні інфантильного Заходу*» нагадують вибух ядерного реактора. «*На жаль в Україні не знайдеться і п'яти художників, рівних по силі цьому автору*», – вважає В. Гулич.

Роботи митця виставлялися на Бієнале в Падуї (Італія) в 1992 р. та 1994 р. поруч з картинами відомих художників ХХ ст.: С. Далі, П. Пікассо, А. Матіса, М. Шагала, Я. Хресто. Він чудовий портретист. Недавнім в 1991 р. в Норвегії йому замовили портрети нині правлячих короля та королеви.

Досить цікавим явищем в українському мистецтві є виникнення в 2006 р. в Києві творчої групи «Контра Банда», учасниками якої стали, крім самого Володимира Яковця, Гліб Вишеславський та Анна Алабіна. Ця група провела виставки «Мова» в галереї ЦСМ «Совірту» в Києві (у складі Г. Вишеславський та В. Яковець), «Контрабанда у Венецію» в галереї «Мистецький курінь» в Києві та інші. Можливість спільної роботи природно виходила з попереднього творчого досвіду кожного митця. Так А. Алабіна займалася перформансом та енвайронментом у складі групи «Неправильний театр», твори Г. Вишеславського (перформанс, фотографія, енвайронмент) останніми роками все більше стосувалися соціально-політичної тематики, а енвайронмент та живопис В. Яковця звертались до широкого кола культурологічних контекстів.

Першою спільною акцією групи була виставка «Мова» (2006). Тематика експозиції стосувалась протиріч у сучасній Україні, що виникли між загально-цивілізаційним універсальним дискурсом та локальними реаліями традиційної культури. Тема розкривалась за допомогою контрастних співставлень літер, як символів, та значень, що вони утворюють і образів реального життя. Саме через символи мови – літери, та асоціації з ними пов'язані, художники побудували ємкий за змістом монументальний образ взаємодії сучасної української культури з культурами світу. Експозиція представляла собою сучасну за естетикою, мультимедійну просторову композицію, що складалася із зображень на полотні, відеоінсталяцій, світлових та звукових ефектів.

В експозиції «Мова – 2» митці запропонували глядачам маловідомі широкому загалу факти, щодо потужного нонконформістського руху в повоєнній Україні та його унікальність у порівнянні з процесами у мистецтві сусідніх країн. Вони презентували багато імен митців, що належали до українського

нонконформізму та постмодернізму. Учасники «Контра Банди» взяли на себе роль посередників. Це ніби контрабандне перевезення інформації, яку ще ніхто не постачав. На відео була представлена мова нонконформістського мистецтва України, яку в свій час в СРСР переслідували, але зараз її не помічають за більш важливими процесами економіки. Проте, ця мова порушує загальнолюдські питання, говорить із особистим, національним забарвленням. Вона користується своїми особливими символами і, щоб їх збагнути, треба вдивитися в образи на фотографіях та відеосвітлота.

Завдяки своєму успіху та безперечній актуальності проблеми в 2009 р. була створена експозиція «Мова – 3». Композиція складалася з п'ятдесяти художніх полотен, на яких були зображені літери алфавітів народів світу, що живуть в Україні. Крім літер, були зображення обличч людей, представників цих народів. Митці поставили перед собою завдання показати, що всі ми люди і всі живемо в одній прекрасній і багатокультурній країні, тому нам не потрібно сваритися. Крім картин, був представлений монітор, на якому з'являлися, складені в різні фігури, пальці – азбука глухонімих. Цим В. Яковець разом зі своїми колегами хотів показати, що люди можуть зрозуміти один одного при будь-яких обставинах.

Другою спільною дією групи була провокативна акція «Контрабанда в Венецію» (2007), до складу якої, незважаючи на зовнішній вигляд «виставки в галереї», входив перформанс і енвайронмент. Вся зала була заповнена великими картонними ящиками, з підлоги до стелі. Для глядачів були залишені лише вузькі ущелини. На стінах була розміщена атрибутика митниці. Художники сиділи в окремій коморі і розповідали про жахливий випадок затримання на митниці, що ніби стався з їхніми роботами, які вони везли до Венеціанського бієнале сучасного мистецтва. Тематика акції стосувалась адміністративної «непрозорості» при підготовці української презентації Венеціанського бієнале 2007 р. Нагадаємо, що Венеціанське бієнале – один з найпрестижніших у світі фестивалів сучасного мистецтва,

якому вже понад століття. Він заснований в 1895 р. і відбувається кожні два роки. Попередні рішення Міністерства культури про відкритий конкурс було змінено на стару практику адміністративних призначень. Митцям групи «Контра Банда» це дало ґрунт стверджувати, що українські художники можуть потрапити на бієнале лише за допомогою «контрабандних» методів. Саме після цього перформансу остаточно затвердилась назва групи [19].

Третя спільна дія групи відбулася на вулицях – «Вибір мистецтва! (Мистецтво майбутнього)» в 2007 р. на центральній площі та вулицях Києва. На вантажній машині митці спорудили піраміду з власного живопису, фотографій та увінчали її прапорами із зображенням творів класиків модернізму й авангарду. Вантажівка їхала вулицями міста, зупинялась на площах, де на той час йшли політичні мітинги. Група «Контра Банда» цією акцією висловлювала протест проти хвилі масового виселення митців з майстерень та закриття галерей. Ця акція була частиною першого Міжнародного фестивалю соціальної скульптури, до участі в якому групу запросили як одну з небагатьох в країні, що займається соціально-орієнтованим мистецтвом.

Четверта спільна акція групи «Контра Банда» мала назву «За культурний відпочинок!». Вона була проведена в 2007 р. на парусній яхті, що йшла Дніпром від Черкас до моря. На щоглі яхти художники замінили вітрила на власні полотна, що закликали глядачів, які відпочивали вздовж берега, до відповідального ставлення до природи та, особливо, до Дніпра. Візуальне звернення підкріплювались роздачею листівок. Крім екологічних закликів, увага акцентувалась на культурно-історичній символіці Дніпра в свідомості українців, на необхідності відродження традицій. Це робилось у гротескній формі, використовуючи гіперболічні порівняння.

Влітку 2007 р. в Україні підсилювались політичні дискусії навколо вступу до НАТО. Група «Контра Банда» презентувала дві міні-демонстрації, що гротескно й саркастично відтворювали політичні стереотипи та інтелектуально низький рівень дискусій, нав'я-

заних суспільству медійним простором. Першою була акція «Ната», що відбулася в Черкасах на центральній площі міста. Наступна спільна дія мала назву «Постер» і також пройшла на центральних вулицях Черкас. Митці провели серед міста серію провокативних акцій, що здавались перехожим безглуздими, дикуватими, але смішними вчинками.

Група акцентує спрямованість своїх праць на активний діалог з глядачем, залученням його до взаємодії з творами. В основі проєктів «Контра Банди» знаходиться національна та соціально-провокативна тематика. Значне місце займає цікавість до внутрішньо-художніх «цехових» процесів, що відбуваються у сучасному мистецтві України.

Влітку 2011 р. в Черкасах проходив IV Міжнародний фестиваль сучасного мистецтва «Его». В його роботі взяли участь близько п'ятдесяти художників зі всієї України, а також Росії, Франції, Вірменії, Парагваю, Канади, Бразилії, Італії, Німеччини, Швеції та Аргентини. Звичайно на цьому фестивалі були представлені роботи епатажного черкаського художника В. Яковця. До речі, він був співавтором цього заходу. На виставці була представлена його композиція з чотирьох двохметрових робіт із живописних серій «Покоління» і «Віддзеркалення».

Багато років митець передає свій досвід юним талантам, працюючи в дитячій художній

школі ім. Д. Г. Нарбути. Разом з іншими викладачами він виховав ціле покоління молодих художників, які, без сумніву, множитимуть славу українського мистецтва.

Роботи В. М. Яковця зберігаються в колекціях Ватикану, Deutsche Bank, в Національному художньому музеї, Дирекції австрійського телебачення у Відні, в музеї нонконформістського мистецтва в Санкт-Петербурзі і в центрі сучасного мистецтва «Совіарт» в Києві, приватних галереях і колекціях в Україні та за кордоном.

Творчість Володимира Яковця різноманітна й одночасно цілісна: різноманітна, завдяки схильності до постійного експерименту; цілісна – від прагнення до власної істини, що проявляється у пізнаваності візуального виразу. Свій напрям художник визнає як «палімпсестну симуляцію» [14], де постмодерністська колажність, іронія гармонійно співіснують з архаїчною невгамовною експресією, яка примушує до подолання двомірності і зухвалих експериментів у просторі, інсталяцій гігантських розмірів із залученням природних і штучних стихій. Відтак архаїчна «енергія кохання», багаторазово переписана і проявлена в палімпсесті, співіснуючи зі світоглядними вимірами сучасного постмодерного буття, стала провідною темою творчості сучасного актуального художника Володимира Яковця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вышеславский Г. Пленэры «Седнев – 88» и «Седнев – 89» и движение «Новая волна». – Режим доступу до джерела: <http://bottega-magazine.com/topic/read/340/>.
2. Соловйов О. Рефлексії 90-х // Галерея. – 1999. – № 1.
3. Соловйов О. «Нова хвиля» в українському мистецтві 90-х рр. // Сучасне мистецтво. – К., 2004. – С. 38-39.
4. Вишеславський Г. Художні процеси у сучасному мистецтві України 1990-х рр. – Режим доступу до джерела: http://www.mari.kiev.ua/PDF_2011/SM_2008/007-062.pdf.
5. Большой энциклопедический словарь // Сайт Словopedia. – Режим доступу до джерела: <http://www.slovopedia.com/2/200/227945.html>.
6. Чепелик О. Розглядаючи практики соціальної скульптури та естетику взаємодії // Художня культура. Актуальні проблеми: Науковий вісник. – К.: ХІМДЖЕСТ, 2010. – Вип. 7. – С. 165-175.
7. Чепелик О. Київ став ареною для практик соціальної скульптури. – Режим доступу до джерела: http://mari.kiev.ua/06_03.htm.
8. Лубенський А. Гипервизуальный проект черкасских художников: Композиция из 300 работ 53 художников потрясла воображение черкашан // Губернские ведомости. – 1997. – 3 июля. – С. 3.
9. Лубенский А. Новая суперакция черкасских художников // Контекст. – 1998. – 4 вересня. – № 18 (18). – С. 16.
10. Лубенський А. Центр України // Мій дім – Черкаси. – 1999. – № 11 (15), вересень. – С. 16-17.
11. Березенко Г. Апофигей неправильности // Информационный портал Черкасы. – 2003. – 4 февраля. – Режим доступу до джерела: <http://www.gorod.ck.ua/news/513/>.
12. «Антракт-7»: Черкаські художники вийшли з депресії // Сайт ВІККА-Новини. – 2010. – 1 квітня. – Режим доступу до джерела: <http://www.vikka.ck.ua/ua/news.php?bl=1&pid=6&view=1306>.
13. Лубенський А. Владимир Яковец: «Я просто описываю жизнь после катастрофы...» // Режим доступу до джерела: http://ru.wikisource.org/wiki/Ad_notam_%D0%97%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B8_2005/%D0%93%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0_89.
14. Гладун О., Яковец І. Палімпсест як симулятивна практика Володимира Яковця // Art Ukraine. – 2010. – 26 листопада. – № 5 (24). – Режим доступу до джерела: <http://www.artukraine.com.ua/ukr/articles/185.html>.

15. Могилко С. Володимир Яковець показав «Енергію кохання» // Прес-Центр. – 2010. – 24 листопада. – № 47 (279). – Режим доступу до джерела: <http://pres-centr.ck.ua/tape/16303/>.
16. Володимир Яковець. Фрагменти // Сайт Національний художній музей України. – Режим доступу до джерела: <http://namu.kiev.ua/ua/expositions/bills/view.html?eid=195>.
17. «Фрагменти» Володимира Яковця // Сайт ВІККА-Новини. – Режим доступу до джерела: <http://vikka.ck.ua/ua/news.php?bl=1&pid=6&view=3413>.
18. Бабак М. У межах провінції // Місто. – 1997. – 3 січня. – № 1 (94). – С. 9.
19. Бравада О. Черкашани – в епіцентрі скандального мистецтва // Прес-Центр. – 2007. – 28 лютого. – № 9 (84). – Режим доступу до джерела: <http://pres-centr.ck.ua/print/news-3607.html>.

Рецензенти: *Чубіна Т. Д., д.і.н., професор Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України;*
Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© О. О. Спіркіна, 2012

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2011

ПРОТИПОЖЕЖНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ в другій половині хіх ст.

Вивчення досвіду протипожежної діяльності органів місцевого управління Південної України другої половини ХІХ ст. сприятиме виявленню позитивних і негативних аспектів роботи в галузі пожежної безпеки місцевого самоврядування та дасть змогу сформулювати рекомендації щодо їх врахування у подальшому реформуванні пожежно-рятувальної служби держави.

Ключові слова: органи самоврядування, протипожежні потреби, вогнеборці, губернія, повіт, протипожежний захист, місцеві органи влади.

Изучение опыта противопожарной работы органов местного управления Южной Украины второй половины ХІХ в. способствует выявлению положительных и отрицательных аспектов работы в отрасли пожарной безопасности местного самоуправления и дает возможность сформулировать рекомендации относительно их учета в дальнейшем реформировании пожарной службы страны.

Ключевые слова: органы самоуправления, противопожарные мероприятия, огнеборцы, губерния, уезд, противопожарная защита, местные органы власти.

The study of experience of fire-prevention activity of organs of local government of South Ukraine of the second half of ХІХ с. item will be instrumental in the exposure of positive and negative aspects of work in industry of fire safety of local self-government and enable to formulate recommendations in relation to their account in subsequent reformation of fire-rescue service of the state.

Key words: organs of self-government, fire-prevention, necessities, province, district, fire-fighters, fire-prevention defense, local authorities.

Реформування інституту місцевого самоврядування, передача низки функцій від держави до місцевих органів влади, збільшення фінансової складової місцевих бюджетів неодмінно поставлять питання про розширення мережі добровільних протипожежних формувань в Україні.

В останній чверті ХІХ ст. витрати на протипожежні потреби краю прогресивно зростали, однак, це збільшення мало відповідало загальним витратам органів самоврядування міст. Відсоткове відношення між видатками на пожежну частину й загальною сумою витрат міст різко зменшувалося і впало з 6,95 % у 1885 р. до 3,85 % у 1899 р. Загальні процеси, що протікали в імперії, позначилися і на українських губерніях (табл. 1) [1; 2].

Ця тенденція спостерігалася в усіх губерніях імперії. Так, у 1885 р. в 45 губерніях та областях видатки міст на протипожежні заходи перевищували 7 % загальної суми

витрат, у 1899 р. таких губерній було всього 27. Окрім цього, у 1885 р. з 45 вказаних губерній і областей – 22 витрачали на пожежну частину понад 10 % міських бюджетів, а у 1899 р. таких губерній залишилося всього 8 [1; 2].

За 1885-1899 рр. ріст витрат на функціонування пожежної охорони міст Таврійської та Херсонської губерній значно скоротився, а на Катеринославщині на 1899 р. взагалі зменшився майже удвічі. Витрати на протипожежну справу, як правило, відповідали стану пожежної безпеки населених пунктів. В Південній Україні вони були незначними, оскільки більшість будівель в цих губерніях була споруджена з каменю і спустошливість пожеж тут була найменша по Україні. Тенденція зі зменшення кількості протипожежних витрат була викликана тими обставинами, що органи міського самоврядування, витративши одноразово великі

кошти на утворення пожежного підрозділу, обозу та пожежного депо, як правило, в подальшому виділяли суми лише на функціонування команди, майже нічого не витрачаючи на розвиток її матеріально-технічної бази. Оскільки на кінець 80-х років XIX ст. більша частина міст України мала сформовані й оснащені пожежні підрозділи, то на період 1885-1899 рр. припало поступове

скорочення протипожежних витрат. Це скорочення, окрім Волинської губернії, спостерігалось в усіх інших губерніях України, хоча цей процес на Правобережжі був дещо повільніший, ніж на Лівобережжі та Півдні. Цей факт значною мірою був пов'язаний із великою кількістю пожеж у містах Південно-Західного краю та їх значною спустошливістю у порівнянні з Південною Україною.

Таблиця 1

Витрати міст України на пожежну частину впродовж 1885-1899 рр.

Губернії	Загальна сума витрат			Витрати на пожежні заходи			% видатків на протипожежні заходи до загальної суми витрат		
	1885 р.	1895 р.	1899 р.	1885 р.	1895 р.	1899 р.	1885 р.	1895 р.	1899 р.
<u>Правобережна Україна</u>									
Волинська	277091	385156	533893	14726	22830	33866	5,32	5,93	6,34
Київська	1326280	1770368	3207459	91005	124042	112813	6,90	7	3,51
Подільська	403787	559185	543033	20339	27146	32348	5,03	4,85	5,09
<u>Лівобережна Україна</u>									
Полтавська	695429	826398	949021	60984	63495	69780	8,76	7,69	7,38
Чернігівська	487956	587031	801617	44988	39474	42046	9,22	6,72	5,24
Харківська	901315	2801103	2371113	69628	90872	111061	7,75	3,24	4,68
<u>Південна Україна</u>									
Катеринославська	1395889	1100662	1711110	97071	53777	65435	6,90	4,88	3,82
Таврійська	574697	1068884	1514339	6434	10881	14752	1,12	1,01	0,97
Херсонська	1222907	1989498	1522124	70573	80494	61132	6,28	4,04	4,01

Загалом, основними джерелами фінансування протипожежних заходів у містах Новоросії були: кошти пожежного капіталу, суми страхових капіталів, суми від нотаріальних та інших зборів, громадські кошти [3-6]. Із зазначених сум пожежний капітал знаходився у підпорядкуванні Страхового відділу МВС, а інші – у розпорядженні місцевих установ. Постановою Державної Ради від 31 травня 1865 р. залишки страхового збору були перераховані до спеціальних коштів МВС під назвою «пожежний капітал». З кінця 1894 р. цей капітал перейшов під контроль Страхового відділу, який утворився при Господарському департаменті Міністерства внутрішніх справ [1; 7].

Отже, серед джерел фінансування пожежної справи в містах постійним джерелом були лише суми місцевих зборів. Всі інші надходження були нерегулярні й залучалися, як правило, в період значного переоснащення пожежних команд. Інколи кошти, які направлялися на розвиток протипожежної справи

витрачалися неефективно, або взагалі не використовувалися за призначенням [8; 9].

Між тим, із року в рік кількість пожеж в Південній Україні невпинно зростала [10-12]. Внаслідок складної протипожежної ситуації в 1894 р. міськими органами влади Херсонської губернії було проведено ряд робіт по зміцненню пожежних команд*. Крім цього, на кінець XIX ст. серед вогнеборців дедалі частіше поставало питання щодо необхідності здійснення профілактичних заходів, направлених на попередження пожеж та створення державної інспекторської служби, яка б контролювала їхнє дотримання. Вже на першому з'їзді діячів пожежної справи Росії, який проходив у Петербурзі в 1892 р. за пропозицією генерала Є. В. Богдановича («Про організацію центральної інспекторської установи з пожежної частини»), це питання

* У Херсоні закупили 10 коней, 4 шкіряні залівні рукави для ручних труб, 13 рукавів для парового насоса, 2 водозабірні рукави та 6 саней для зимового ходу під діжки. В Одесі замінили 3 старих коней на молодих. У Єлисаветграді було куплено коня та відремонтовано пожежний насос. У Вознесенську пожежна команда збільшилася на два вогнеборці, були придбані двоє коней та висувна драбина [16; 17].

було внесено до резолюції з'їзду, проте, так і залишилося на папері [13; 14].

Цікаву оцінку ситуації, яка склалася в пожежній охороні країни на кінець XIX століття та ролі держави в її функціонуванні подає журнал «Пожарное дело». Зокрема, в 1896 р. у ньому зазначалося: «*Пожежна справа в Росії, звичайно, є. Але її немає як спеціально відособленої справи та спеціально об'єднаної галузі державного господарства. Вона давно роздerta і розметена по всіляких установах – земство, міське самоврядування, поліція, сільська влада, міністерства...*» [2]. Як бачимо, питання щодо підвищення ролі держави в розбудові пожежної охорони стояло досить гостро впродовж усього досліджуваного періоду.

Покращення ситуації в пожежній безпеці міст Південної України проходило поступово з удосконаленням організації гасіння пожеж, підвищенням боєздатності пожежних частин, зміцненням фінансової та матеріально-технічної бази. На кінець XIX ст. пожежні гарнізони міст регіону значно зміцніли, про що свідчать архівні документи. Так, у 1887 р. пожежна частина Херсону отримали приміщення пожежного депо [18; 19]. В червні 1891 р., у м. Овідіополь Одеського повіту була створена пожежна команда з 4 чоловік [20; 21]. У 1894 р. міське самоврядування Одеси придбало для місцевої пожежної команди 5 коней, на що було витрачено 793 крб. [18; 19]. У 1898 р. було створене протипожежне водопостачання м. Миколаєва [23; 24]. Збільшився й чисельний склад пожежних гарнізонів Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Севастополя, Бердянська тощо.

Чисельний склад професійних пожежних частин у порівнянні з 50-ми роками, наприкінці XIX ст. зріс у Катеринославській губернії у 2 рази, а в містах Херсонщини та Таврії у 1,5 рази [20; 25]. Водночас, якщо в

пожежних командах Херсонщини на один пожежний підрозділ в середньому припадало 18 пожежних, то в містах Таврійської губернії – лише 8. Така нерівномірність пояснюється залежністю кількісного складу пожежних частин від бюджетних витрат на цю справу органами міських самоврядувань. Фінансове становище міст Одеси, Миколаєва Херсонської губернії було кращим, ніж міських населених пунктів Таврії, тому і стан пожежної справи в містах Херсонщини був відносно кращим.

Разом з матеріально-технічним розвитком проходило вдосконалення професійної майстерності. Архівні документи свідчать про проведення відповідної роботи у Миколаївській пожежній команді [26; 8; 27].

Більш повнішу характеристику організації пожежної охорони в губерніях Південної України подають звіти губернаторів про огляди повітів. По кожному населеному пункту давалася вичерпна характеристика стану пожежної частини. Обов'язково у звітах вказувалося про недоліки. Подібний огляд був проведений у 1898 р. у Катеринославській губернії. Зразковими були оголошені пожежні команди Єлісаветграду, Олександрівська та Маріуполя. Незадовільний стан решти населених пунктів губернії оцінювався через халатне ставлення місцевої влади до питань протипожежного захисту [28; 29].

Отже, вміле поєднання організаційних заходів та залучення коштів від громадян давало можливість навіть невеликим містам стримувати вогняну стихію і, водночас, байдуже ставлення до цих проблем з боку органів міського самоврядування, неорганізованість, безконтрольність, навіть у містах з добре оснащеними командами призводило до згубних наслідків від пожеж.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пуришкевич В. Национальное бедствие России. – СПб. : Россия, 1909. – 265 с.
2. Токарский Б. Электрическая сигнализация для вызова дружины на пожар // Пожарное дело. – 1902. – № 32. – С. 508.
3. Обзор Херсонской губернии за 1880 г. Приложение ко всеподданейшему отчету Херсонского губернатора. – Херсон : Тип. Губернского правления, 1881. – 60 с., 10 відом.
4. Михайловский А. Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908. – 110 с.
5. Державний архів АР Крим, ф. 26 Канцелярія таврійського губернатора, оп. 1, спр. 25215 Про обговорення питання вишукування заходів для зменшення випадків пожеж за 1869-1870 рр.
6. Страдомский Н. Ф. Города и земства (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). – К., 1905. – 62 с.
7. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864-1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 24 с.

8. Ландезен Ф. Э. К вопросу о борьбе с пожарами в России. – СПб. : Тип. М. Зархина, 1912. – 42 с.
9. Шимановский П. Б. Земства и кооперация // Вестник кооперации. – 1913. – № 1.
10. Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – СПб. : Изд. Статистического комитета МВД, 1912. – 276 с.
11. Турчинович Т. М. Устройство и содержание фабрик и заводов в связи с мерами к достижению пожарной безопасности // Записки Императорского Русского технического общества. – СПб., 1894. – Вып. 3. – С. 1-32.
12. Третьяк Д. С. Пожежа – лихо селянинові. Порадник як боротися з пожежами. – К. : Вид-во Всеукраїнського кооперативного страхового союзу «Коопстрах», 1924. – 24 с.
13. Журнал III Отдела Императорского русского технического общества за 1892 год // Записки ИРТО. – СПб., 1894. – Вып. 1. – С. 15-21.
14. Мавричев В. В. Согласование земских экономических мероприятий с деятельностью кооперативов как органов местной самодеятельности населения // Земское дело. – 1912. – № 23.
15. Островский Б., Марченко Л. Огнеборцы. – К. : ТОВ «Росток», 1996. – 162 с.
16. Пожары в Херсонской губернии за 1868-1894 гг. / Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон : Паровая типолитография О. Д. Ходушиной, 1900.
17. Гармиза В. В. Подготовка земской реформы. – М. : Изд-во МГУ, 1957. – 264 с.
18. Державний архів Херсонської області, ф. 5 Херсонська губернська земська управа, оп. 1, спр. 1638 Деякі дані про бюджет губернського земства за 1865-1894 рр., про хід і розвиток взаємного земського страхування від вогню будівель за 1861-1895 рр.
19. Дамашке А. Задачи городского хозяйства. – М., 1904. – 324 с.
20. Шереметьев А. Д. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. – СПб. : Тип. Р. Голике, 1892. – 271 с.
21. Луневский С. П. Страхование от огня. – СПб., 1912. – 6.206 с.
22. Данильчев П. В. Доходы и расходы городов Киевской губернии по сметам на 1895-1897 гг. – К., 1898. – 26 с.
23. Державний архів Миколаївської області, ф. 216 Миколаївська міська управа, оп. 1, спр. 2013 Справа про улаштування міського водопроводу за 1895-1898 рр.
24. Максимов Н. Береженьє лучше вороженья // Пожарное дело. – 1996. – № 5. – С. 56-57.
25. Надибська С. Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861-1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2005. – 17 с.
26. Державний архів Миколаївської області, ф. 230 Канцелярія миколаївського військового губернатора, оп. 1, спр. 11107 Справа про присвоєння звання унтер-офіцера рядовому Миколаївської пожежної команди Якову Зелінському за 1882 р.
27. Львов А. Д. Городские пожарные команды. Опыт руководства к их устройству и отправлению ими службы. – СПб., 1890. – 352 с.
28. Обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. – Екатеринослав : Тип. губернского правления, 1899. – 109 + 7 с.
29. Непокойчицкий А. С. Пожарная тактика. Применительно для сельских пожарных дружин. – М. : Изд. страх. отдела Костромского губернского земства, 1915. – 27 с.

Рецензенти: *Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;*
Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

THE ROLE OF A HISTORICAL COMIC BOOK IN THE CONTEMPORARY WORLD

Засоби масової інформації називають «Четвертою владою», тому що вони мають величезний вплив на людей. Комічна книга – не виключення. Влада використала її в якості засобу формування громадської думки, як про минулий час, так і про сьогодення. За допомогою комічної книги видно як влада захотіла, щоб вони були сприйняті потенційним читачем. Зокрема уряди Польської Народної Республіки охоче використовували комічну книгу, щоб впливати на суспільство, особливо на молодь з метою ідеологічної обробки.

Ключові слова: історична комічна книга, сучасна історія, культурний вплив, засоби масової інформації, ідеологічна обробка.

Средства массовой информации называют «Четвертой властью», потому что они имеют огромное влияние на людей. Комическая книга – не исключение. Власти использовали ее в качестве средства формирования общественного мнения, как о прошедшем времени, так и о настоящем. С помощью комической книги видно как власти захотели, чтобы они были восприняты потенциальным читателем. В частности правительства Польской Народной Республики охотно использовали комическую книгу, чтобы влиять на общество, особенно на молодежь с целью идеологической обработки.

Ключевые слова: историческая комическая книга, современная история, культурное влияние, средства массовой информации, идеологическая обработка.

The mass media are called «the forth estate» because they have an enormous influence on people. A comic book is not an exception. The authorities used it as a way of shaping citizens' opinions about the past as well as the current reality. It presented facts as the authorities wanted them to be perceived by a potential reader. Especially the governments of PRL willingly used a comic book to create desired behaviours and attitude of the society, particularly its younger part prone for indoctrination.

Key words: historical comic book, modern history, cultural influence, mass media, indoctrination.

Mass media are an enormous force in the contemporary political and social reality. Their role and significance cannot be overestimated. In the face of the speed of life, a fast served media information becomes a main information as well as educational and teaching weapon which shapes cultural and social behaviours. In frames of a media world, some of them like TV, radio or internet can be seen brightly, others like the press, books belong to the defence. Also a comic book which has turned out and still turns out to be a perfect method of communication, also with such social groups which are very little attacked by the rest of the media, has its place in the world of these media.

In deliberations presented below, I would like to focus on expectations of publishers of comic books in PRL and also on a role of a contemporary historical comic book, basing of course on chosen examples. Maybe it will allow to formulate conclusions, how far a comic book, not only a historical one, can be a method of shaping views, opinions and the so called historical truth.

In PRL, a comic book has had its substantial days, since the moment when the authorities noticed that it may be a communications platform with a young recipient, very prone for indoctrination processes which unfortunately were a motivation of the next published comic-book series.

One of the most popular series of Polish comic books of that time was, so called, «Kapitan Żbik» («Captain Żbik») [1]. The comic book was created in 1967 as a form of mollifying the Civil Militia among the citizens, especially among the young who were natural recipients of such a comic book. The author of an idea to publish it was Zbigniew Gabiński – a head of the Unit of Control, Research and Analysis in Main Headquarters of the Civil Militia (MO) [2]. A kind of a general test, still before publishing the first issue, were two short stories published in «Wieczór Wrocławia» which were received by the readers very well [3]. As the effect, it was decided to publish the first issue of the comic book. As the publishers wrote: *Do you remember this evening? You were coming back from the cinema with your parents when you heard a groan of a speeding car's alarm. The letters MO shined on a car body. A blue light on the roof glittered and... they were gone. – something has happened again – said the father then.*

A groan of an alarm is a sign that something bad has happened somewhere – an attack, a robbery, blood is needed for a very sick child?

Sometimes you can hear the Police's appeal on the TV or on the radio: «...there is a dangerous criminal hiding in the country. Only the society can help us. Please, report all the information to the nearest station of MO...»

From the newspapers you find out that a dangerous group was apprehended or that a life of a drowning boy who was sliding on a pond covered with the fresh ice was saved...

These are just fragments of MO's work. What you read in newspapers, what you find out about from the radio is just the effect of this work. You don't even know that behind a short announcement, there is a hidden work of many anonymous people. The work – measured with weeks, months and sometimes even with years.

We have decided to familiarize you with the inside story of this hard and responsible work.

«RYZYKO» («THE RISK») opens a series of stories about the everyday work of MO officers. In the next issues – the next adventures of our heroes. A plot of the books will always contain interesting, dangerous and what is most important – real actions of the officers in fight with a criminal world.

The books will be published every month so within a year you will be able to complete a good library [4].

A conception drawn in a such way shows that even then, at the beginning, its task was to show militia as a good institution oriented to help the citizens. Such a militia was not an apparatus of terror anymore, it could excite liking, become more normal, usual, everyday. The whole series turned out to be much more extensive than it was initially planned because in 1967, no one was able to predict that a character of Captain, and later Major Żbik, would become such a phenomenon, a phenomenon that lasts even today. The comic book itself is today considered to be a biggest cult of all in Poland. The series was being published till 1982 and ended because of not very convincing reasons [5], remaining anyway the longest published one [6]. There were attempts of re-establishing. In 2003, in «Bezpłatny Tygodnik Poznański», a series of 24 new episodes of Captain Żbik's adventures was published [7]. A script for them was once again written by Władysław Krupa, the author of all official comic books of the series. What is interesting, in none of these episodes a character of Captain Żbik appears even though for the whole time he was kind of a background of events. For the second time, the series was brought back in 2006 when a comic book «Kim jest Biała Mewa?» («Who is the White Seagull?») [8] was published, again with the script of W. Krupa and it was supposed to be a continuation of the adventures but the main character was commissioner Michał Maciej Żbik, the grandson of his comic-book predecessor. Unfortunately, this attempt was made with a new graphic artist Michał Śledzinski who was dramatically distant in his drawings from his predecessors [9]. As the effect, after the first issue, none of the rest was published [10].

The comic book itself, greatly illustrated, was being sold perfectly, editions of some series reached even 150 000 of copies. Their power of influence on the society, especially its younger part, was amazing. It referred not only to the adventures of Captain Żbik which were really harmless [11] but with time also additional elements of indoctrination appeared.

In the last, the so called forth side of a cover a chronicle of MO describing the fight of a Civil Militia with the so called editorial underground between 1944 and 1945 appeared. These were the stories of fight against the units of the Ukrainian Insurgent Army UPA, the National Armed Forces NSZ and Home Army AK and were full of a communist propaganda building only a proper picture of the past. *...groups of Ukrainian nationalists, so called UPA and various reactionary armed groups and above all NSZ attacked villages and estates. They plundered the national wealth. They made the agrarian reform harder and they attacked and murdered political activists – first of all, the members of activists of the PPR.* [12] A considerable part of the stories looked like this. For young people, it was very often one of the first contacts with a history of that years and just from the beginning they got such information, full of lies, distorted history and ideological messages. It was this worse side of «Captain Żbik» phenomenon. It needs to be admitted that also quite insistently a social activity of real functionaries was propagated, with the usage of mainly the third side of a cover of the comic book. There appeared cyclically drown stories with a general title «Za ofiarność i odwagę» («For devotion and courage») in which so called appropriate social behaviors were presented, mainly those which carried a heroic act. Very often a hero of a story was a functionary of MO or at least a member of ORMOW [13]. Hardly ever ordinary citizens appeared in the stories and even if they did, they were mainly the workers, people of the lower class. What is interesting we will not find, in the whole series, any case of an appearance of the so called intelligence's representative.

In addition, it can be observed that this comic book became also a platform to present techniques of work of the Civil Militia, its laboratories, methods of criminological and investigative work. Not only was it supposed to show MO in a good way, professional service for the society but it was also supposed to arouse an interest and attract to work. None research has ever been carried to find out how many people decided to work in MO also as the effects of the series influence. However, it could not be completely irrelevant since in 2007 a character of the Captain Żbik was brought back

in one of actions promoting work in the Police. Coming back to the comic book was supposed to be a main weapon in fight for the new employees. The planned action was supposed to refer to fondness to a good policeman based on a memory of a comic-book character. Indirectly it became a proof of a huge influence of the series on the society.

The Captain Żbik as a comic book turned out to be a perfect tool of a media communication with a young reader, a proof that the authorities of that time understood the importance of the medium. The comic book was not only an entertainment but also a media weapon in fight for social behaviors.

Except the above mentioned comic book, there also appeared a series of nine issues titled «Podziemny Front» («Underground Front») [14] between 1969 and 1972. It was proposed as stories about military actions of a battalion of the People's Guard, later of the People's Army named after the Czwartacy, created in Warsaw in 1943 [15]. An idea to publish this comic book appeared as a result of an attempt to use the popularity of the TV series with the same title [16]. The comic book was supposed to present the fight of the storm battalion of the People's Guard and later of the People's Army. The whole comic book was build as a masterpiece of a clear ideological message in which only the left-wing partisans fought and there was not any independence army connected with the authorities in London. Although the Home Army was not attacked for everything in the press, on the radio and on the TV, the communist propaganda did not give up the fight for souls, also in reference to the memory of fights between 1939 and 1945. The comic book was an attempt (not a very shy one) of showing the units of the left-wing communist partisans as the only one which took up the fight with the Germans in the occupied area. The entirety of the comic book was built on a simple assumption. On the one side, there are the bad Germans, mainly the SS men and Gestapo officers, on the other side, there are heroic soldiers of the partisan underground. The truth is that in the whole comic book, there are no bad expressions about the independence partisans connected with a government in London but not mentioning it at all was a very deliberate propaganda action. As the effect, such a picture

of the independence fight was shaped in which only the left-wing underground caught the arms and other groups did not take up the fight. This fact has already been reprehensible. A transformation of this left-wing underground army into the Polish army was also showed. It was not mentioned if the army was left-wing, people's, communist or of the eastern origin. Once again, a propaganda – educational move was made which consisted in deleting all other kinds of the Polish army. There was only this one army. It was the ideological element which easily shaped a picture of the past, especially among the young generation. And the fight was conducted for their historical memory, their awareness. The comic book's task was not to show the real events. They were only supposed to be *based on the real events* and the presented heroes were *fictional characters* [17].

In the whole series, also the Soviet soldiers are not shown and as the effect one may be under impression that the Polish People's Army was saving the Polish land, fighting by itself with the Hitlerian armies, which of course was a conscious plan which was supposed to build an obvious historical awareness in conformity with authorities' expectations. In the next to last episode of the series «*Wilk w matni*» («*Wolf in straits*») characters move to Berlin which was then occupied after the collapse of the Third Reich. What is interesting, in the comic book, there were still no officers and soldiers of the Soviet Army like there was none in defeated Berlin. The only element is a famous pair of flags, the Soviet and the Polish one which were flying over the Reichstag and a single tank with a red star in the turret coming near. But in the comic book, one can find officers of the American army hatching of course with the Nazis against free and democratic countries of Eastern Europe. Such a picture was created and it was supposed to be shown to the young generation. In the comic book there is no doubt who is good, bad and very bad. The educational record was clear.

The truth is that that in the 1970s, opening of Poland to the world let limit the striking power of censor's actions and gain by the society, or precisely a part of it, the access to books from the West. However, it only justified gaining a medium like a comic book to the fight for the

historical memory. One can see the usage of the same practices like it was used in the TV series «*Cztery pancerni i pies*» («*Four tank-men and a dog*») in the episode «*Gruppenfuhrer Wolf*». Also there, the American officers turned out to be false friends who prefer cooperation with the Hitlerian criminals to cooperation with the allies from Poland or the Soviet Union. In this matter, the comic book consolidated this quite popular and widely repeated picture of contacts with the US army right after the end of the war actions in World War II.

Also a fight with Werwolf showed in the last episode of the series «*W pułapce*» («*In ambush*»), had its propaganda overtone. It showed the fight of the Polish People's Army for Polishness of the so called Western Lands, their infrastructure, wealth and a peace of living of the citizens. The fight with Werwolf was also one of elements of the top-down built national historical awareness and the comic book as a medium was a perfect way.

Very similarly we should assess efforts made together with publishing another comic book of the era of PRL which was supposed to show the society a role and tasks of the army and also present them in a favorable light showing that the army is not only an element of the terror apparatus but also a very significant element of the socialist society. The comic book was called «*Pilot śmigłowca*» («*Pilot of helicopter*») [18]. A scenario for the comic book was written by colonel Witold Jarkowski and cartoons during all series were drawn by Grzegorz Rosiński, Bogusław Polh, Mirosław Kurzawa and Marek Szyszko. It made an opportunity to create a really good comic book using not only a well written history of a military pilot and his professional and personal life perturbations but winning over young readers with a known and valued brushwork of the graphic artists [19]. The comic book had of course additional tasks which seems to be a characteristic feature of all comic-book series coming into existence during the PRL period and having any historical basis. In the last, the so called forth page of a cover, its creators treated readers with a series *Z historii lotnictwa ludowego Wojska Polskiego* («*From the history of the Polish People's Army*») of colonel PhD Czesław Krzemiński's authorship [20] and in the last episode, with a general

assessment titled *Wysilek bojowy ludowego lotnictwa polskiego w II wojnie światowej (Military effort of the people's Polish aviation in World War II)* [21, s. 4].

Especially this part of the comic book is very important as the element of shaping opinions and views on the aviation of the army coming from the East. In the offered descriptions, readers did not find even a mention of the Polish Air Forces fighting together with the allies from the first to the last day of the war. The memory of those wonderful pilots was supposed to be disappearing and not to be propagated. It can be even said that by not mentioning anything, the authors of the coming book and especially publishers effectively distorted the history of the Polish involvement in World War II. Thus the comic book was not created only as an entertainment for the young generation of media receivers but also for shaping them properly, also for the future times.

In the comic book itself, military pilots to a little extent took care of their military service because they mainly exist for needs of the whole society. They save tourists lost in the mountain [22], an injured forester and his son (and even birds in a cage) from the forest fire [23], they save a TV crew from a snowbank [24], fight with floes in the river and save bridges [25], save flood victims [26] or an injured pilot of a helicopter [21]. And all of this affected only one crew of a battle helicopter. The comic book created a good vision of the army, of course the proper one. It created a myth of its service for the society. The myth on the other hand was perfectly kept by various media, so needed in the 1980s especially after the events of the martial law. Comic book's coming into existence in that time was not accidental. The authorities after 1981 had to rebuild their positions and respect to the army in society and the comic book was supposed to achieve these goals.

The comic book was also noticed by publishers in PRL as a mean of conveying historical values for pupils in primary schools. Such a role was assigned to a series of stories describing the beginning of the Polish country, also the legendary one [27]. The entirety of the series was designed as a bilingual comic book and published in a few versions, Polish – English, Polish – French, Polish – German and

Polish – Russian one. The coming book returned to legends of the Polish country, the legends strongly connected with the folk character of the beginning of the state. The authors did not avoid clear anti-German accents in the whole series. The perfectly drawn [28] comic book hit needs of the market splendidly. It let give a substitute for modernity, bilinguality and at the same time was not aggressive in serving information that were ideologically expected. What is interesting, it is one of not many series of PRL which as a comic book had the attempts of continuation in the time of the free and independent state, this means after 1989. This is a series of the comic book titled *Strażnicy Orlego Pióra (Guardians of eagle's feather)* published by the Publishing House Mandragora [29] and *Historia Polski (History of Poland)* [30] which was also signed by this publishing house. However, the made attempts failed and the publishing house collapsed and ruined hopes for many interesting comic-book series.

In the period which is a pivot of deliberations presented here, a comic book was often used. Various methods of reaching to a reader and presenting him proper information were chosen. It also relates to a comic book *Dziesięciu z wielkiej wojny (Ten people of the great war)* [31] which was created as memoirs of a veteran. Admittedly, in this comic book, the beginning of stories related to the September Campaign and heroism of a Polish soldier showed in the shadow of a huge advantage of the German side. The slowly changing reality in the country let the Soviet army appear, also allowed for information of the occupation of the western lands of Romania by the Soviet army [32]. An example of a work of the character in a Siberian mine showed in the comic book simultaneously, is only a brutal distorting of the history and a clear attempt of fight for a historical memory of a young generation, on conditions created by the authorities. An idyllic picture of work in a mine, initiating an additional production effort, interpersonal relations and an appearance of miners is a well-thought-out attempt of building the untruth about the fate of the Poles after the end of the September Campaign in the land that was occupied by the USSR. The comic book refers to the origin of the First Infantry Division named after Tadeusz Kosciuszko at the camp in Sielce, on the Oka river, showing this army as

the only Polish army which sprang up in the area of the USSR. We will not find even a mention that earlier the Polish army with Gen. Władysław Anders in command was formed. Censor's amendments and historical correctness of the time is perfectly visible. The communist authorities were not going to risk unnecessary questions or doubts. Created historical comic books or those which had historical references were supposed to build the only possible to accept by the authorities of PRL picture of the past.

The entirety of the comic-book story is a history of actions of a special group threw after a training to the front line with an aim to disrupt the German rear. Fortunately here, no one tried to pretend that the Soviet army did not appear during the war and the whole training was held close at hand of the Soviet commanders. All of this created together a picture of the perfect Polish – Soviet relations which then, at the end of 1980s, was not meaningless for the state authorities too.

The comic book in PRL was a very important medium in a fight for a historical memory. It cannot be forgotten that a success of almost every TV series was used by carrying the fate of the main characters to colourful pages of a comic book. It happened to «Czterej pancerni i pies» («Four tank-men and a dog») [33] or to even more popular TV series «Stawka większa niż życie» («More Than Life at Stake») [34]. Also «Janosik» [35] had its comic-book version, what is truth it had not much in common with the history but it was very convenient in building proper ideological behaviors.

With such big understanding of the meaning of a comic book as a medium getting to such a social group which does not need to be sensitive to communicates form other types of media of the PRL authorities, a complete ignorance of a comic book in contemporary Poland may be puzzling. With simultaneous complaining about a low level of historical knowledge of the young generation, lack of interest in the past of the

majority of the society, abandoning this method of getting to it with the history is surprising. What is interesting, for the last few years, successive governments have been talking about so called historical Poland but it is achieved if not only in the sphere of words and programs then in the frames of big projects which are not always as effective as it was expected. So the lack of any actions supporting projects of historical comic books is surprising. Their existence depends mainly on private initiatives which not always can count on support from the state authorities. However, an example that creating good comic books is possible is *Westerplatte. Załoga śmierci (Westerplatte. Crew of death)* by Mariusz Wójtowicz – Podhorski and Krzysztof Wyrzykowski [36] which tells about the Polish Military Repository in Westerplatte, in September 1939 and strives for *as accurate as possible reconstruction of defense of Westerplatte in 1939 and the history of this place in the years that preceded the outbreak of World War II* [36, s. 4] The comic book is the perfect example how to fight for a historical memory and how to connect a comic book with a perfect historical material in the highest level. A similar attempt was made during a round 90th anniversary of the outbreak of the Greater Poland Uprising. What a pity that such attempts are so rare.

In the contemporary reality, when media became a fourth estate, when they have such a great influence on the public opinion, the fact of underestimating a comic book as a method of winning over especially the young generation, shaping its views, opinions and assessments of the past is really surprising. It is not an innovation nor invention. Most of the countries for which the fight for the memory is not meaningless acts like this [37]. A historical comic book is not an unimportant nor little – serious way of communication with the society. Underestimating it proves weakness of the conception of the so called historical policy.

NOTES

1. It is one of the firsts comic books in PRL, however, at the moment of creating it, it was not planned to name the series in this way.
2. http://www.astrouw.edu.pl/~soszynsk/kpt_zbik.html(01.06.2009).
3. In 2001, the Informal Association of Comic Books' Fans published an issue "Pięć błękitnych goździków" ("Five blue carnations") which contained two stories of Captain Żbik published in 1967 in "Wieczór Wrocławia). This comic book became kind of a zero issue of the whole series. This additional issue is considered to be one culdest in the whole series and as the effect, the hardest to get.
4. *Ryzyko*, cz. 1, Warszawa 1967, s. 36 (4th side of the cover).
5. The basic one was supposedly the matter of sale's collapse, however, it has never been revealed. In a note written in the last issue, only a break in publishing the comic book was announced but it has never been renewed.
6. The full list of the published issues in order: *Ryzyko I* (1967), *Ryzyko II* (1967), *Ryzyko III* (1967), *Dziękuję Ci Kapitanie* (1968), *Diadem Tamary* (1968), *Wzywam O-21* (1968), *Zatrzymać Fiata WE 03-17WE* (1968), *Tajemnica Ikony* (1969), *Kryształowe Okruchy* (1970),

- Zapalniczka z pozytywką* (1970) ed. II (1974), *Spotkanie w Kukerite* (1970) ed. II (1974), *Podwójny mat* (1970) ed. II (1974), *Porwanie* (1970) ed. II (1974), *Błękitna serpentina* (1970) ed. II (1974), *Kocie Oko* (1970), *Czarna Nefretete* (1970), *Złoty Mauritius* (1970) ed. II (1980), *Czarny Parasol* (1971), *Studnia* (1971), *Strzały przed północą* (1971), *Człowiek za burtą* (1971), *Gotycka komnata* (1971), *Nocna wizyta* (1972) ed. II (1980), *Wąż z rubinowym oczkiem* (1972) ed. II (1980), *Pogoń za lwem* (1972) ed. II (1980), *Salto śmierci* (1972) ed. II (1982), *Skoda TW 6163* (1972), *Wieloryb z peryskopem* (1973) ed. II (1978), *Wiszący rower* (1973) ed. II (1978), *Tajemniczy nurek* (1973) ed. II (1978), *Na zakręcie* (1973) ed. II (1981), *Niewygodny świadek* (1975) ed. II (1981), *Dwanaście kanistrów* (1973), *Zakręt śmierci* (1974), *W pułapce* (1974), *Kryptonim Walizka* (1974) ed. II (1978), *Gdzie jest jasnowłosa?* (1974) ed. II (1978), *SP-139-WA zaginał!* (1975) ed. II (1978), *Wyzwanie dla silniejszego* (1975) ed. II (1978), *Wodorosty i pasożyty część 1* (1976) ed. II (1977), *Wodorosty i pasożyty część 2* (1976) ed. II (1977), *Jaskinia zbójców* (1976) ed. II (1981), *Kto zabił Jacka?* (1976) ed. II (1979), *Tajemnicze światło* (1976) ed. II (1980), *W potrzasku* (1977) ed. II (1980), *Zerwana sieć* (1977) ed. II (1980), *Granatowa Cortina* (1978), *Skok przez trzy granice* (1979), *Zatrzymać niebieskiego Fiata...* (1980), *St. Marie wychodzi w morze...* (1982), *Nie odebrany telegram* (1982), *Ślady w lesie* (1982), *Smutny finał* (1982).
7. *Gdzie jest "Wybrzeże Pourville"?*, episodes 1-24, Poznań 2003.
  8. *Kim jest "Biała Mewa"?*, Warszawa 2006.
  9. Those were among others: Grzegorz Rosiński, Bogusław Polch, Jerzy Wróblewski and Zbigniew Sobala.
  10. Apart from the series, also a collection of comic books titled "*I co dalej kapitanie?*" ("*And what is next, captain?*") was published in Warsaw in 2002 by "Wydawnictwo Wesołych Podskakiwaczy". This club edition containing 18 short stories was another attempt of keeping the myth of Captain Żbik.
  11. I am a huge fan of a comic book of PRL personally and some missing issues I have bought at the exchange for quite large money.
  12. *Błękitna Serpentina*, Warszawa 1974, the 4th side of the cover.
  13. ORMO is a Volunteer Reserves of Civil Militia which was a natural background for the apparatus of militia in the society, element of its indoctrination and control over behaviors from the authorities.
  14. The second edition was published in 1978-1979 and again won over a crowd of readers.
  15. Successive episodes of the comic book: *Zamach*, *Na tropie*, *Przerwana linia*, *O życie wroga*, *Przed świtem*, *Skok za front*, *Skarb w Winterhofie*, *Wilk w matni*, *W pułapce*. Cała seria wydana w Warszawie przez Wydawnictwo Sport i Turystyka.
  16. It had six episodes to which next three ones titled "Powrót doktora. Kniprode" ("Return of the doctor. Kniprode") were added.
  17. *Zamach*, Warszawa 1969, s. 2.
  18. The comic book "Pilot Śmigłowca" published by Wydawnictwo Sport i Turystyka from 1975, successive issues were: *Na ratunek* (1975) ed. II (1989), *Egzamin* (1975) ed. II (1989), *Zejście z trasy* (1975) ed. II (1989), *W śnieżnych zamieciach* (1976) ed. II (1990), *Dramatyczne chwile* (1976) ed. II (1990), *W walce z żywiołem* (1981), *Desant* (1981), *Niefortunny skok* (1982), *Cele dla myślicców* (1982), *Kraksa* (1983).
  19. A lot of fans think that the first four episodes were the best just because they were drawn by Grzegorz Rosiński. Influence of the comic book, its chances to get to a reader and playing a part of a significant medium, often depends on drawer more than on a scriptwriter. Scripts of many of the most famous in the world comic books are banally simple, especially in reference to the first issues of the series.
  20. He was a known author of books about history of the Polish aviation, clearly zeroed in the so called people's aviation in World War II and clearly rarely noticing other theatres of military action.
  21. *Kraksa*, Warszawa 1983.
  22. *Na ratunek*, Warszawa 1975.
  23. *Zejście z trasy*, Warszawa 1975.
  24. *W śnieżnych zamieciach*, Warszawa 1976.
  25. *Dramatyczne chwile*, Warszawa 1976.
  26. *W walce z żywiołem*, Warszawa 1981.
  27. In the series, there were contained: *O smoku wawelskim i królownie Wandzie*, Warszawa 1980; *Opowieść o Popielu i myszach*, Warszawa 1980; *O Piaście Kołodziejcu*, Warszawa 1980; *O Mieszku I i jego synu Bolesławie Chrobrym*, Warszawa 1984; *Władysław Łokietek*, Warszawa 1985; A planned issue: *Kazimierz Wielki* has never been published.
  28. A great part in it was played again by Grzegorz Rosiński and later Marek Szyszko.
  29. In a quite complicated internal structure of the series, the following episodes were supposed to be issued: *Polska Piastów* and *Królowie Elekcyjni*. The first one contained: *Szara drużyna*, Warszawa 2005; *Drzewo Peruna*, Warszawa 2006, and the second one: *Skarb Wależjusza*, Warszawa 2006.
  30. It was supposed to be a bilingual educational comic book also prepared and published by the publishing house Mandragora. One episode titled *Włócznie Ottona* was published in Warszawa in 2006.
  31. The comic book *Dziesięciu z wielkiej ziemi*, Warszawa 1987, had four issues *Chrzest bojowy*, *Skok w nieznanie*, *Nim wstanie świt* and *Ostatni raport*.
  32. However, there is not a single mention of invading the eastern lands of the Second Republic of Poland.
  33. It was published with a title "Przygody pancernych i psa Szarika" ("Adventures of the tank-men and a dog Szarik"). It was published by Wydawnictwo Harcerskie. The author of the comic book was Szymon Kobylński who illustrated scripts by Janusz Przymanowski. The main characters had features of the actors playing in the TV series. Frames were drawn rather ascetically without redundant details and further plans. The drawer resigned from balloons completely; words were placed next to a character with a use of an usual typesetting. Colorful pages alternated with black-and-white ones: after two colorful pages, there were next two without colors. From time to time, there appeared various visual charts: maps presenting a battle track of a tank "Rudy", uniforms of the Red Army, the Polish people's Army and Wehrmacht, section of a tank T – 54, equipment of a cavalryman, a plan of storm on Berlin. There were short instructions on how to take care of a dog, how to start Clubs of Tank-men, what to do in case of finding unexploded shells. It can be noticed that a reader received a complete product with no doubt to its quality. A reader received knowledge and instruction what to do next and how to use it.
  34. The comic book was published in 1971. It was as successful as the TV series and had its re-edition as soon as in 2001-2002. It contained 20 parts, the author of a script was Andrzej Zbych and the drawer of the whole series was Mieczysław Wisniewski.
  35. The comic book was published by Biuro Wydawniczo-Propagandowe RSW "Prasa-Książka-Ruch" in 1974. The author of text was Tadeusz Kwiatkowski and the drawer Jerzy Skarzynski. Next issues were the following titles: *Pierwsze Kroki*, *Zbójnickie prawa*, *Janosik w obcej skórce*, *Pobór*, *Porwanie* and *Pobili się dwaj górale*. As in many other cases also this one had its re-edition in a contemporary free publishing market. It was published in 2002.
  36. M. Wójtowicz-Podhorski, K. Wyrzykowski, *Westerplatte. Załoga śmierci*, Gdańsk 2004.
  37. An example may be an American series of historical comic books, available lately on the Polish market. In the frames of the series, which's authors are Bill Cain, Ron Wagner and Dheeraj Verma, the following issues were published: *Ostatnia zagrywka Hitlera*, *Bitwa o Ardeny*, Kraków 2008; *Dzień hańby. Atak na Pearl Harbor*, Kraków 2008; *Koniec Imperium. Bitwa o Midway*, Kraków 2008; *Punkt zwrotny. Łądowanie w Normandii*; *Do ostatniej krwi. Bitwa o Guadalcanal i Wyspa strachu*, *Bitwa o Iwo Jimę*.

Рецензенти: *Котляр Ю. В.*, д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ВОЛИНИ НА РУБЕЖІ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

Проаналізовано розвиток промисловості на Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано фактори, які впливали на темпи економічного зростання у цьому регіоні.

Ключові слова: Волинь, цукровий завод, економічний розвиток.

Проанализировано развитие промышленности на Волыни в конце ХІХ – начале ХХ в. Выяснено, какие факторы влияли на темпы экономического роста в этом регионе.

Ключевые слова: Волынь, сахарный завод, экономическое развитие.

In the article development of industry is analysed on Volyn in the end ХІХ – at the beginning it is Found out ХХ of century, what factors influenced on the rates of the economy growing in this region.

Key words: Volyn, sugar-house, economic development.

Актуальність статті полягає в об'єктивному аналізі економічного розвитку Волинської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та висвітленні факторів, що вплинули на формування промисловості у цьому регіоні України.

Окремі питання досліджуваної теми розглянуті у загальних працях з історії Волині [2; 4]. Проблеми пов'язані з розвитком цукрових заводів на території України й Волині, зокрема проаналізовано у роботі М. Москалика [5].

Мета дослідження – опираючись на праці вчених та архівні джерела, проаналізувати особливості промислового розвитку Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Українські землі, що перебували у складі Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відрізнялися далеко неоднорідним рівнем економічного розвитку. Це призвело до того, у частині губерній, які знаходилися на території сучасної України, особливо південно-східних спостерігалася зростання промисловості, в тому числі й важкої, досить швидкими темпами. Така ситуація пояснюється виявленням на їх території значних покладів корисних копалин та вкладанням коштів як з боку промисловців імперії, так і іноземців у їх розвиток. Це сприяло швидкому формуванню промисло-

вих районів на тогочасних українських землях. Однак така ситуація спостерігалася не на всіх тогочасних українських землях. Частина губерній залишалися аграрними, а розвиток економіки на їх території проходив досить повільно, що було зумовлено рядом факторів. Серед таких губерній на рубежі ХІХ – ХХ ст. продовжувала залишатися й Волинська губернія, центром якої було місто Житомир. Згідно даних першого перепису населення Російської імперії основу населення цієї губернії становили селяни, що свідчить про те, що край і надалі залишався аграрним. Згідно даних всеросійського перепису населення у губернії проживало 2 980 тис. осіб, з яких 92,6 % у – сільській місцевості [1, с. 3, 9]. Таким чином, у містах та містечках губернії наприкінці ХІХ ст. проживало лише 7,4 % населення, що свідчить про домінування у регіоні сільського населення й незначну концентрацію жителів у містах.

Це призвело до того, що темпи економічного зростання у Волинській губернії були значно повільнішими ніж у південно-східних. На цю обставину впливало не лише те, що основну масу населення краю становили селяни, а також і відсутність корисних копалин, незначними капіталовкладеннями у будівництво підприємств важкої промисло-

вості, віддаленістю регіону від центрів економічного життя, наявністю сільської общини, що перешкождала розвитку капіталістичних відносин на селі та рядом інших обставин.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. Волинська губернія й надалі продовжувала залишатися аграрним краєм, в якому домінувало сільське населення.

Але, незважаючи на таку ситуацію, у краї наприкінці XIX ст. продовжувало спостерігатися зростання кількості промислових підприємств, а разом з тим і число найманих працівників.

Упродовж 1891-1900 рр. чисельність підприємств, що функціонували на території Волинської губернії значно зростає. Це було зумовлено тим чинником, що зростали потреби населення у товарах. Однак більшість підприємств, які діяли у цьому регіоні України були дрібними з невеликою кількістю робітників. Здебільшого на таких кустарних і напівкустарних підприємствах працювало від 1 до 10 найманих працівників. Ця позитивна для краю тенденція відіграла важливу роль у тому, що на Волині розпочався процес формування місцевої промисловості. Так, коли у 1886 р. у Волинській губернії діяло лише 427 підприємств, то у 1897 р. їх вже налічувалося 1912. Однак 2/3 були дрібними, з малою кількістю працівників. Велика кількість таких підприємств діяла не у містах чи містечках, а безпосередньо у сільській місцевості (228). Серед найманих працівників тогочасної Волинської губернії як, зокрема й в інших губерніях, були не лише дорослі чоловіки, а також використовувалася праця жінок та дітей. У 1897 р. загальна чисельність робітників губернії становила 30,1 тис. осіб, в тому числі 4,4 тис. жінок та діти до 16 років [2, с. 31].

Таким чином, у краї використовувалася праця неповнолітніх. Але, досліджуючи цю проблему, варто відзначити, що аналогічне явище в той час спостерігалось у всіх регіонах тогочасної Російської імперії. Тим більше законодавство держави не забороняло наймати та використовувати на виробництві дітей. З іншого боку власники підприємств отримували певні дивіденди від експлуатації неповнолітніх та жіночої праці у зв'язку з тим, що їхня заробітна плата була значно нижча ніж у чоловіків.

Досліджуючи використання праці дітей та жінок на підприємствах варто відмітити, що імперські уряди та органи місцевої влади намагалися врегулювати робочий час дітей та жінок.

Указом імперського уряду від 1897 р. робочий день для цих категорій працівників встановлювався у 11,5 год. У іншому розпорядженні, яке датоване 29 березня 1897 р. за № 1860 мова йшла про те, що відповідно до статті 122 Промислового статуту, який був виданий у 1893 р. підлітки та жінки не повинні працювати в період між 9 год. вечора та 5 год. ранку на підприємствах, що займалися виробництвом полотняних, лляних, бавовняних тканин та деяких інших видах виробництв. Однак головною умовою припинення нічної праці жінок та дітей на вищеназваних видах підприємств мало бути укладання їх власників з найманими працівниками нових угод відносно правил прийому на роботу [3, с. 527].

Аналіз законів Російської імперії та циркулярів і розпоряджень Волинського губернатора свідчать про те, що подібні обмеження щодо роботи у нічний час та тривалості робочого дня вищеназваних категорій працівників були й у інших галузях промислового виробництва. Ключовою умовою продовжувало залишатися укладання нової трудової угоди про правила роботи на підприємстві. Контроль за виконанням цих розпоряджень були покладені на відповідні органи адміністративної влади. З іншого боку, як свідчать документи того періоду, більшість власників підприємств продовжували використовувати й надалі працю вищеназваних категорій працівників, мотивуючи це відсутністю укладання нових трудових угод, вдало використовуючи незнання робітниками нових правил. З іншого боку на Волині під нагляд фабрично-заводської інспекції потрапляла мала кількість підприємств.

Як бачимо, на підприємствах Волині хоча й більшість працівників становили чоловіки, продовжувала використовуватися праця дітей. Щодо загальної чисельності зайнятих у промисловості, то по відношенню до загальної чисельності населення губернії, де у 1897 р. проживало більше 2,8 млн. осіб то

30,1 тис. найманих робітників становили трохи більше 1 % населення губернії.

У результаті економічної кризи, число діючих на Волині підприємств зменшилася до 1 655, однак за перше десятиліття ХХ ст. вона зросла до 1 728, досягнувши майже передкризового стану [2, с. 39-40].

Незважаючи на значне зростання кількості підприємств, більшість з них були дрібними з незначною кількістю найманих працівників. Паралельно з функціонуванням та розвитком малих підприємств у краї наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть діяли й великі фабрики, в основному – це були цукрові заводи. Імпульсом, що сприяв розвитку промисловості у краї стало будівництво залізничних шляхів. Нові цукрові заводи почали зводитися у більшості випадків поблизу залізничних станцій. Так, із 97 цукрових заводів, що були побудовані в Україні у період з 1871 по 1913 рр., 35 підприємств були розташовані на відстані від залізничних станцій до 5 км, і лише 8 – на відстані більше 30 км. Заводи, що знаходилися в безпосередній близькості від залізниць, насамперед підлягали реконструкції, а ті, що були розташовані далеко, припиняли своє існування.

Станом на початок ХХ ст. через губернію проходило ряд залізничних колій, зокрема у 1902 р. розпочався рух поїздів по залізниці Київ – Ковель, зумовило й зростання кількості промислових підприємств. Так, наприклад упродовж 30 років з кінця ХІХ ст. до 1912 р. у Житомирському та Овруцькому повітах кількість фабрик та заводів зросла в два рази, а випуск промислової продукції по її вартості майже в чотири рази [4, с. 29].

Проте поступово розвиток залізничного транспорту, різка диференціація тарифів на користь більш далеких перевезень, значно послабили вплив географічних чинників ринку збуту продукції на розміщення підприємств цукрової галузі [5, с. 79-80].

Таким чином, з часом географічні чинники перестали мати домінуючий вплив на розвиток та діяльність великих промислових об'єктів, що значною мірою позначилося на їх діяльності. З іншого боку збільшення сітки залізниць та близьке розташування регіону від закордонних ринків збуту цукру

позитивно вплинули на розвиток цієї галузі промисловості у Волинській губернії.

Станом на 1913 р. у Волинській губернії діяло 17 цукрових заводів, на яких працювало 10 377 робітників. Більше цукрових заводів було лише у Київській, Подільській та Харківській губерніях [5, с. 82].

Отже, цукрова промисловість, незважаючи на порівняно невелику кількість підприємств, відносно загальної кількості підприємств регіону відігравала ключову роль у тогочасному промисловому розвитку Волинської губернії, а на її підприємствах працювало трохи менше половини всіх найманих працівників краю. З іншого боку наявність цих цукрових заводів сприяли розвитку технічних культур, а на початку ХХ ст. у губернії зросла кількість посівів цукрових буряків, які вирощували не лише великі землевласники, а й також і значна частина селян, господарства яких знаходилися недалеко від цих заводів.

Щодо розміщення цукрових заводів по повітах губернії то у Житомирському повіті у 1912 р. функціонувало 5 цукрових заводів, з яких 3 належало родині Терещенків. Найбільшу кількість продукції вироблялося на Янушпільському цукровому заводі – 1 647 000 руб. На підприємстві у с. Великі Коровниці, власники, нащадки Ф. А. Терещенко – 804 850 руб., Іванківському товаристві – 700 000 руб., у м. Червоне власник Ф. Ф. Терещенко – 700 000 руб. Стосовно підприємства, яке належало А. І. Терещенку, то у документах відсутні дані про виготовлену на ньому продукцію [6, с. 252]. У Дубенському повіті функціонував завод, який належав Жорвице-Озерянському товариству Бродських, він був розміщений у Мізочі на ньому працювало 110 робітників, а вартість виготовленої продукції – 625 000 руб. [6, с. 261]. В Ізяславському повіті знаходилися 3 цукрових заводи власником яких був граф І. А. Потоцький. На них працювало 1 300 робітників, а вартість виготовленої продукції оцінювалася в 2 308 302 руб. [6, с. 265]. Два цукрових заводи знаходилися у Новоград-Волинському повіті, на них працювало більше 600 робітників, а вартість виготовленого цукру становила – 733 900 руб. [6, с. 278]. У Рівненському

повіті розміщувалося 2 цукрових заводи, на яких працювало 878 робітників та зроблено цукру на 2 590 000 руб. Аналізуючи вартість виготовленої продукції, варто на нашу думку варто зупинитися на тому, що на підприємстві, яке знаходилося у с. Великий Житин працювало 470 робітників, в тому числі 50 жінок, а вартість продукції оцінювалася в 2 млн руб., натомість у селі Великий Олексин працювало 408 осіб, а ціна продукції виготовленої в 1912 р. становила 590 000 руб. [6, с. 289].

Отже, при майже однаковій кількості найманих працівників підприємство у с. Великий Житин випускало продукції майже у 3,4 рази більше ніж завод у Великому Олексині. Це було зумовлено тим, що на Великожитинському підприємстві використовувалося новітнє як для того часу обладнання, про що свідчать документи цього підприємства й воно мало значно більші потужності при загалом незначній кількості робітників. На превеликий жаль у документах відсутні дані про обсяг виготовленої продукції та кількість робітників, які працювали на Бабинському цукровому заводі (Рівненський повіт).

Три цукрових заводи функціонували у Староконстантинівському повіті й на них було виготовлено цукру загальною вартістю 1639 000 руб. [6, с. 294].

Таким чином, 17 цукрових заводів, що функціонували у той час на території Волинської губернії, відігравали важливу роль в економіці краю. Більшість цих підприємств були розміщені недалеко від залізничних станцій. Стосовно відсутності цукрових заводів у ряді повітів губернії, то це було зумовлено тим, що підприємці вкладали кошти у будівництво заводів там де їм це було вигідно чи де вони володіли значними землями, як наприклад граф Потоцький будував свої підприємства там, де були його землі.

Крім цукрових заводів помітну роль в економічному житті тогочасної Волинської губернії відігравали лісопереробні підприємства, винокурні заводи. Незважаючи на значну кількість таких підприємств у кожному повіті більшість із них були незначними. Наприклад, у Луцькому повіті станом на 1912 р. діяло 14 таких підприємств. На

кожному з них працювало від 6 до 10 найманих робітників. Однак вартість виробленої продукції була різною. Від 7 200 до 490 360 руб. [6, с. 275]. Це пояснюється тим, що ряд підприємств були краще оснащеними й в їх модернізацію власниками було вкладено капіталовкладення.

Значними по кількості зайнятих робітників були фарфорові та фаянсові заводи. Вони будувалися у безпосередній близькості до покладів сировини. Так, у Новоград-Волинському повіті діяло 7 таких підприємств. На трьох із них працювало більше 300 найманих робітників на кожному [6, с. 279]. Продукція вироблена на великих заводах у своїй більшості реалізовувалася за межами губернії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в економіці регіону поступово все більшу роль почало відігравало добування каміння. Загалом на території губернії на початку XX століття функціонувало 75 кар'єрів, на яких добували каміння, яке використовувалося, як при будівництві житлових будинків, шосейних шляхів, так і залізничних колій. Кількість добутого каміння з кожним роком зростала. Важливу роль у розвитку даної галузі економіки відіграло прокладання залізничних шляхів наприкінці XIX – на початку XX ст., що великою мірою стимулювало збільшення видобування каменю для будівництва.

Отже, на початку XX ст. на Волині спостерігалися тенденції до розвитку промисловості, а в краї почав діяти ряд значних по обсягу виробництва підприємств на деяких з яких використовувалися передові як для того часу технології.

Важливе значення у подальшому розвитку економіки регіону відігравало оснащення новозбудованих підприємств новим обладнанням та використання на них нових механізмів. Великою мірою це пов'язувалося з будівництвом електростанцій у повітових містах. Однак нерідко під час підготовки проектів майбутніх електростанцій відбувалися конфлікти між приватними особами та органами міського самоврядування, як це сталося наприклад, у м. Рівне в 1912 р. Суть конфлікту полягала в тому, що ініціаторами будівництва електростанції в місті для освітлення вулиць були князь С. Любомирсь-

кий та Рівненська міська управа. Кожна з сторін бажала мати електростанцію у своїй власності. Дане питання неодноразово ставало предметом обговорення на засіданнях Рівненської міської управи. 12 квітня 1912 р. було проаналізовано проект запропонований князем [7, арк. 160-161]. На засіданні 7 червня 1912 р. проект С. Любомирського було відхилено [7, арк. 235-237], й, незважаючи на дозвіл на будівництво, даний останньому Будівельним відділенням губерньського правління, було направлено до Сенату Російської імперії касаційну скаргу [8, арк. 163-165]. Як свідчить проведений нами аналіз документів, конфлікт був спричинений тим, що згідно планів керівництва міста електростанція мала працювати на міські потреби й бути у власності міста, натомість С. Любомирський переслідував свої інтереси, які значною мірою суперечили планам міської влади щодо розвитку й електрифікації Рівного. Крім цього, після введення в експлуатацію електростанція

мала давати міській казні близько 29 тис. руб. прибутку, що було великою як для тогочасного міста сумою. Для порівняння у 1898 р. прибутки м. Рівне становили 29 104 руб., а в 1907 р. 59 929 руб. [9, арк. 5]. Через деякий час цей конфлікт було вирішено на користь міської влади й незабаром було побудовано електростанцію.

Отже, незважаючи на позитивну динаміку економічного розвитку й збільшення кількості промислових підприємств на початку ХХ ст., Волинська губернія й надалі продовжувала залишатися аграрним краєм. Більшість підприємств, які функціонували у краї – це були підприємства по переробці сільськогосподарської продукції. Ті ж підприємства, що не були пов'язані з сільським господарством, у своїй більшості були дрібними й задовольняли місцеві потреби. Однак на початку ХХ ст. у губернії почали проглядатися тенденції до зростання обсягів виробництва продукції здебільшого за рахунок переробної промисловості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. VIII. Волынская губерния. – Спб., 1904. – С. 3, 9.
2. Історія Волині: 3 найдавніших часів і до наших днів часів / О. Г. Михайлюк, Р. А. Арцишевський, Н. В. Бурчак та ін. – Львів : Вища школа, 1988. – 238 с.
3. Сборник циркуляров Волынских губернских учреждений по разным частям административного управления с 1897 по 1902 год. – Житомир : Волынская губ. тип., 1902. – 534 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К. : Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – 727 с.
5. Москалюк М. М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / М. Москалюк // УІЖ. – 2008. – № 2. – С. 75-85.
6. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губ. тип., 1913. – 549 с.
7. Державний архів Рівненської області (далі – держархів Рівненської обл.), ф. 165, оп. 1, спр. 23, арк. 160-161, арк. 235-237.
8. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 24, арк. 163-165.
9. Держархів Рівненської обл., ф. 165, оп. 1, спр. 20, арк. 5.

Рецензенти: *Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;*
Синкевич Є. Г., д.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

²ñòî ð³ÿ

ì ³æí àðî äí èõ â³äí î ñèí

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ В ДИПЛОМАТИЧНІЙ БОРОТБІ АНТАНТИ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІМПЕРІЙ НА ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано боротьбу німецько-австро-угорського союзу та Антанти за вплив на Османську імперію в серпні 1914 р. Зосереджено увагу на найбільш дискусійних та малодосліджених проблемах дипломатичної історії початку Першої світової війни, пов'язаних із використанням «східного питання» цими двома потужними антагоністичними військово-політичними угрупованнями.

Ключові слова: Перша світова війна, Османська імперія, дипломатія.

Проанализировано борьбу германско-австро-венгерского союза и Антанты за влияние на Османскую империю в августе 1914 г. Сосредоточено внимание на наиболее дискуссионных и недостаточно исследованных проблемах дипломатической истории начала Первой мировой войны, связанных с использованием «восточного вопроса» этими двумя мощными антагонистическими военно-политическими группировками.

Ключевые слова: Первая мировая война, Османская империя, дипломатия.

The article analyzes the struggle of the German-Austria-Hungarian alliance and the Entente for influence on the Ottoman Empire in August 1914. The author draws attention to most controversial and little-studied issues of diplomatic history of the beginning of World War I related to usage of "Eastern Question" of these two powerful and antagonistic military-political grouping.

Key words: World War I, Ottoman Empire, diplomacy.

Перша світова війна, яка докорінно змінила хід світової історії, ще тривалий час буде актуальною темою для дослідників. Однією із складних дипломатичних проблем початку Першої світової війни була боротьба воюючих сторін, а саме центральних держав (Німеччини й Австро-Угорщини) та французько-британсько-російської Антанти за вплив на Османську імперію, яка з початку серпня й до кінця жовтня 1914 р. ще остаточно не визначилася із своєю зовнішньополітичною орієнтацією.

Актуальності темі статті додає й те, що й донині між істориками різних країн точаться гострі дискусії з приводу винуватців війни, відповідальності за її розгортання й зокрема втягнення в неї Османської імперії, яка мала важливе геостратегічне значення й відтак помітно вплинула на перебіг цього проти-

стояння. Турецький історик Я. Озверен стверджує, що боротьба великих держав за стратегічно розташовані османські території мала для Порти фатальні наслідки [1]. Інший турецький дослідник А. Кілік зауважував, що зближення Османської імперії з Німеччиною напередодні та на початку війни було реакцією на тиск з боку Росії [2].

Британські історики Т. Хіггінс, А. Макфі, французький дослідник М. Хаузер звинувачували у виступі Османської імперії проти Антанти агресивний молодотурецький режим, а також Росію, яка своєю експансіоністською політикою у «східному питанні» стимулювала ці реваншистські настрої [3; 4; 5]. Німецький дослідник Г. Манн цілком обґрунтовано вважає, що на початку ХХ ст. російська експансія в напрямі Чорноморських проток співпала із зміцненням позицій Німеччини

на Босфорі, й тому це спричинило конфлікт інтересів, який був однією з причин Першої світової війни [6]. Радянські та сучасні російські дослідники Е. Лудшувейт, В. Ємець, Ю. Луньова схильні применшувати наступальні дії царського уряду на Сході й всю відповідальність за російсько-османську конфронтацію перекладали на Порту [7; 8; 9]. Таким чином необхідно провести цілісне та всебічне дослідження ролі та значення Османської імперії в дипломатичній боротьбі великих держав у серпні 1914 р., уточнити низку фактів та переосмислити окремі події.

Сучасна українська історіографія лише опосередковано звертала увагу на проблему вступу Османської імперії в Першу світову війну. У цьому контексті варто відзначити кандидатську дисертацію К. Русакова, присвячену дослідженню політики Великої Британії щодо Чорноморських проток 1892-1920 рр. [10].

Османський уряд, як свідчить лист французького посла у Константинополі М. Бомпара до свого МЗС, від 27 липня 1914 р., в період передвоєнної липневої кризи *«хоча й радів випробуванням Сербії, але сподівався, що цей конфлікт буде локалізовано. Загалом вважають, – доповідав М. Бомпар, – що Росія і цього разу не заступиться за Сербію, щоб не створити умов для розширення збройного конфлікту»* [11]. Однак вже на початку серпня 1914 р. Османська імперія була стурбована тим, що міжнародна криза може безпосередньо зачепити і її, оскільки Росія, за сприятливого для неї розвитку подій, цілком вірогідно, не втримається від спокуси й втілить у життя свою давню мрію про захоплення Проток. Це занепокоєння посилилось після зустрічі 1 серпня 1914 р. великого візира Саїд-Халіма з послами Німеччини Г. Вангенеймом та Австро-Угорщини І. Паллавічіні, на якій габсбурзький дипломат переконував своїх співрозмовників, що він має вагомні докази того, що *«на Босфор заплановано напад російського флоту»* [12].

У Берліні на початку збройного конфлікту не переоцінювали значення Османської імперії як потенційного союзника. Зокрема німецький посол у Константинополі Г. Вангенейм вважав, що негайне приєднання цієї країни до центральних держав лише ускладнить

становище Німеччини та її союзників через неготовність Османської імперії до війни [12]. Однак за умов, коли, за красномовним висловом Вільгельма II, *«союзники відпадали від Німеччини, як гнилі груші»*, тобто Італія та Румунія зайняли вичікувальну позицію, для Берліна посилювалось значення поглиблення відносин з Портою [5, р. 364]. Канцлер Т. Бетман-Гольвег доручив 1 серпня 1914 р. послу в Константинополі Г. Вангенейму *«негайно домагатись укладання з Туреччиною союзу, термін дії якого буде до 1918 р., що забезпечить нам (німцям – авт.) активну та ефективну підтримку у випадку російського втручання»* [13], тобто військової підтримки Росією Сербії і відтак її війни з Австро-Угорщиною й відповідно Німеччиною.

2 серпня 1914 р. Османська імперія уклала з Німеччиною секретну угоду, яка передбачала її вступ у війну на боці центральноевропейських держав [14]. Однак у той же день османський уряд оголосив великим державам, що буде ретельно дотримуватись нейтралітету [7, с. 29].

Порта, як і берлінський кабінет, цілком усвідомлювали, що для того, щоб зробити турецькі збройні сили боєздатними, потрібно було провести мобілізацію на величезних теренах цієї країни [15]. Не менш нагальним завданням було зміцнення фортифікацій на Протоках, які перебували у незадовільному стані, щоб гарантувати їх захист від можливих атак російського чорноморського флоту, британської і французької середземноморських ескадр. Міністр закордонних справ Росії С. Сазонов писав 26 липня (8 серпня) 1914 р. послу в Парижі О. Извольському, що *«посилена підготовка Туреччини під керівництвом німецької місії не залишає сумнівів у бажанні Туреччини, за зручних обставин, виступити разом з Німеччиною»* [16]. Щоправда, великий візир пояснював британському посланцю у Константинополі, що *«Туреччина збирається дотримуватись суворого нейтралітету, а мобілізація розпочалась лише тому, що на її проведення потрібно кілька місяців, а уряд не хоче, щоб його застали зненацька у випадку виступу Болгарії, хоча він наляканий і чутками про дії Росії»* [17].

Досить логічними є міркування С. Саконова, що міжнародне значення Османської

імперії загалом, а для Росії, в першу чергу, визначалося тим, що вона все ще залишалася «*сторожем Проток*». Як стверджував російський міністр закордонних справ, Росія побоювалась вступу Порти у світову війну на боці Троїстого союзу, оскільки це, «*по-перше, відкривало ворожим силам вхід до Чорного моря (Босфором та Дарданеллами – авт.)... і затримувало на турецькому кордоні значну частину нашої (російської – авт.) армії, відволікаючи її від участі на головному фронті, і, по-друге, закривало нас у Чорному морі, ізолюючи від прямих зносин із союзниками, паралізуючи економічно, обмежуючи наші відносини із зовнішнім світом до одного морського виходу через віддалений і у всіх відношеннях незадовільний Архангельський порт*» [18].

Царський генералітет чудово усвідомлював, що доки російський флот не мав безумовної переваги на Чорному морі, та за умов вкрай складної ситуації на європейських фронтах нереально буде здійснити так звану «*босфорську операцію*», до якої Росія готувалася понад 30 років, однак все ще була незадовільно до неї підготовлена [19].

У той же час російська правляча еліта вважала одним із головних завдань Росії у війні вирішення на свою користь питання Босфора та Дарданелл. Характерними у цьому контексті є міркування, висловлені російським послом у Белграді князем Г. Трубецьким у листі до посла в Османській імперії М. Гірса від 7 (20) серпня 1914 р. Цей російський дипломат наголошував: «*Те, що ми можемо здобути на наших західних кордонах, це швидше виконання нашого історичного обов'язку, ніж безпосередня вигода... Звичайно, мимоволі перш за все думка звертається до Проток*» [20, с. 155]. Г. Трубецькой вважав, що якщо навіть Османська імперія залишиться нейтральною, то Росія повинна наполягати, що вона може погодитись на цей нейтралітет лише за умови відкриття, після завершення війни, Босфора та Дарданелл для її військово-морського флоту. Якщо ж Порта вступить у війну на боці Німеччини, то Г. Трубецькой був переконаний, що потрібно у такому випадку, домагатись «*забезпечення контролю над Протоками у тому вигляді, який найменше зустрине опір Англії*» [20, с. 156].

За таких умов поглиблення взаємної недовіри між Портою та царським урядом, османський військовий міністр Енвер-паша несподівано запропонував під час зустрічей з російським військовим представником у Константинополі генерал-майором М. Леонт'євим 5 [21] та 9 серпня 1914 р. [22] укласти російсько-османський оборонний союз, який передбачав би, що Росія може розраховувати на турецьку армію, і спрямувати її проти будь-якого з її нинішніх та майбутніх супротивників. Як запевняв Енвер-паша свого візаві, за умов налагодження дружніх відносин між двома країнами, гостре для них питання Чорноморських проток втратить свою попередню актуальність. За ці кроки назустріч Петербургу Порта просила, щоб він посприяв їй у поверненні захоплених Грецією островів у Егейському морі та болгарської Південної Фракії [23, с. 284; 24].

Досить слухними є міркування британського історика Т. Хігінса, що це був не лише тактичний крок Порти, як стверджують російська та радянська історіографії. Енвер-паша дійсно був дуже занепокоєний можливістю того, що за умови розгортання військового конфлікту у Європі, Росія, як вона й планувала ще у лютому 1914 р., може вдатися до захоплення Чорноморських проток. Тому на певний час він навіть вагався між однозначною орієнтацією на Німеччину та налагодженням відносин з Росією [3, р. 53].

Генерал М. Леонт'єв та російський посол у Константинополі М. Гірс щиро сприйняли цей маневр османської дипломатії й всіляко переконували петербурзький кабінет поспішати з укладанням запропонованого йому договору, який, на їхню думку, зможе нарешті «*остаточно підкорити Туреччину*» й паралізувати можливість ворожого виступу проти росіян на Балканському півострові [23, с. 285; 25].

Водночас російський міністр закордонних справ С. Сазонов, навпаки, намагався всіляко відтермінувати навіть початок офіційних переговорів з Портою, зауважуючи у листі М. Гірсу, що росіяни не бояться дій Османської імперії безпосередньо проти них. Як влучно писав історик М. Покровський, у Петрограді хотіли отримати турецьку столицю разом з Протоками, а йому пропонували

лише турецьку армію [26]. До того ж С. Сазонов саме в цей час проводив перемовини з Болгарією про приєднання її до Антанти чи принаймні збереження нейтралітету. Софія, звичайно, не лише не могла вести мову про повернення Порти будь-яких, раніше завойованих нею теренів, але й сама висловлювала вимогу, щоб Сербія, Греція, Румунія та Османська імперія повернули захоплені ними території у Болгарії під час другої балканської війни [27, с. 111]. Російська дипломатія усвідомлювала, що якби вдалося залучити на свій бік Софію, то це стало б потужним важелем стримання антиантантівських дій Порти, яка також розуміла, що болгарська армія могла у випадку потреби здійснити успішний наступ на Протоки й Константинополь, що поставило б під загрозу існування Османської імперії [4, р. 46].

Однак царському уряду не вдалося узгодити болгарські вимоги з іншими балканськими державами, Францією та Великою Британією [27, с. 111-112]. Доки С. Сазонов сподівався на позитивні зрушення з болгарського питання та всіляко ігнорував пропозиції Енвер-паші, стало зрозуміло, що союз з Портою неможливий через вхід німецьких крейсерів «Гебена» та «Бреслау» до Чорноморських проток. За твердженням історика М. Покровського: *«Поява «Гебена» та «Бреслау» кинула гирю на терези (османські – авт.), коли російська тарілка почала швидко перетягувати. А що цій справі допоміг і Сазонов (тим, що ухилився від переговорів з Портою – авт.) – це вже додатковий жарт історії»* [26, с. 161].

Пронімецьку орієнтацію Османської імперії суттєво посилити такі взаємопов'язані події, як конфіскація лондонським кабінетом двох османських дредноутів та входження до Проток німецьких крейсерів. 28 липня 1914 р. лондонський кабінет конфіскував лінійні кораблі дредноутного типу «Султан Газі Осман» і «Решадіє», а також два міноносці, збудовані для Османської імперії британською фірмою «Армстронг, Вітворт і К» [7, с. 37].

Ці дії британського уряду були мотивовані тим, що він таким чином не лише посилював власний ВМФ, але й нівелював небезпеку, що у випадку вступу Порти у

війну на боці Німеччини, ці дредноути будуть використані проти британського флоту. Годішній перший лорд Адміралтейства У. Черчилль писав згодом у своїх мемуарах, що його уряд *«не міг дозволити собі діяти без цих двох чудових кораблів й ще менше міг погодитись бачити їх... використаними проти себе»* [28], оскільки у такому випадку повинен був спрямувати два свої найсучасніших лінкори для протидії цим османським дредноутом. Отже, за логікою британського політика, *«кількість британських кораблів скоротилась би на два, замість того, щоб збільшитись на два»* [28]. До того ж Лондон таким чином опосередковано виконав прохання царського уряду, який ще з початку 1914 р. активно, проте тривалий час безуспішно, домагався призупинення будівництва військових кораблів для османського флоту на британських верфях, побоюючись, що це спричинить зміну балансу сил на Чорному морі на користь Порти і, як наслідок, зведе нанівець шанси Росії вирішити на свою користь питання Чорноморських проток [29].

3 серпня 1914 р. статс-секретар із закордонних справ Великої Британії Е. Грей доручив тимчасово виконуючому обов'язки посла у Константинополі Бомону повідомити Порту про затримання вищезгаданих кораблів [30]. У відповідь на це великий візир та міністр внутрішніх справ заявили, що сприймають такі дії, як *«недружній акт, оскільки Туреччина не бере участі у війні»* [31]. Хоча лондонський кабінет висловлював свою згоду на відповідні фінансові компенсації Порті, а також на те, щоб після завершення війни повернути ці кораблі, однак громадська думка Османської імперії все більше налаштовувалась внаслідок загаданих дій Лондона проти Великої Британії та відповідно на користь Німеччини [32].

Адже, як красномовно писав у своїх спогадах американський посол у Константинополі Г. Моргентгау: *«Купівля цих дредноутів не була виключно урядовим заходом. Гроші на це були зібрані по підписці завдяки ентузіазму багатьох, патріотично налаштованих людей, які були переконані, що, завдяки цим кораблям, їхня країна поверне собі нещодавно захоплені Грецією Егейські острови. Агенти заходили до кожного будинку, збираючи там незначні суми. Задля цього влаштовувались спеціальні*

ярмарки та розваги. Турецькі жінки продавали своє волосся, щоб допомогти спільній справі. У той момент, коли розпочалася війна, Туреччина перерахувала останні кошти за ці кораблі англійським верфям, а турецькі команди вже прибули до Англії, щоб відвести їх додому» [33].

Британський та французький флоти, незважаючи на своє домінування у Середземному морі, внаслідок нерішучості та низки помилок їхніх адміралів, неефективної системи керівництва і відсутності дієвої взаємодії між ними, не змогли завадити прориву «Гебена» та «Бреслау» із Західного Середземномор'я до Дарданелл [34].

Проаналізувавши військово-політичні події першої половини серпня 1914 р., можна стверджувати про недостатню обґрунтованість висновків, висловлених в історіографії насамперед радянській, що Велика Британія та Франція свідомо не чинили дієвих перепон для прориву німецьких крейсерів до Чорноморських проток. Велика Британія та Франція на початку війни, зважаючи на вкрай складну для них ситуацію на фронтах, не були зацікавлені у приєднанні ще й Османської імперії до Німеччини та її союзників [35].

Водночас є підстави зробити припущення, що проантантівські налаштований грецький прем'єр-міністр Е. Венізелос дозволив німцям отримати запаси вугілля в портах його країни для «Гебена» та «Бреслау», що врятувало їх від переслідувачів, задля того, щоб використати цей чинник з метою визначення вигідної для нього зовнішньополітичної спрямованості Греції. У той час, коли Е. Венізелос разом із своїми прихильниками агітували за приєднання Греції до Антанти, їхні опоненти, на чолі з королем Костянтином рішуче виступали за пронимецьку орієнтацію. Е. Венізелос вже після проходження «Гебена» та «Бреслау» до Проток неодноразово публічно заявляв, що це спричинило значне посилення османського флоту і відповідно збільшило загрозу для Греції, а тому, щоб захистити своє морське узбережжя, їй потрібні такі союзники, як сильні морські держави Велика Британія та Франція [36].

Прихильник збереження нейтралітету великий візир Саїд-Халім, вочевидь, розумів,

що реальна влада у країні поступово переходила до рук пронимецьких політичних сил на чолі з військовим міністром Енвер-пашею. У розмові з британським послом Л. Маллетом, 21 серпня 1914 р. він зауважив, що на той час загострювалась «боротьба між поміркованою та пронимецькою партією, на чолі якої стоїть військовий міністр, і ця боротьба створила у країні повну анархію. Маршал Ліман і німецький посол легковажно хочуть втягнути Туреччину у війну з Росією. Для цього їм потрібно, щоб «Гебен» і «Бреслау» увійшли до Чорного моря. Вони готові домогтися цього навіть за допомогою державного перевороту, оголосивши військового міністра диктатором» [37].

Щоб отримати переконливі аргументи для османського політикуму на користь збереження нейтралітету Порти, великий візир неодноразово звертався до країн Антанти «терміново надати йому якомога ширшу підтримку, зокрема письмово гарантувати незалежність та недоторканість Туреччини» [37], що стало б для нього переконливим важелем у боротьбі з германофілами.

Враховуючи це, як слушно зауважив грецький історик Д. Донтас, царський уряд, намагаючись схилити Османську імперію до дотримання нейтралітету принаймні на той час, доки не зміниться ситуація на фронтах на користь Антанти, пропонував своє сприяння у врегулюванні османсько-грецьких суперечностей щодо островів у Егейському морі, розташованих поблизу Дарданелл [38]. Зокрема російська дипломатія вустами свого посла у Константинополі М. Гірса пообіцяла домогтися повернення Порті острова Лемнос, якщо вона погодиться на те, що острови Хіос та Мітілене залишаться під владою Афін. Згідно цього плану врегулювання у якості компенсації за о. Лемнос Греція повинна була отримати від Османської імперії острів Емпір. С. Сазонов аргументував такі пропозиції тим, що «значення Лемноса полягає у гарантуванні безпеки Проток, що є однією зі складових забезпечення територіальної цілісності (Османської імперії – авт.), чого домагаються турки» [39].

Варто звернути увагу на те, що передача о. Лемнос від Греції до Османської імперії була не лише вигідною для Порти, але

збігалася з інтересами Петербурга, який ще з часу першої балканської війни вбачав загрозу для своїх інтересів щодо Чорноморських проток у захопленні Афінами цього, стратегічно розташованого, острова [40].

Щоб втілити у життя ці пропозиції, петербурзький кабінет потребував сприяння Лондона та Парижа. Однак грецький прем'єр-міністр Е. Венізелос зміг переконати Форін офіс у недоцільності вищезгаданого розмежування, наголошуючи, що Греція, володіючи о. Лемносом, за необхідності надала б його у розпорядження британських та французьких військово-морських сил задля використання його як опорної бази для проведення операції зі штурму Дарданелл [38]. 20 серпня 1914 р. британський посол у Константинополі Л. Маллет у розмові з османським морським міністром заявив, що вимоги Порти стосовно повернення Грецією Егейських островів, є неможливими для виконання [41].

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок, що Османська імперія, незважаючи на її досить сильну пронимецьку орієнтацію та укладений 2 серпня 1914 р. німецько-османський союзний договір, на початку війни ще остаточно не визначила свою зовнішньополітичну спрямованість. Прихильники приєднання цієї держави до німецько-австро-угорського союзу на чолі з військовим міністром Енвер-пашею усвідомлювали, що османська армія, щоб бути здатною вести ефективні військові дії, потребує тривалої підготовки. Помірковані османські державні діячі, очолювані великим візиром Саїд-Халімом, наполягали на необхідності збереження нейтралітету. Однак вони були занепокоєні тим, що Росія скористається

міжнародною ситуацією, щоб підпорядкувати собі Чорноморські протоки.

Держави Антанти зробили низку дипломатичних та військово-політичних помилок, які посилили пронимецьку орієнтацію османського політикуму та підштовхнули Османську імперію до вступу в війну на боці центральноєвропейських держав.

Петербурзька дипломатія навіть не відповіла на пропозиції османського військового міністра Енвер-паші укласти військово-політичний союз, оскільки була заклопотана в цей час переговорами про приєднання Болгарії до Антанти. Російські офіційні особи ще до війни та на її початку висловлювали думку про необхідність підпорядкування царським урядом Чорноморських проток, що належали Порті.

Вибух антибританських настроїв у Османській імперії викликала конфіскація лондонським кабінетом двох дредноутів, збудованих на британських верфях на замовлення османського уряду. Британський та французький середземноморські військово-морські флоти внаслідок низки помилок не змогли завадити прориву двох німецьких крейсерів «Гебена» та «Бреслау» до Чорноморських проток. Велика Британія, зайнявши виразно прогресивну позицію, під час багатосторонніх переговорів по врегулюванню територіальних суперечностей між Османською імперією та Грецією не сприяла досягненню компромісу в цьому питанні. Прорахунками Антанти вдало скористалася німецька дипломатія.

Вищезгадані події серпня 1914 р. сприяли посиленню впливу агресивної пронимецької партії на чолі з Енвер-пашею, яка 29 жовтня 1914 р. втягнула Османську імперію у Першу світову війну на боці Берліна та Відня.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Özveren Y. E. A Framework for the study of the Black Sea World, 1789-1915 // Review. – 1997. – Vol. XX. – № 1. – P. 77-114.
2. Kilic A. Turkey and the world. – Washington, 1959. – 224 p.
3. Higgins T. Winston Churchill and the Dardanelles. – New York – London, 1963. – 308 p.
4. Macfie A. L. The straits question 1908-36. – Saloniki, 1993. – 239 p.
5. Hauser M. H. Histoire diplomatique de l'Europe. (1871-1914). – Paris, 1929. – 389 p.
6. Mann G. Deutsche Geschichte des neun zehnten und zwanzigsten Jahrhunderts. – Frankfurt am Main, 1962. – 990 s.
7. Лудшувейт Е. Ф. Турция в годы первой мировой войны. – М., 1966. – 386 с.
8. Емец В. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике России в период первой мировой войны // Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия). – М., 1999. – С. 305-352.
9. Лунева Ю. В. Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1908-1914). – М., 2010. – 256 с.
10. Русаков К. А. Проблема Черноморских проливов во внешней политике Великобритании, 1892-1920: дисс. ... канд. ист. наук. – Луганск, 2003. – 202 с.

11. Бомпар – Бьянвеню-Мартен. Терапия, 27 июля 1914 г. // Желтая книга. Документы, относящиеся к великой европейской войне. Дипломатическая переписка Франции. – Петроград, Б.г. – № 65. – С. 86-87.
12. Wangenheim – Auswärtige Amt. Therapie, den 1 August 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. – Berlin, 1921. – Buch 2. – Bd. 3. – № 652. – S. 125.
13. Betman Hollweg – Wangenheim. Berlin, den 1 August 1914. // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. – Berlin, 1921. – Buch 2. – Bd. 3. – № 547. – S. 54.
14. The Treaty of Alliance Between Germany and Turkey. August 2, 1914 // http://wwi.lib.byu.edu/index.php/The_Treaty_of_Alliance_Between_Germany_and_Turkey; Wangenheim – Auswärtige Amt. Constantinople, den 2 August 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. – Berlin, 1921. – Buch 2. – Bd. 3. – № 733. – S. 183-184.
15. Morgenthau H. Ambassador Morgenthau's story. American Ambassador at Constantinople from 1913 to 1916. – New York, 1918. – Chapter IV. Germany mobilizes the turkish army // <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/morgenthau/Morgen04.htm>
16. Sasonow – Iswolski. 26 Juli / 8 August 1914 // Iswolski im Weltkrieg. Der Schiftwechsel Iswolski. 1914-1917. – Berlin, 1925. (Далі Iswolski. 1914-1917) – № 56. – S. 32.
17. Beaumont – Grey. Constantinople, 4 août 1914 // Les pourparlers Diplomatiques 3 août – 4 novembre 1914. Le second livre bleu anglais. Correspondance reeative aux événements qui ont amené rupture des relation avec la Turguie. – Paris, 1915. (Далі Le second livre bleu anglais). № 3. – P. 4-5.
18. Сазонов С. Д. Воспоминания. – Минск, 2002. – С. 253-254.
19. О целях наших на Проливах. Записка Н. А. Базили. Ноябрь 1914. – Российский военно-исторический архив, ф. 2003, оп. 1, д. 1866. – Л. 21-23; Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия). – М., 1999. – С. 307-308.
20. Трубецкой – Гирс. Белград, 7/20 августа 1914 г. // Константинополь и Проливы. – М., 1925. – Т. I.
21. Гирс – Сазонов. Константинополь, 5 августа / 23 июля 1914 // Международные отношения в эпоху империализма (МОЭИ). – М., 1933-1940. – Серия 3. – Т. 6. – Ч. 1. – № 8. – С. 89.
22. Гирс – Сазонов. Константинополь, 9 августа / 27 июля 1914 // Там само. – № 48. – С. 42-43.
23. Нотович Ф. И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. – М.-Л., 1947. – Т. 1.
24. Леонтьев – Данилов. Константинополь, 13 августа / 31 июля 1914 // МОЭИ. – Т. 6. – Ч. 1. – № 94. – С. 85-89.
25. Гирс – Сазонов. Константинополь, 10 августа / 28 июля 1914 // МОЭИ. – Т. 6. – Ч. 1. – № 60.
26. Покровский М. Н. Царская Россия и война // Покровский М. Н. Империалистическая война. Сб. статей. – М., 1931.
27. Емец В. А. Очерки внешней политики России в период первой мировой войны. – М., 1977.
28. Цит. за: Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. – М., 1960. – С. 60.
29. Bobroff R. P. Roads to the Glory. Late Imperial Russia and the Turkish Straits. – London-New York, 2006. – P. 90.
30. Grey – Beaumont. Foreign Office, 3 août 1914 // Le second livre bleu ahglais. – № 1. – P. 3-4.
31. Beaumont – Grey. Constantinople, 3 août 1914 // Ibid. – № 2. – P. 4.
32. Wangenheim – Auswärtige Amt. Therapie, den 3 August, 1914 // Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914. – Berlin, 1921. – Buch 2. – Bd. 4. – № 795. – S. 41.
33. Morgenthau H. Opt. cit. – Chapter V. – Wangenheim smuggles the Goeben and the Breslau through the Dardanelles // <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/morgenthau/Morgen05.htm>
34. Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. – початок 1920-х рр.) – К., 2010. – С. 547-560.
35. Машевський О. П. Прохід крейсерів «Гебена» та «Бреслау» до Чорноморських проток і проблема вступу Османської імперії у Першу світову війну // Сходознавство. – К., 2009. – С. 66-81.
36. Соколовская О. В. Греция в годы первой мировой войны. 1914-1918. – М., 1990. – С. 21-27; Demidow – Iswolski. Athen, den 2/15 August 1914 // Iswolski. 1914-1917. – № 104. – S. 54-55.
37. Mallet – Grey. Constantinople, 21 août 1914 // Le second livre bleu anglais. – № 27. – P. 24.
38. Dontas D. Greece and Turkey: the regime of the Straits, Lemhosand Samothrace. – Athens, 1987. – P. 29.
39. Sasonow – Iswolski. Petersburg, den 3/16 August 1914 // Iswolski. 1914-1917. – № 106. – S. 56.
40. Zimmerman – Lucius. Berlin, den 9 Januar 1913 // G.P. – B. 34 (1). – № 12643. – S. 157.
41. Mallet – Grey. Constantinople, 20 août 1914 // Le second live blue anglais. – № 24. – P. 21.

Рецензенти: *Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;*
Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

МОДЕЛІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ КНР НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ У ВИСВІТЛЕННІ АМЕРИКАНСЬКОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Проаналізовано моделі зовнішньополітичної стратегії КНР у висвітленні американських фахівців-міжнародників. Досліджено фактори, які визначили кореляцію підходів американських науковців до змістовного наповнення американсько-китайських відносин.

Ключові слова: США, КНР, міждержавні взаємовідносини, зовнішньополітична стратегія, глобалізм, регіональна система міжнародних відносин.

Проанализированы модели внешнеполитической стратегии КНР в освещении американских специалистов-международников. Исследованы факторы, которые определили корреляцию подходов американских ученых к содержательному наполнению американо-китайских отношений.

Ключевые слова: США, КНР, межгосударственные взаимоотношения, внешнеполитическая стратегия, глобализм, региональная система международных отношений.

Analyzed the model of China's foreign policy strategy in light of U.S. international affairs experts. We investigate the factors that determined the correlation approaches of American scientists to substantive content of US-China relations.

Key words: USA, China, inter-state relations, foreign policy strategy, globalism, regional system of international relations.

Архітектоніка механізму міждержавних взаємовідносин у Азійсько-Тихоокеанському регіоні зазнала детермінації внаслідок розпаду СРСР, але наприкінці першого десятиліття ХХІ століття світова фінансово-економічна криза сформувала новий порядок денний щодо проблеми співвідношення комплексних потенціалів країн-лідерів. Насамперед, це було пов'язано з динамікою зростання потенціалу Китаю з одного боку, а з іншого – із необхідністю перегляду концепції глобалізму в зовнішньополітичній стратегії США.

Окремі аспекти цього напряму наукових досліджень знайшли своє відображення у роботах вітчизняних вчених, російських дослідників та американських науковців. Серед робіт українських авторів потрібно відзначити праці Є. Камінського, С. Шергіна, Б. Гончара, І. Дудко, С. Проня, І. Погорської, А. Луценко тощо. Детермінуючі фактори щодо формування основних елементів механізму реалізації зовнішньої політики КНР аналізуються в роботах російських політологів Д. Мосякова, Г. Карімової, І. Панаріна, І. Лебедевої, А. Богатурова, Т. Шаклеїної,

С. Рогова, С. Караганова. Структурно-функціональний аналіз зовнішньополітичної стратегії КНР на сучасному етапі є предметом дослідження американських політологів-міжнародників Дж. Ная, К. Кемпбелла, М. О'Хенлона, Дж. Курлянчика, Зб. Бжезинського, Р. Каплана, Ч. Фрімена, Дж. Фрідмана тощо.

Новий вимір реалізації визначальних настанов зовнішньої політики США, на думку відомого американського політолога, професора публічної адміністративної Школи ім. Кеннеді Гарвардського університету Дж. Ная визначатиметься тим, що проблема американської влади це «...не занепад, а вибір моделі поведінки у контексті усвідомлення того, що навіть найбільша країна не здатна досягнути бажаного результату без допомоги інших» [1, р. 12]. Президент Ради з близькосхідної політики США Ч. Фрімен підкреслює: «Якщо раніше світ боявся, що помилки китайського керівництва знищать країну, то наразі занепокоєний тим, що сильний Китай може почати диктувати йому свою волю» [2].

Статусна трансформація ролі КНР у регіональній системі взаємовідносин є детермінантою не лише зовнішньополітичних взаємовідносин провідних акторів АТР, але й безумовно визначить суттєву перебудову як регіональної так і глобальної економічної і валютно-фінансової системи. Зрозуміло, що США ще досить довгий час виступатимуть у ролі глобального центру. Так, щорічні витрати Вашингтону на збройні сили становлять близько 700 млрд. дол., а ВВП країни – 14 трлн. дол. [3, с. 5]. Окрім цього, США залишаються потужним джерелом «м'якої сили» на глобальному рівні, лідером інформаційної та інноваційної діяльності. Разом з тим, за прогнозами Фонду Карнегі ВВП КНР у 2035 р. становитиме 82 трлн. дол. проти 44 трлн. у США [3, с. 8]. Цілком вірогідно, що ця тенденція викличе корінну перебудову глобальної економічної та валютно-фінансової системи. Показовим є той факт, що наприкінці першого десятиліття XXI ст. на прохання вказати найбільшу економічну потугу світу вперше пересічні американці назвали передусім Китай (44 %), а не США (27 %) [4]. За повідомленням китайської газети «Женьмінь жибао» у 2010 р. темпи зростання економіки Китаю становили понад 11 % [5].

Саме це зумовило активізацію досліджень американських політологів щодо прогнозування перспектив ролі та місця КНР у регіональній та глобальній системі міжнародних відносин. Наприкінці першого десятиліття XXI ст. основним лейтмотивом досліджень були перспективи та можливості перетворення КНР на країну не лише регіонального лідера, а й глобальну центросилову державу. У зв'язку з цим, розглядалися можливі варіанти реакції США на посилення «питомої ваги» Китаю у регіональній системі міжнародних відносин. Проте, світова фінансово-економічна криза зумовила оптимізацію зовнішньополітичної стратегії США, що знайшло відображення у розробці інноваційних моделей міждержавних взаємовідносин США – КНР з фактично рівною відповідальністю за регіональну та глобальну стабільність. Точкою відліку у цьому контексті можна вважати статтю радника президента США Дж. Картера з питань

національної безпеки (1977-1981 рр.), професора Школи міжнародних досліджень університету Дж. Гопкінса Зб. Бжезинського «Двійка», яка здатна змінити світ». Стаття була надрукована у провідній британській газеті «Financial Times» на основі його виступу в Пекіні з нагоди 30-ї річниці встановлення дипломатичних відносин між США та КНР. Визначальні тенденції світової політики, а саме необхідність реагування на різноманітні за характером та змістом виклики і загрози створює підґрунтя для сутнісного переформатування взаємовідносин між Пекіном та Вашингтоном. Тому на думку Зб. Бжезинського США і КНР «...необхідно утворити нам неформальну «двійку». Відносини між Китаєм і США повинні носити характер всеосяжного партнерства - такого, як наші відносини з ЄС і Японією. Тому потрібно налагодити процедуру регулярних неформальних зустрічей вищих керівників наших країн, щоб вони могли особисто проводити поглиблені дискусії не тільки з питань двосторонніх відносин, але і з міжнародної проблематики в цілому» [6]. Особлива роль у процесі творення так званої G 2 покладається фахівцем на лідерів двох країн: «Це завдання має знайти відгук у новообраного президента Барака Обами – внутрішньо схильного до врегулювання суперечностей. Безсумнівно, її позитивно сприйме і голова КНР Ху Цзіньтао – автор концепції «гармонійного світу». Мова йде про місію, гідну двох країн, що володіють унікальним потенціалом з точки зору визначення майбутнього людства» [6].

Показовим є той факт, що майже одночасно зі статтею Зб. Бжезинського в іншій британській газеті «The Independent» патріарх американської школи міжнародно-політичних досліджень Г. Кіссінджер висловив майже аналогічні думки: «Роль Китаю в новому світовому порядку ключова. Наші відносини, що починалися головним чином як стратегічний проект, спрямований на стримування спільного противника, впродовж десятиріч перетворилися на центральну конструкцію системи міжнародних відносин... У нового покоління наших лідерів є унікальна можливість перетворити їх на проект нашої загальної долі, як це відбулося

в повоєнний період із трансатлантичними відносинами, з урахуванням того, що нинішні виклики є більше політичними і економічними, ніж військовими» [7].

Разом з тим, значна частина американських фахівців-міжнародників, аналізуючи перспективи зростання комплексної державної могутності КНР, доходять висновку щодо конфліктогенності цього процесу з інтересами як традиційних регіональних «центрів сили», так і тих, що поступово набувають цей статус. Так, старший науковий співробітник Центру розробки нової стратегії національної безпеки США Р. Каплан стверджує: «Зони силового вакууму, до яких наразі проникає Китай, стануть через деякий час яблуком розбрату у його відносинах з сусідніми країнами – як мінімум з Індією і Росією» [8, р. 67]. На його думку, в умовах поступового зменшення впливу США у Південно-Східній Азії, держави регіону будуть «...все частіше об'єднувати зусилля, щоб протистояти стратегії «розділяй і володарюй», яку прагне реалізувати Пекін» [8, р. 68].

З точки зору Дж. Фрідмана – засновника і керівника аналітичної групи «Stratfor» (США) – найбільш вірогідним конкурентами КНР у регіональній системі міждержавних взаємовідносин є Японія і США. «Росія навряд чи буде розглядатися як ворожа держава», – підкреслив аналітик [9, р. 57].

Хоча конкурентне середовище взаємовідносин у трикутнику США – КНР – Японія не є настільки конфліктним, що може спричинити воєнну конфронтацію між Пекіном з одного боку, а Вашингтоном і Токіо – з іншого, відзначає Дж. Фрідман [9, р. 64]. Зумовлено це насамперед слабкістю ВМФ КНР у порівнянні з ВМФ США, оскільки «...у найближчі 10 років Китай навряд чи зможе вивести свої Військово-морські сили на досить високий рівень, щоб кинути виклик американському флоту» [9, р. 65].

У аналогічному контексті розглядає військові можливості КНР і Ч. Фрімен. Аналізуючи офіційні оборонні бюджети США і КНР політолог відзначає, що враховуючи всі витрати оборонний бюджет США складає 6,8 % від ВВП. Аналогічний показник КНР за його підрахунками складає близько 3 %. Ці показники, дозволили

Ч. Фрімену дійти висновку: «По-перше, формуючи бюджет, Пекін як і раніше приділяє військовій сфері менше уваги, ніж економічній. По-друге, збільшення оборонного бюджету Китаю дає менше підстав для занепокоєння, ніж схильні вважати панікери і прихильники «залізної» оборони» [2].

Відстоює позиції щодо необхідності поглиблення і розширення двостороннього співробітництва між США і КНР й Дж. Най. Він стверджує, що піднесення КНР не є загрозою для США. «На практиці, нам потрібно збалансувати китайську силу в Азійському регіоні, тому що багато країн, такі як Японія, В'єтнам, Індія схвильовані зростанням твердої сили Китаю, і відтак вони прагнуть зберегти американську присудність в регіоні. Окрім цього, нам необхідно співпрацювати з Китаєм. Наприклад, в питаннях зміни клімату, де важливість Китаю не можна недооцінювати, адже він продукує щороку більше двоокисів вуглецю, аніж США. Більше того, Китай важливий партнер у питаннях фінансової безпеки, кіберзахисту. Тому необхідно налагоджувати співробітництво з Китаєм», – підкреслює Дж. Най [10].

Відзначаючи, що у найближчій перспективі КНР відіграватиме системоформуючу роль у АТР у аналітичних розвідках американських фахівців простежується думка щодо необхідності залучення КНР до різноманітних міжнародних інституцій й розширення відповідальності Китаю у відповідності до його комплексного державного потенціалу в різних сферах міжнародної діяльності. Саме це, забезпечить можливість контролю з боку США за «поведінкою» КНР як на регіональному, так і глобальному рівні, адже залучення Пекіна до міжнародних організацій в яких домінує Вашингтон забезпечить можливість більш ефективного контролю «зсередини», ніж це є наразі контролем «ззовні».

Проте, розробляючи різноманітні моделі взаємодії з КНР за умови збереження визначальної ролі США, американські політологи зважають і на поступове перетворення КНР у своєрідний центр інтеграційних процесів у АТР.

У грудні 1997 р. глава КНР Цзян Цземінь і лідери держав АСЕАН провели першу

зустріч у Малайзії, де був підписаний документ «Добросусідські відносини і взаємна довіра». Окрім того, фінансова криза в Азії 1998 р. дозволила КНР продемонструвати вагомість своїх намірів. У критичний момент кризи Китай не девальвував юань, що могло б остаточно підірвати стійкість місцевих валют, більш того, надав матеріальну допомогу і задекларував готовність спільно рухатися до створення Азійського валютного фонду, незалежного від країн Заходу.

У 2002 р. КНР уклала з країнами Заходу низку угод, які абсолютно по-новому позиціонують його у регіоні. Зокрема, «Декларація про правила поведінки у Південно-Китайському морі», «Спільна декларація про співробітництво у сфері безпеки», «Меморандум про взаємопорозуміння з питань сільського господарства». Особливо показовим у цьому контексті є режим функціонування зони вільної торгівлі країн АСЕАН і КНР. Протягом першого місяця її роботи з 1 січня 2010 р. товарообіг між КНР та країнами АСЕАН досяг 21,48 млрд. дол., що на 80 % більше аналогічних показників 2009 р. [11]. Проте, обсяг експорту Китаю до АСЕАН зріс на 52,8 %, а вивіз товарів з АСЕАН до КНР – на 117,3 % [11]. Таким чином, широко пропагована зона вільної торгівлі з країнами АСЕАН є певною мірою економічно невигідною для китайської сторони, але головною її метою зважаючи на динаміку розвитку є тісне «прив'язування» і залежність економік країн АСЕАН до КНР і емкого китайського ринку.

Відомий американський фахівець з Південно-Східної Азії Дж. Курлянич, аналізуючи інструменти і механізми культурно-ціннісної і економічної дипломатії Китаю, стверджує, що члени Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), їхні уряди, приймаючи рішення на переговорах у рамках Асоціації, практично завжди враховують думку КНР. І це – незважаючи на те що однією з найважливіших завдань АСЕАН залишається «пом'якшення» впливу в регіоні великих держав, включаючи Китай [12, р. 257].

В спільній монографії директора програми міжнародної безпеки Центру стратегічних і міжнародних досліджень США К. Кемп-

белла і наукового співробітника Інституту Брукінгса (США) М. О'Хенлона підкреслюється, що інтеграційні процеси у АТР з населенням у 2 млрд. чол. залишають мало надій на збереження в них провідної ролі США: «...у всякому разі, домінування Сполучених Штатів у цьому регіоні не в інтересах Китаю» [13, р. 253].

Аналізуючи інтеграційні процеси у регіоні, Р. Каплан пов'язує подальші успіхи КНР з розв'язанням «тайванської проблеми». На його думку: «Якщо Сполучені Штати просто віддадуть Тайвань Пекіну, то Японія, Південна Корея, Філіппіни, Австралія і інші американські союзники у Тихоокеанському регіоні ...почнуть сумніватися у міцності зобов'язань, які бере на себе Вашингтон. Це може спонукати деякі країни до зближення із Середнім царством, і тоді Великий Китай, що формується охопить майже всю Східну півкулю» [8, р. 72]. Тому, політолог стверджує, що заява адміністрації Б. Обама на початку 2010 р. щодо наміру продати озброєння Тайваню на суму 6,4 млрд. доларів, є принциповою щодо політики США не лише на «китайському» напрямі, а й у Євразії загалом [8, р. 72].

Змістом проблеми Тайваню на роздум Ч. Фрімена є: «...китайський націоналізм і уряд, які вимагають визнання його легітимності з одного боку, а з іншого – тайванська політика ідентичності і національна гордість американців» [2].

Оцінюючи ж можливість виникнення військового конфлікту між КНР та США внаслідок розв'язання «тайванського вузла» американські фахівці-міжнародники відзначають, що це є найбільш конфліктогенною точкою американсько-китайських відносин. Так, Р. Каплан відзначає: «Згідно результатів дослідження, проведеного у 2009 р. RAND Corporation, до 2020 р. Сполучені Штати не зможуть, як раніше, захистити Тайвань у випадку нападу Китаю» [8, р. 73]. Погоджуючись з Р. Капланом, Ч. Фрімен зазначає, що на сьогодні це є єдина можлива причина американсько-китайського збройного конфлікту. «Війна із-за приналежності острова здатна перерости у обмін ядерними ударами або затяжний конфлікт глобального масштабу. Який би статус не отримав в

кінці кінців Тайвань, його демократії і процвітання прийде кінець». Саме тому, на думку науковця: «Союзники США і прихильники КНР повинні проявляти обережність у всьому, що може вплинути на ситуацію навколо Тайваню» [2]. Хоча, переважна більшість американських експертів розглядає такий сценарій розвитку подій, як маловірогідний. Порівнюючи взаємовідносини між США та КНР на сучасному етапі і відносини між США та СРСР у період біполярності професор Колумбійського університету Р. Росс вважає, що американсько-китайські відносини залишатимуться більш стабільними ніж свого часу американсько-радянські. Причини цього вбачаються ним у географічних особливостях Східної Азії: «У період холодної війни лише одного американського підводного флоту було недостатньо для залякування Радянського Союзу, – для цього потрібно було утримувати чисельні сухопутні війська в Європі. Але розташування подібних сил уздовж меж Євразії не є доцільним: як би суттєво не скорочувалась присутність сухопутних військ біля кордонів Китаю, американський флот і в майбутньому залишатиметься потужнішим за китайський» [8, р. 75]. Дж. Най також відзначає, що у найближчій перспективі КНР навряд чи кине виклик США у Східній Азії внаслідок недостатніх військових можливостей [1, р. 10].

Характеризуючи КНР як актора міжнародних відносин який має всі можливості щодо визначальної ролі у міждержавних взаємовідносинах різного рівня, американські науковці аналізують і потенційно можливі перешкоди на шляху зростання Китаю.

Прогнозування перспектив зростання КНР яке ґрунтується на динаміці ВВП, на думку Дж. Ная є однобоким, оскільки не «...враховуються переваги американців у військовій і «м'якій» силі, а також несприятливі фактори геополітичного розташування Китаю у балансі сил в Азії» [1, р. 11]. Чинником який детермінуватиме модель подальшого розвитку КНР є політичні зміни в КНР. «Якщо виключити можливість політичного перевороту, обсяги і високі темпи економічного зростання, безсумнівно, збільшать відносну силу Китаю у порівнянні зі США, але зовсім не обов'язково означатиме, що він перевершить США як

саму впливову світову державу – навіть якщо Китай уникне істотних внутрішніх політичних потрясінь», – підкреслює Дж. Най [1, р. 11]. Найбільш вірогідним сценарієм подальшого розвитку КНР, а відповідно і американсько-китайських відносин, на його роздум, є модель за якої Китай конкурує зі США у фінансовій сфері, але не перевершує їх за сукупною могутністю «...у першій половині нинішнього століття» [1, р. 11].

Розробляючи шляхи подальшого розвитку КНР, Дж. Фрідман вважає за можливе три сценарії розвитку. За першого, динамічне зростання економіки триватиме певний час, але «...швидке зростання протягом останніх 30 років призвело до суттєвого розбалансування і неефективності китайської економіки, що обов'язково доведеться виправляти. У відповідний момент Пекіну не уникнути повторного «налаштування», через яке пройшла решта азійських країн». Другий – це повернення до централізації. На думку Дж. Фрідмана, цей варіант є більш вірогідним ніж перший. Але, «...той факт, що особисті інтереси високопосадовців йдуть у розріз із ідеєю централізації, також ставить під сумнів його успішну реалізацію» [9, р. 186]. Найбільш вірогідним є третій шлях розвитку: «Націоналізм – ось той інструмент, який допомагає уникнути розпаду. ... З точки зору історії це найбільш правдоподібний сценарій» [9, р. 187].

Ч. Фрімен, аналізуючи потенційні можливості посилення КНР, виокремлює чотири негативні фактори, які можуть вкрай ускладнити як політичний, так і економічний розвиток Китаю. По-перше, це глобальна депресія або невдала спроба реформування валютного і фондового ринків КНР; по-друге, це нестача енергоресурсів; по-третє, проблеми викликані провалом демократичного процесу; по-четверте, небезпека націоналістичного вибуху у відповідь на образи з боку США чи Японії. Разом з тим, зростаюча динаміка розвитку КНР, вразуючи його місце та роль у системі регіональних та світових взаємовідносин є специфічним фактором стабільності: «Подальші успіхи Китаю підуть на користь всьому світові. Його невдачі відчують всі», – підкреслив Ч. Фрімен [2].

Аналіз визначальних тенденцій розвитку КНР дозволив Р. Каплану зробити висновок,

що перетворення політичної системи КНР не викличуть істотних катаклізмів, а лише сприятимуть тому, що «...демократичний Китай може виявитись більш динамічно великою державою у економічному і, як наслідок, у військовому відношенні, ніж Китай репресивний» [8, р. 75].

На думку ж К. Кемпбелла і М. О'Хенлона: «Китай (при збереженні нинішніх темпів розвитку), а також ісламський фундаменталізм (зовсім інший за своєю природою внаслідок свого інтернаціонального, недержавного характеру) будуть основними викликами для США, реагувати на які складно навіть для наддержави. У будь-якому випадку масштаби цих викликів суттєво перевершать ті, які поставали перед Вашингтоном у роки протистояння з СРСР» [13, р. 293].

Отже, перспективи зовнішньополітичної стратегії КНР узалежнюються американськими політологами від темпів та характеру економічного та політичного розвитку Китаю, що зважаючи на роль США у АТР і на прагнення Пекіну ствердитись як «центр сили» глобального масштабу не може не викликати модернізації американсько-китайських відносин. А це у свою чергу, з одного боку, визначатиме формування нового проблемного спектру у взаємовідносинах; при цьому застарілі «больові точки» (тайванська проблема, проблема прав людини тощо) зберігатимуть свою значимість, а з іншого – новий формат взаємин забезпечить підґрунтя для подальшого поглиблення та розширення міждержавного співробітництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Nye J. S., jr. The Future of American Power. Dominance and Decline in Perspective // Foreign Affairs. – 2010. – Vol. 89. – № 6. – P. 6-12.
2. Фримэн Ч. На чем споткнется Китай? // Россия в глобальной политике. – 2007. – № 5 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_9649 – Загл. с экрана.
3. Крупянко М. И., Арешидзе Л. Г. США и Восточная Азия. Борьба за «новый порядок». – М. : Международные отношения, 2010. – 448 с.
4. Bell D. Developing China's Soft Power [Electronic resource]. – Access mode: http://www.nytimes.com/2010/09/24/opinion/24iht-edbell.html?_r=1 – Title from a screen.
5. Китай вышел на первое место в мире по темпам роста экономики за последние пять лет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news2.ru/story/270829/>. – Загл. с экрана.
6. Brzezinski Zb. The Group of Two that could change the world [Electronic resource]. – Access mode: http://www.ft.com/cms/s/0/d99369b8-e178-11dd-afa0-0000779fd2ac.html?nclink_check=1 – Title from a screen.
7. Киссинджер Г. Шанс для нового миропорядка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/translation/246616.html> – Загл. с экрана.
8. Kaplan R. D. The Geography of Chinese Power. How Far Can Beijing Reach on Land and at Sea? // Foreign Affairs. – 2010. – Vol. 89. – № 3. – P. 64-75.
9. Friedman G. The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century. – New York : DoubleDay, 2009. – 272 p.
10. Най Дж. Якщо у сусідів України різне бачення політики, досить важко підібрати шлях, який зацікавить всіх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavkom.ua/print/articles/3171.html> – Загол. з екрану.
11. Мосяков Д. В. «Мягкая сила» в политике Китая в Юго-Восточной Азии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.journal-neo.com/?q=node/448> – Загл. с экрана.
12. Kurlantzick J. Charm Offensive: How China's Soft Power Is Transforming the World. – New Haven and London : Yale University Press, 2007. – 306 p.
13. Campbell K. M., O'Hanlon M. E. Hard Power: The New Politics of National Security. – New York : Basic Books, 2006. – 319 p.

Рецензенти: *Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;*

Сінкевич Є. Г., д.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

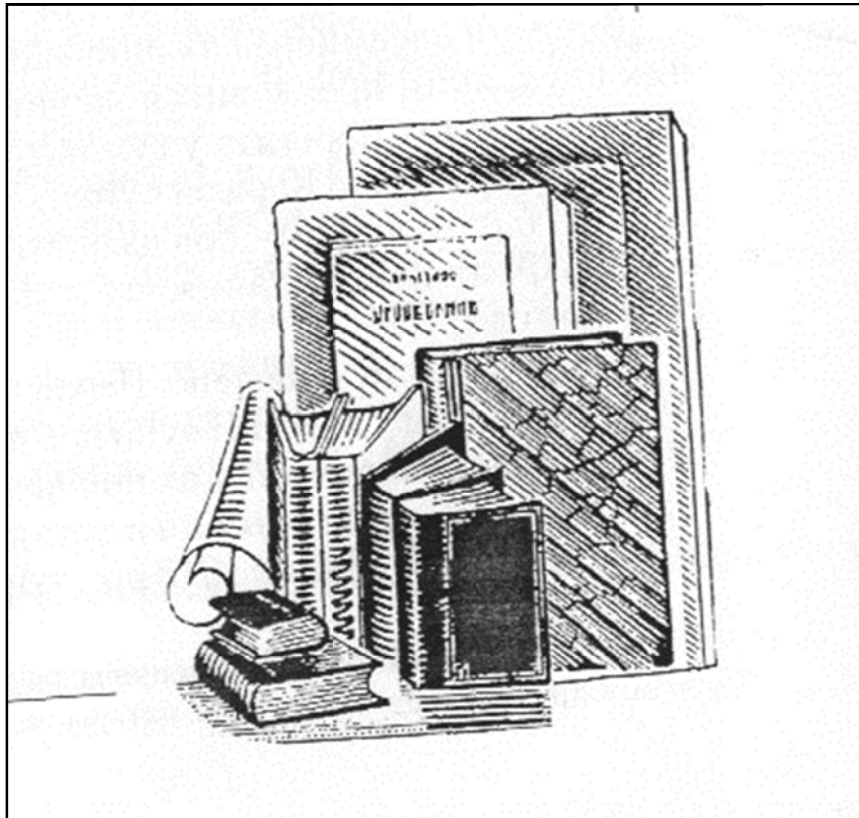

Äæåđãëî çí àâñòâî .

²ñòî ð³î ãđàô³ÿ.

Ì åòî äî ëî ã³ÿ.

²ñòî ð³ÿ ³ñòî ðè÷íî ; í àóêè

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

З'ясовуються сутність джерел з інтелектуальної історії України як носіїв відомостей про процес творчості, продукування ідей, теорій, концепцій, створення наукових праць, творів літератури, мистецтва, архітектури, формування суспільно-політичної і релігійної думки, показано особливості їх класифікації та методики дослідження. Акцент зроблено як на писемні, так і на речові та зображальні пам'ятки матеріальної і духовної культури, показано їх інформаційний потенціал для вивчення умов і форм інтелектуальної діяльності людей в контексті цивілізації і духовної культури епохи.

Ключові слова: історичне джерело, джерелознавство, класифікація, інтелектуальна історія, цивілізація, творчий процес, культура, ідеї, свідомість, духовність.

Выясняется сущность источников интеллектуальной истории Украины как носителей информации о процессе творчества, продуцирования идей, теорий, концепций, создания научных трудов, произведений литературы, искусства, архитектуры, формирования общественно-политической и религиозной мысли показано особенности их классификации и методики исследования. Акцент сделан как на письменные, так и вещественные и изобразительные памятники материальной и духовной культуры, показано их информационный потенциал для изучения условий и форм интеллектуальной деятельности людей в контексте цивилизации и духовной культуры эпохи.

Ключевые слова: исторический источник, источниковедение, классификация, интеллектуальная история, цивилизация, творческий процесс, культура, идеи, сознание, духовность.

Investigated the nature of the sources of intellectual history of Ukraine as carriers of information about the process of creation, production ideas, theories, concepts, creation of scientific works, works of literature, art, architecture, formation of socio-political and religious thought, shows the features of their classification and methods of research. Focus is on both written and on the real and figurative monuments of material and spiritual culture, displayed their information potential for studying the conditions and forms of intellectual activity in the context of human civilization and spiritual culture of the era.

Key words: historical source, sources, classification, intellectual history, civilization, creative process, culture, ideas, consciousness, spirituality.

Класифікація джерел була і залишається однією з ключових проблем історичного джерелознавства. Її важливість пов'язана, насамперед, з тим, що йдеться не про механічну процедуру групування джерел, а про продуктивний метод їх дослідження і здобуття необхідної інформації [1]. Існуючі класифікаційні моделі [2], хоч і далекі від досконалості, все ж можуть бути застосовані і для джерелознавчого осмислення інформаційного потенціалу свідчень із інтелектуальної історії. Її особливість полягає в тому, що, спираючись на специфічні види і типи

джерел, вона безпосередньо, а не опосередковано, вивчає історичний аспект творчої та інтелектуальної діяльності людей на тлі культури і суспільної свідомості. Інтелектуальну історію відносять до пріоритетних напрямів досліджень доби постмодернізму, прихильники якого перенесли свою увагу із так званих «соціальних структур» на ментальні, культурні, духовні та свідомісні, тобто ті, що стоять ближче до людини, її інтелекту [3]. Складовими інтелектуальної історії виступають джерелознавчі та історіографічні студії, покликані досліджувати весь комплекс

відповідних джерел, їх інформаційні ресурси, відслідковувати історію наукової думки, процес нагромадження історичних знань з того чи іншого питання культури, аналізувати творчу лабораторію інтелектуалів, їх біографії, історіософські та світоглядні орієнтири.

Актуальність поставленої проблеми зумовлюється щонайменше двома факторами. З одного боку, сучасна вітчизняна і світова історіографії дедалі більше місця відводять інтелектуальній історії, під якою розуміють той сегмент історичного процесу, що пов'язаний з розумово-творчою діяльністю людей, їх свідомістю, із творчим і приватним життям інтелектуалів, з історією продукування знань та ідей. Хоч своїми витокami інтелектуальна історія сягає античних часів Греції та Риму, її розвиток отримав особливо потужний імпульс у два останні десятиріччя. З 1994 р. функціонує Міжнародне товариство інтелектуальної історії (International Society for Intellectual History), формуються її осередки і в Україні. З другого боку, майже відсутні джерелознавчі студії, присвячені дослідженню пам'яток із інтелектуальної історії, особливо мало праць теоретико-методологічного характеру. До того ж, дослідження інтелектуального процесу вимагає нового підходу історика до джерел, особливо до речових і зображальних, пошуку нових способів здобуття інформації та її інтерпретації. З огляду на ці чинники ставимо за *мету* з'ясувати в пропонованій статті сутність поняття «джерело з інтелектуальної історії», визначити критерії класифікації джерел, запропонувати її схему і актуалізувати дедалі ширше залучення до наукових студій речових та зображальних джерел, які, порівняно з писемними, досліджуються недостатньо. Кидається у вічі наступний парадокс. Якщо взяти всю сукупність джерел з історії України за 100 відсотків, то речовим зображальним належить не менше третини. В той же час, у наукових дослідженнях вони посідають не більше 5 відсотків, причому це здебільшого праці з археології, етнографії та культурології, або із спеціальних історичних дисциплін (геральдики, сфрагістики, нумізматики тощо). У багатьох публікаціях, в яких фігурують речові джерела, відсутні посилання на місце їх зберігання, не вказуються фонди та

інвентарні номери одиниць збереження музейних предметів.

Українська інтелектуальна історія, як частина національної і світової історіографії, має давнє коріння, витoki якого слід шукати у княжих і козацько-гетьманських часах. За тисячоліття вона пройшла ті ж самі етапи, що й європейська історіографія. За словами Огюста Конта, можна говорити про наступні найважливіші стадії інтелектуальної історії: а) *теологічна*; б) *метафізична*, коли формуються поняття історичний факт та закон як зв'язок фактів і з'являється наука; в) *позитивістська* з її акцентом на багатофакторність історичного процесу. Рубіжне значення для інтелектуальної історії, як і для історичної науки загалом, мала епоха Просвітництва, яка породила декілька поколінь енциклопедистів та культурологів. У своєму розвитку вона пройшла через етапи романтизму, постромантизму, модернізму, постмодернізму, постструктуралізму, кожен з яких справив певний вплив на характер досліджень, їх методологію, світоглядну спрямованість, на обсяг джерельної бази. Зазначимо, що інтелектуальна історія стала одним з пріоритетних напрямів в методології історичного дослідження на сучасному етапі постмодернізму, зорієнтованого на міждисциплінарне осмислення творчої діяльності та інтеграцію знань в контексті цивілізаційного трактування історичного процесу.

З'ясуємо, насамперед, який зміст вкладається у поняття «джерело інтелектуальної історії». Виходячи із загального визначення історичного джерела як явища культури і доступну для дослідника реальність минулого [4], можна запропонувати наступний підхід до його дефініції: *До джерел із інтелектуальної історії відносяться усі носії будь-яких достовірних відомостей з історії творчості, продукування ідей, теорій, концепцій, створення наукових праць, творів літератури, мистецтва, архітектури, формування суспільно-політичної і релігійної думки. В них проглядається інформація про нерозривний зв'язок історії продукування ідей, знань, надбань культури, мистецтва, науки, духовності, їх поширення з історією конкретних умов і форм інтелектуальної діяльності людей на тлі духовної культури епохи.* Пріори-

тетним джерелом інтелектуальної історії виступають безпосередні «продукти» творчої діяльності в найрізноманітніших способах кодування відомостей: речових, зображальних, писемних, звукових та ін. Домінуючу роль у джерельній базі інтелектуальної історії посідають писемні джерела: літописи, наукові, літературні та публіцистичні твори, актові книги, документи органів державного управління та громадських об'єднань, автобіографії, щоденники, спогади, епістолярна спадщина самих інтелектуалів [5].

У фондах бібліотек і архівів України та зарубіжжя відклався величезний масив рукописних і друківаних книг, документальних та інших свідчень про творчий процес і культурно-духовні надбання українського народу. Він дає підстави стверджувати, що, з погляду інтелектуальної історії України, продуктивною була кожна епоха, починаючи з найдавніших часів і завершуючи сьогоденням. За тисячоліття створено масштабний пласт найрізноманітніших джерел, ландшафт яких надзвичайно розмаїтий, широкий і насичений як у часово-просторовому, так і в змістовному вимірах. У них закодовано унікальний ресурс відомостей щодо творців інтелектуальних цінностей, їх задумів, поглядів, ідеалів, естетичного смаку, стиль виконання творів. Будучи результатами людської діяльності, вони діляться на дві великі групи: 1) **духовні**, зафіксовані на письмі або в суспільній свідомості та традиційній поведінці людей (ідеї, знання, усна творчість, мораль, норми поведінки, звичаї, обряди); 2) **матеріальні**, тобто ті, що мають матеріальну форму (здебільшого речові і зображальні: мистецькі твори, фотографії, картини, будівлі, знаряддя праці, предмети побуту, одягу тощо). Закодована в них інформація виступає як ключовий, домінуючий сегмент відомостей про розвиток ідей та культури і є потенційною базою для продукування наукових знань. Звідси випливає їх інформаційно-джерельна цінність для культурно-інтелектуальної історії.

Речові джерела, на відміну від писемних, не дають прямої інформації про події і факти, але уважне та прискіпливе їх дослідження дозволяє реконструювати факти, які у співставленні з іншими свідченнями дають дуже

важливі і самобутні відомості про творчий процес та його надбання. Нагадаємо думку Марка Блока про те, що джерела самі по собі мовчать, вони нічого не говорять. Історик має примусити їх заговорити і за допомогою спеціальних методів здобути з них бажану інформацію. Універсальним методом пізнання, за визначенням О. М. Медушевської*, є джерелознавство, яким послуговуються різні науки, оскільки воно вивчає не тільки джерело, а систему тріади: людина – створений предмет, річ, продукт – людина [6].

Окрім змісту і форми, критерієм віднесення тих чи інших джерел до інтелектуальних пам'яток є їх унікальність з світоглядного і духовного погляду пам'яток, у яких втілені культура, ідейно-світоглядні орієнтири і результати діяльності людини певної історичної епохи або періоду. В колекціях музеїв та бібліотек, у фондах архівів, у приватних зібраннях зберігаються унікальні раритети: мистецькі твори, картини, знаряддя праці, прикраси, вироби з рідкісних металів та цінного каміння, феномени духовного життя, писемні пам'ятки (піктограми, берестяні грамоти, рукописи, літописи, стародруки, книги, газети, листи, документи, фотографії, діапозитиви, кіно- і відеофільми, грамплатівки, фонограми, перфокарти тощо). При цьому треба мати на увазі, що в джерелах, як свідченнях про минуле і залишках минулого, закумуляований і закодований матеріальний і духовний світ їх творців та запити суспільства, окремих груп або осіб, їх інтелект, здібності, таланти, погляди, уподобання, характер, ментальність. Розшифрувати цю інформацію, довести її достовірність, реконструювати на цій основі реальні процеси культурного і творчого життя можна шляхом застосування різноманітних методів джерелознавства, в тому числі й класифікації джерел.

Класифікація джерел з інтелектуальної історії здійснюється за критеріями і методиками їх групування, опрацьованими джерелознавством, а також іншими науками. Застосовуючи, наприклад, підходи фахівців

* О. М. Медушевська ще в 2001 р. започаткувала в Історико-архівному інституті Російського державного гуманітарного університету унікальний курс «Річ у культурі: джерелознавчий метод історико-антропологічного дослідження», націлений на поглиблене розуміння джерельного значення пам'яток культури.

із документознавства, можна ранжувати джерела, у тому числі й речові, за поділом їх на цінні, особливо цінні, унікальні й рідкісні. Свого часу О. Лаппо-Данилевський вказував на необхідність розрізняти джерела, які *зображають* події, явища, факти, і ті, які *означають* певні явища і факти. Пам'ятки культури, творчості та духовності можна поділити: за критерієм *функціонування* – на засоби та результати праці; за *походженням*: місцеві та іноземні; за *хронологією*: античні, середньовічні, нові та новітні. На основі існуючих критеріїв класифікації джерел і врахування завдань та дослідницьких методів інтелектуальної історії видається доцільним згрупувати їх у *два блоки*: а) духовно-культурні (усна творчість, наукові, літературні і мистецькі твори, книги, картини, скульптури, ікони, прикраси, антикваріат; б) матеріальні (архітектурні споруди, житлово-побутові речі повсякденного вжитку, одяг, предмети особистої гігієни, засоби праці, побутова техніка тощо). Багато речових джерел виступають водночас як зображальні та писемні, наприклад, монети, герби, твори зображального мистецтва, надмогильні плити і пам'ятники. У таких випадках їх групують за змістом і рейтингом кодової інформації, виходячи з дослідницької проблеми, мети і завдань наукового пізнання.

У контексті культурно-інтелектуальної історії важливо враховувати, що в пам'ятках культури поєднується взаємодія людей певної епохи, їх внутрішнього світу з оточуючим середовищем, уособлюється їх інтелектуальна діяльність, яка базується на принципах безперервності та наступності розвитку. Це добре визначили фундатори школи «Анналів» М. Блок та Л. Февр, розглядаючи історію з погляду антропологізму як пам'ять про життя і діяльність людей і науку про них, а її четверте покоління (А. Буро, Р. Шарг'є та ін.) висловилося за дослідження історії цивілізацій та ментальностей. Сказане найповніше стосується інтелектуальної історії, в якій домінує розумово-творча діяльність і де особливо рельєфно простежуються принципи безперервності і наступності цивілізаційного поступу людства. Джерела дають можливість судити про культурно-духовний світ та морально-психологічний клімат як суспільства в цілому, так

і окремих спільнот, груп, сім'ї, її членів, кожної особистості у відповідному часовому та просторовому вимірах.

З кожної історичної епохи Україна успадкувала потужний пласт пам'яті по ту чи іншу добу у вигляді пам'яток культури, науки, освіти, мистецтва, народної творчості. Найбільший досвід дослідження праісторичних та античних джерел, включаючи часи палеоліту та неоліту, Мізинецької, Трипільської, Черняхівської, Зарубинецької, Пеньківської та ін. культур, нагромадила археологія. У Музеї історичних коштовностей України зберігаються рідкісні пам'ятки киммерійської, скіфської та сарматської доби, дивовижні витвори ювелірів і ремісників, зокрема знаменита пектораль із кургану Товста Могила, античні вази, чаші для причастя та інші предмети сакрального характеру. Достатньо побувати в Тальному на Черкащині або в Народному історико-археологічному музеї «Прадавня Аратта-Україна» в с. Трипілля на Обухівщині, щоб переконатися в невичерпності інформаційних можливостей давніх пам'яток для осмислення культури і духовності наших пращурів. Тут експонуються рідкісні будівлі, їх фрагменти, предмети праці, обрядового та побутового посуду, розмаїті прикраси.

Недавно на території Криворізького району на Дніпропетровщині знайдено унікальне святилище епохи пізньої бронзи (XIV – XII ст. до н.е.). Тут і стародавні амфори, гранітна стріла, кам'яна стела близько 4 м. заввишки із контурним зображенням обличчя людини. Свідчення духовного світу наших пращурів відклалися в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський», в історико-краєзнавчих музеях усіх регіонів України: Наддніпрянщини, Криму, Причорномор'я, Закарпаття, Буковини, Галичини, Поділля, Полісся, Сіверщини, Слобожанщини, Донбасу.

Не спадає інтерес суспільства і науковців до літописних, мистецьких, архітектурних, сакральних та інших свідчень княжої доби. У національних заповідниках «Софія Київська», Києво-Печерська лавра, «Переяслав», «Стародавній Галич», «Старий Луцьк», «Чернігів стародавній», у Державних історичних музеях Києва, Львова, Новгород-Сіверська та ін. святинях зберігаються дивовижні пам'ятки, в яких втілені історія і культура,

розум і праця мислителів та інтелектуалів Київської Русі та Галицько-Волинської держави на тлі світової цивілізації. Як відомо, княгиня Ольга, Володимир Святославович, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, Ярослав Осмомисл, Данило Галицький та інші князі дбали про розвиток освіти, заохочували створення літописів, написання книг, підтримували народних умільців, запрошували найкращих майстрів, архітекторів і художників з різних місцевостей Русі, а також з Візантії і Риму для створення не тільки досконалих мечів, шоломів, кольчуг, щитів, луків, списів, для будівництва захисних ліній, валів, фортець, але й для спорудження шкіл, храмів, церков, зокрема Десятинної церкви, церкви Святої Богородиці, собору Софії Київської, Печерського, Михайлівського і Видубицького монастирів, Золотих воріт, князівських резиденцій і палаців. Не так давно львівські археологи виявили на розі вулиць Краківська і Вірменська унікальні пам'ятки, які засвідчують існування на теренах нинішнього Львова задовго до Данила Галицького потужного культурного, ремісничого і торговельного центра з самобутньою забудовою та архітектурою.

Виняткову джерельну цінність мають релікти сакрального мистецтва. В музеї Волинської ікони в Луцьку, наприклад, експонується Чудотворна ікона Божої Матері XI ст., завезена з Візантії в часи Данила Галицького до столичного тоді Холма.

Великий пласт рідкісних свідчень залишила козацько-гетьманська доба нашої історії, відкладених у козацьких літописах, щоденниках, у експонатах вітчизняних та зарубіжних музеїв. Археологи досліджують такі унікальні пам'ятки українського козацтва як уцілілі залишки Кам'янської, Олешківської, Томаківської, Чортомлицької січей (сторожові укріплення, різні споруди, землянки, зимівники, ремісничі майстерні, млини, залишки церков і шкіл, предмети військового, культурного та побутового характеру.). У експозиції Національних заповідників «Хортиця», «Гетьманська столиця», «Чигирин», в історичних музеях зберігаються копії універсалів, міжнародних угод, залишки січових фортифікацій, рештки човнів-однодеревок, козацьких чайок, предмети козацької

старовини, зброя, горни, клейноди (булави, бунчуки, пірначі, печатка, литаври, каламар, прапори), герб Війська Запорозького, листи і універсали Б. Хмельницького. В Історичному музеї в Москві експонується срібна водосвятна чаша Б. Хмельницького, оздоблена золотом. З'ясувалось, що вона була замовлена і виготовлена в Лейпцигу в 1630-х роках. Її верхня частина прикрашена гербом Війська Запорозького з ініціалами гетьмана. В Національному музеї історії України є шапка гетьмана, яку з власної колекції подарувала Києву відома меценатка Варвара Ханенко. В колекції Музею Війська польського у Варшаві зберігається булава Б. Хмельницького, а в Краківському національному музеї – його іменна шабля. В секретному сховищі Ермітажу не так давно виявлена шабля Івана Мазепи з написом «1687» – рік обрання його гетьманом.

Унікальний інформаційний потенціал містить експозиція Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви» на острові Журавлиха поряд з с. Пляшева на Волині, його пантеон козацької слави «Козацькі могили». До комплексу входить величний храм-пам'ятник з одним підземним та двома надземними престолоами. На першому поверсі – Свято-Георгіївська церква. Вражають задум і мистецьке виконання іконостасу та картина видатного художника І. Їжакевича, розміщена в його нижній частині. На другому поверсі – дивовижна за своїм оздобленням Церква Бориса і Гліба. За 30 метрів знаходиться побудована ще в 1650 р. в с. Острів і перенесена сюди в 1912 р. дерев'яна Свято-Михайлівська церква, зв'язана підземним переходом. Це пам'ятка української козацької архітектури XVII ст. проливає світло на інтелект, культуру, освіченість і майстерність її творців. За переказами, тут загони Б. Хмельницького отримали благословення перед боєм під Берестечком. Неподалік від цієї церкви у двоповерховому будинку колишніх келій розташувався музей Берестецької битви 1651 р. Тут тогочасні карти, схеми, реєстри, одяг, взуття, обладунки козаків і селян, холодна і вогнепальна зброя: шаблі, мечі, списи, рушниця, гармати, порохіві бомби, ядра, а також особисті речі,

монетні скарби, прикраси, атрибути козацьких полків, вироби тогочасних ковалів, теслярів, шевців, кравців тощо.

Чимало матеріальних пам'яток української культури, в т.ч. народної і барокової, зосереджено в етнографічних музеях, музеях архітектури та побуту [7], в музеях просто неба, зокрема в Музеї під відкритим небом у Пирогові. Тут понад 70 тис. експонатів, більше 300 пам'яток народної архітектури з усіх регіонів України, в яких втілено інтелект багатьох поколінь українства. В експозиціях етнографічних музеїв різноманітні будівлі, знаряддя праці, предмети побуту, одягу, твори народного мистецтва, в тому числі прикладного. Все це має важливе значення для дослідження етнічної історії народної матеріальної і духовної культури, побуту, звичаїв та обрядів, моди, стилів, форм і художніх особливостей творчості як українського, так й інших народів. Особливу цінність у джерельній базі культурно-інтелектуальної історії мають пам'ятки *української барокової культури XVII – XVIII ст.*, стиль якої притаманний не тільки літературній, художній та пісенній творчості, але й житловій, громадській та культовій забудові, що поєднала риси професійної та традиційної народної архітектури. Пам'ятки бароко збереглися в Києві, Чернігові, Львові, у багатьох інших містах, містечках та селах у вигляді кам'яних та дерев'яних будівель та їх декоративно-прикладному мистецькому оздобленні (Успенський собор Києво-Печерської лаври, Покровський собор у Харкові, головна церква в Почаєві, собор св. Юра Видубицького монастиря, собор св. Юра у Львові, «Козацький собор» у Ніжині та ін.)

Торкаючись місця писемних, речових і зображальних пам'яток, усної творчості у джерельній базі інтелектуальної історії України, варто акцентувати і на їх значенні для реконструкції та створення просопографічних портретів, тобто колективних біографій родів, різних інтелектуальних груп. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговують пам'ятки, пов'язані з *дивовижною плеядою українських інтелектуалів середини, другої половини XIX і початку XX ст.* Йдеться про Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, Б. Грінченка, М. Лисенка,

В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського та ін. Колосальний інформаційний потенціал для створення просопографічних портретів цих інтелектуалів поряд з джерелами особового походження (автобіографії, щоденники, листи, спогади) містять експонати меморіальних музеїв, що блискуче підтверджують експозиції музеїв М. Грушевського у Києві, Львові та с. Криворівні на Гуцульщині. Артефактом є сам будинок Грушевських по вул. Паньківська, 9, придбаний на кошти батька вченого – знаного педагога Сергія Федоровича Грушевського у 1908 р. Тут жили також сестра історика Ганна з дітьми, брат Олександр з дружиною. Маємо відновлений на основі унікальних негативів на склі інтер'єр домашнього робочого кабінету видатного вченого (1929 р.): письмовий стіл, 2 стелажі з книгами, ікони, портрети, 49 оригінальних фотографій із зображенням вченого, інші меморіальні меблі, побутові речі, декоративне оздоблення інтер'єрів, груби тощо. Тут експонуються рідкісні автографи, видання наукових праць вченого, його листування. Львівський музей М. Грушевського розміщений у віллі, де в 1902-1914 рр. жив історик із сім'єю, працював над «Історією України-Руси» та іншими працями, видавав Науковий вісник НТШ. В експозиції відображений весь львівський період діяльності вченого (з 1894 по 1914 р.): автентичні меблі, крісло-качалка, печатка голови УЦР, друкарська машинка, ручка, фотографії, друковані видання, рідкісні журнали та газети. Цікавим є і музей-садиба М. Грушевського в с. Криворівня на Івано-Франківщині, де щоліта в період з 1907 до 1914 р. перебував учений із дружиною Марією. До речі, саме тут його застала Перша світова війна. Брусиловські війська спалили цей будинок, залишився лише фундамент і назва сільського кутка Грушівка. На цій місцині в 2003 р. побудовано музей-садибу, де ожив дух вченого і заговорила пам'ять про нього устами домашніх побутових і особистих речей, предметів одягу, рідкісних книг, газет, фотографій. У контексті джерел інтелектуальної історії символічним є саме село Криворівня, її комунікативна роль у консолідації українських інтелектуалів, адже тут мало не одночасно перебували і спілку-

валися І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Українка, О. Кобилянська, М. Черемшина, М. Грушевський, В. Стефаник, Г. Хоткевич та ін.

Недавно автору цих рядків довелося побувати в Літературно-меморіальному музеї – садибі Лесі Українки в Колодяжному на Волині. Окрім батьківського сірого будинку зберігся Лесин «білий» будиночок, спеціально споруджений для неї, який за своєю унікальною архітектурою сам по собі є джерелом. Тут Леся працювала над створенням цілої низки літературних і публіцистичних творів, у тому числі «Стародавньої історії східних народів» і фрагменту української історії під назвою «Як ми жили під москалями». В музеї – меморіальні меблі, ліжко, письмовий стіл, старовинне дзеркало і рояль, на якому поетеса грала окрім класики записані нею українські народні пісні, веснянки, гаївки, колядки. Завдяки музейним експонатам вдається інтегруватися в духовний і творчий світ Великої поетеси, патріотки, досягнути її моральні орієнтири та історичну свідомість. У цьому руслі можна було б говорити і про артефакти Національного заповідника «Батьківщина Шевченка» та Національних музеїв Т. Шевченка в Києві і Каневі, меморіальні музеї Івана Франка в Нагуєвичах, І. Котляревського і П. Мирного в Полтаві, Ольги Кобилянської і Ю. Федьковича в Чернівцях, В. Стефаника в Снятині, М. Рильського, П. Тичини, Л. Курбаса в Києві, А. Малишка в Обухові, О. Довженка в Сосниці та інших українських інтелектуалів. Заглиблення в їх експозиції та колекції дозволить значно збагатити знання про непересічні особистості корифеїв української культури, їх родинне і сімейне життя, уподобання.

Джерелознавче опрацювання писемних, зображальних та речових джерел передбачає встановлення, насамперед, їх співвідношення з фактами та подіями. Цей процес охоплює наступний ланцюг процедур: а) пошук і виявлення пам'яток як фактів об'єктивної реальності; б) встановлення часу, місця їх створення та авторства; в) дослідження пам'яток як носіїв інформації або фактів знання і реконструкція на основі джерельної інформації подій, явищ і процесів.

Основним методом тут виступає джерелознавча критика, спрямована на встановлення *справжності* джерел (час та місце створення, автор, власник), *автентичності* (безпосередній зв'язок з досліджуваними подіями), *вірогідності* (можливість на його основі здобути достовірну інформацію про події та факти), *репрезентативності* (з'ясування повноти джерельної інформації для вивчення тієї чи іншої проблеми). На кожному етапі дослідження до будь-якого джерела треба ставитись так, як до свідка в суді, тобто встановлювати і перевіряти достовірність показань. Інформація, закодована в матеріальних джерелах, має певну специфіку і добувається шляхом з'ясування форми будівлі, предмету, картини, матеріалу, з якого вони виготовлені, розміру, ваги, кольору, мети їх створення та призначення. Нерідко через відсутність кваліфікованої джерелознавчої критики, неправильну інтерпретацію появляються так звані недоречні або сумнівні джерела. До них відносять і різного роду подробиці старовини. Досі, наприклад, не доведена справжність «Велесової книги» та інших пам'яток, тим не менше вони залучені до наукового обігу.

«Світ писемних пам'яток, картин, речей», як культурне явище тієї чи іншої епохи або окремої людини, може бути досягнутий лише на основі *системного підходу* до нього, який дозволяє дослідити твір, річ, предмет комплексно, тобто з погляду: а) матеріального (технологічного); б) функціонального (мета, умови створення та призначення); в) гуманітарного; г) світоглядного; д) соціального; є) літературного і мистецько-художнього; е) наукового і пізнавально-інформаційного та ін. При цьому дуже важливо співставити здобуті з джерела відомості з інформацією інших видів свідчень. У цьому зв'язку варто звернути увагу на ще один інформаційний ресурс інтелектуальних джерел – психологічні засади творчості. Йдеться про вплив оточуючого середовища, в тому числі й речей, на психіку інтелектуала – письменника, композитора, художника, архітектора, вченого, митця, політика – на їх поведінку, почуття, емоційний стан, на мотивацію і процес творчості тощо [8]. Водночас самі джерела можуть дати немало відомостей про

психологічні особливості творців: характер, темперамент, смак тощо.

Отже, джерела з інтелектуальної історії України представляють собою унікальні пам'ятки матеріальної та духовної культури, посідають одне з ключових місць у джерельній базі історії України загалом. Їх комплекс включає різні види пам'яток: писемні, речові, зображальні, звукові, поведінкові та ін., пов'язані із способом кодування інформації, Зроблений у цій статті акцент на речові джерела зумовлений їх недостатнім залученням до наукових досліджень, хоча вони не менш важливі, ніж писемні свідчення, оскільки віддзеркалюють феномен культурного середовища людини: знаряддя і засоби праці, унікальність деталей житла, рідкісні предмети побуту, речі повсякденного вжитку, одягу, мистецькі твори. Модний нині в історіографії «поворот до матеріального» та повсякденності аж ніяк

не означає відхід від духовного, від моральних цінностей людини, від антропологічного принципу історичної науки. Навпаки, мова йде про дедалі ширше вивчення матеріального, насамперед речових джерел як носіїв важливої інформації, покликаних істотно розширити можливості пізнання інтелектуальної історії як науки про творчість людей і пам'ять про них. Виходячи з великого інформаційного потенціалу речових і зображальних джерел, історичним інституціям і науковцям слід подбати про їх дедалі ширше залучення до наукового обігу, що дасть змогу глибше проникати у духовний світ епохи, суспільства, людини, осягати ментальність народу, створювати повноцінний просопографічний портрет інтелектуалів і з'ясувати особливості їх творчого процесу та його надбання, заглиблюватись у деталі побуту, родинного і сімейного життя, в повсякденність і психологію творчості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Варшавчик М. Я. Класифікація джерел // Джерелознавство історії України. – К., 1998. – С. 49-51.
2. Історичне джерелознавство. Підручник / Калакура Я. С. – керівн. автор. кол. – К.: Либідь, 2002. – С. 89-118; Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. – Харків: Штрих, 2004. – С. 60-83; Макаруч С. А. Джерелознавство історії України. – Львів: Світ, 2008. – С. 10-16 та ін.
3. Берк П. Інтелектуальна історія та її суперники // Нові перспективи історіописання. – К., 2004. – С. 281-283; Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму. – К., 2005; Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 24-28; Колесник І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? // Ейдос. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 227-246; Репина Л. Интеллектуальная история на рубеже XX – XXI веков // Новая и новейшая история. – 2006. – № 3. – С. 12-22 та ін.
4. Підгасцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 11-15.
5. Макаруч С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. – Львів: Світ, 1992. – С. 8-11.
6. Медушевская О. М. Источниковедение: теория, история, метод. – М., 1996. – С. 47.
7. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с.
8. Романець В. Психологія творчості. – К., 2001. – С. 17-20.

Рецензенти: *Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;*
Миронець Н. І., д.і.н., професор, завідувач відділу джерел новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

@ Я. С. Калакура, 2012

Стаття надійшла до редколегії 08.12.2011

ОПИСИ ФОНДІВ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У ДЕРЖАВНИХ АРХІВАХ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ СКЛАДАННЯ Й ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ

Розкрито умови та обставини створення описів фондів земських установ у контексті вітчизняного архівного будівництва XX – початку XXI ст., визначено інформаційні можливості архівних описів для вивчення історії, структури й складу фондів земських установ у державних архівах України.

Ключові слова: фонди земських установ, архівні описи, довідковий апарат, документна інформація.

Раскрыты условия и обстоятельства создания описей фондов земских учреждений в контексте отечественного архивного строительства XX – начала XXI ст., определены информационные возможности архивных описей для изучения истории, структуры и состава фондов земских учреждений в государственных архивах Украины.

Ключевые слова: фонды земских учреждений, архивные описи, справочный аппарат, документная информация.

Conditions and circumstances of creating found inventories of zemstvo's institutions discover in the context of our own country archival construction of XX – beginning XXI c., determine information resources of archival inventory for study history, structure and composition of founds zemstvo's institutions in state archives of Ukraine.

Key words: founds of zemstvo's institutions, found inventories, inquiry device, documental information.

Значний інформаційний потенціал для подальшого розгортання наукових студій з історії земського самоврядування мають документальні комплекси земських установ, сконцентровані у сховищах державних архівів України. Їх ґрунтовне вивчення відкриває перспективи для повноцінного осмислення різноманітних явищ і процесів у культурно-господарському розвитку регіонів України, розуміння динаміки місцевого громадського життя в другій половині XIX – на початку XX ст.

У розпорядженні дослідника документальної спадщини земств на території України перебувають близько 100 тис. архівних справ, зосереджених у фондах земських установ центральних (ЦДІАК України, ЦДАВО України) і місцевих (ДААРК, держархіви 19 областей і м. Києва, КУ «Ізмаїльський архів») архівів України. Вони репрезентують майже чотири сотні фондоутворювачів – регіональних підрозділів Всеросійського

земського союзу, губернських, повітових і волосних земських (народних) управ, земських навчальних закладів, лікарень, шпиталів і притулків, кас дрібного кредиту, дослідних станцій, музеїв, бібліотек тощо. Крім цього, менш суттєві за обсягом комплекси документів земського походження зберігаються у складі деяких фондів інших місцевих установ (губернських правлінь, канцелярій губернаторів, губернських у земських і міських справах присутствій тощо). Враховуючи значний ареал територіальної локалізації окремих частин документальної спадщини земств в Україні, її розпорошеність між численними фондами всередині самих архівів значної актуальності набуває проблема ефективності інтелектуального доступу до архівної інформації.

Оцінити кількісні та якісні характеристики вказаного масиву документів допомагає довідковий апарат архівів – сукупність взаємопов'язаних архівних довідників, які

через систему архівних описань репрезентують вторинну документну інформацію про склад і зміст сконцентрованих в архівах документів. У структурі довідкового апарату будь-якого архіву чільне місце належить архівним описам (описам справ), які слугують базовим довідником для створення інших типів архівних довідників (путівників, каталогів, оглядів). За своєю сутністю архівний опис являє систематизовану сукупність описових статей окремих справ в архівному фонді та з огляду на це в практиці архівної роботи виконує три важливі функції – облікову, інформаційну й класифікаційну [1, с. 142; 2, с. 99]. Втім для дослідника історії фондоутворення архівний опис набуває додаткової цінності як носій ретроспективної інформації, що здатний відобразити не лише сучасні склад і структуру відповідного фонду, але й динаміку їх трансформацій упродовж більш-менш тривалого історичного часу.

У межах даної статті здійснюється спроба характеристики архівних описів в якості джерела вторинної інформації про фонди земських установ у державних архівах України, визначення специфіки їх використання для вивчення документальної спадщини земств в Україні.

Сучасна методика складання описів розроблялася в процесі тривалих практичних пошуків найбільш адекватних способів архівного описування, які в XIX – XX ст. отримали своє обґрунтування на теоретичному рівні в роботах російських вчених – П. Строева, О. Востокова, М. Калачова, Д. Самоквасова, К. Мітяєва, М. Шобухова, В. Автократова та ін. [2-5]. В Україні найсуттєвіший внесок у розробку дескриптивних методик в архівній галузі зробили своїми працями в 1920-1930-х роках відомі історики-архівознавці В. Веретенников і В. Романовський [6, с. 281-282]. Їх напрацювання вплинули на розробку відомчих правил й інструкцій з архівного описування та були використані в практичній роботі радянських архівістів. Нині архівісти України користуються вітчизняним стандартом з архівного описування (2005), складеним згідно з уніфікованими вимогами до архівного описування міжнародних архівних інституцій. Обговорюються можливості впровадження кодового архівного описання для предс-

тавлення архівно-інформаційних ресурсів України в мережі Інтернет [7, с. 26].

Архівний опис має чітку, закріплену відомчими правилами, внутрішню структуру, що передбачає наявність таких обов'язкових компонентів як перелік описових статей і допоміжний довідковий апарат. Згідно «Основних правил роботи державних архівів України» (2004) описова стаття справи повинна містити наступні інформаційні характеристики (елементи описання): пошукові та довідкові дані, заголовок, носій інформації, анотація документів, відомості про оприлюднення, категорію цінності, умови доступу, наявність копій страхового фонду та фонду користування. Перелік описових статей супроводжується довідковим апаратом до опису, який включає титул, зміст, передмову, список скорочених слів, покажчики (іменні, географічні, предметні), перевідні таблиці шифрів [8, с. 183]. Основний масив описів укладається до передавання документів на зберігання в державний архів – у діловодних та архівних підрозділах установ, підприємств, організацій. У державних архівах описуванню підлягають лише неописані документи. Нові описи створюються також у результаті удосконалення й перероблення неякісно укладених раніше описів. У технологічному плані робота з укладання опису складається з описування справ, розробки схеми їх систематизації, формування переліку описових статей за обраною схемою, впорядкування довідкового апарату й власне оформлення опису. У процесі роботи над архівними описами застосовується диференційований підхід при описуванні комплексів документів різної інформативної цінності (фонди першої, другої і третьої категорій).

На сучасному етапі всі фонди у державних архівах України мають описані документи, що є результатом наполегливих зусиль кількох поколінь вітчизняних архівістів, починаючи з часів становлення державної архівної системи в Україні (20-ті роки XX ст.). Втім якісний рівень наявних описів, передусім фондів дорадянського періоду, залишається далеким від норм сучасних дескриптивних стандартів. Переважна більшість описів фондів до 1917 р. складені ще радянськими архівістами, як правило, у 30-50-х роках XX ст. внаслідок оперативної роботи з упорядкування величезних

масивів неописаних документів. Прискорене науково-технічне опрацювання архівних документів було зумовлене значними втратами у складі довідкового апарату до фондів, яким вдалося пережити військово-політичні катаклізми першої половини ХХ ст. на території України. Більшість описів справ, що до 1950-х років залишалися фактично єдиними архівними довідниками, було знищено або пошкоджено, а самі справи внаслідок численних переміщень нерідко перетворювалися на розсип [9, с. 484]. Втім гостра необхідність у архівній інформації для реалізації завдань соціалістичного будівництва змушувала керівництво архівної галузі країни ініціювати описові роботи за «скороченим циклом». Звідси канцелярські заголовки справ, як правило, не перескладалися, хронологічні межі справ не уточнювалися, нумерація аркушів здійснювалася тільки в особливо цінних справах. Описові роботи часто доручалися архівним працівникам, які не мали для цього достатньої професійної підготовки. Зрештою свій негативний вплив на якість укладених архівних описів справили ідеологічні чинники, які стимулювали зайву політизацію змісту описових статей, вибірковість підходів до анутовання документів справ тощо.

У реаліях сучасної української архівістики описи залишаються головним типом архівного довідника, що забезпечує дослідника документальної спадщини земств вторинною інформацією із найменшим ступенем згортання первинних даних. За нашими підрахунками, документи земських установ у складі відповідних фондів державних архівів України репрезентують близько 600 архівних описів – від незначних (1 од. зб.) до цілком поважних (понад 1 тис. од. зб.) за кількістю вміщених одиниць опису. Чверть цього комплексу описів припадає на фонди земських (народних) управ 1917-1920 рр. у ЦДАВО України, які з різним ступенем повноти представляють усі дев'ять українських губерній [10]. Ще 20 описів відображають склад 15 фондів земських установ (переважно регіональних підрозділів Всеросійського земського союзу) у ЦДІАК України [11, с. 197-199; 12, с. 24, 29, 42]. Решта описів складають частину довідкового апарату місцевих архівних установ України.

Найбільш давні з описів фондів земських установ датуються завершальним періодом існування земств на території України (1917-1920 рр.), таким чином являючи собою здавальні канцелярські описи земських управ (наприклад, описи 60, 94-98, 100-106, 109-115, 118-119 фонду 1239 «Київська повітова земська управа» в Державному архіві Київської області). Найсучасніші описи складені вже на початку ХХІ ст. в результаті описування друкованих видань Бердянського (ф. 269, оп. 1) й Олександрівського (ф. 56, оп. 2) повітових земств, переданих у 2006-2008 рр. з науково-довідкової бібліотеки до основного фондосховища Державного архіву Запорізької області [13, арк. 1; 14, арк. 3]. Основний же масив діючих нині описів було впорядковано впродовж 1930-1950-х років. Більшість описів за способом відтворення інформації є рукописними текстами, фізичний стан багатьох з них – незадовільний.

Комплекс описів справ фондів земських установ за часом створення можна умовно розділити на три групи: 1) описи 1920-1930-х років, 2) описи 1940-1960-х років, 3) описи з 1970-х років і до сьогодні. На їх кількісних та якісних характеристиках істотно позначилися історичні умови розвитку архівної справи в Україні, рівень організаційного, науково-методичного й матеріально-технічного забезпечення роботи архівних працівників на різних його етапах.

Після остаточної ліквідації земських установ у різних регіонах України впродовж 1919-1920 рр. більша частина їх документальної спадщини зазнала варварського нищення як шляхом планомірної утилізаційної роботи з боку радянських установ, так і через несвідоме псування малоосвіченими верствами населення. Лише зусиллями колишніх земських працівників, представників місцевої інтелігенції, які в 1920-х роках часто поповнювали лави радянських архівістів, в окремих регіонах вдалося зберегти більш-менш суттєві залишки колишнього документального багатства земств (Кам'янець-Подільський, Київ, Полтава, Сімферополь, Чернігів, Харків, Лебедин, Ніжин та ін.). Старий довідковий апарат земських архівів у більшості випадків було втрачено, а вцілілі справи потребували термінового архівно-технічного впорядкування.

У першій половині 1920-х років описові роботи в новостворених державних архівах УСРР і Кримської АСРР через обмеженість людських і матеріальних ресурсів практично не проводилися. Найчастіше роботи з упорядкування нових описів (або ж удосконалення старих дореволюційних описів) диктувалися суто охоронними завданнями – необхідністю невідкладного налагодження обліку архівних справ для запобігання у подальшому їх крадіжок і псування місцевим населенням. Фонди земських установ на відміну від фондів адміністративно-поліцейських установ здебільшого не фігурували серед пріоритетів для здійснення описових робіт. Їх архівні описи даного періоду в первинному вигляді до сьогодні практично не збереглися.

Уявлення про структуру й зміст подібного опису допомагає сформувати діючий опис фонду 342 «Ніжинська повітова земська управа» у Ніжинському відділі Державного архіву Чернігівської області, який після удосконалення шляхом передрукування фактично без змін зберіг первинні інформаційні характеристики. Базовий опис був складений ще влітку-восени 1923 р. ніжинським архівістом В. Фохтом й орієнтувався на виконання передусім реєстраційно-облікових функцій [15, арк. 30 зв., 44]. Тож описові статті, розміщені за найпростішою хронологічною схемою класифікації, відтворюють канцелярські заголовки справ, не містять крайніх дат документів, позбавлені нумерації аркушів справ [16]. Нерозробленість елементів описання у подібних описах унеможливила ефективний пошук інформації дослідниками.

У другій половині 1920-х років науково-практичні напрацювання українських архівістів знайшли закріплення у нормативних документах. Об'їзником Укрцентрархіву від 22 листопада 1926 р. встановлювалася послідовність у галузі розбирання й описування архівних матеріалів за кількома формами у відповідності до їх наукового і господарського значення [17]. Інструкція ЦАУ УСРР «Про складання описів на архівні матеріали» (1927) й укладені у відповідності до неї «Примірні описи» (1928) спиралися на концептуальні засади наукового описування архівних документів, розроблені проф.

В. Веретенніковим [6, с. 265]. Ними рекомендувалися до впровадження в архівній практиці чотири ієрархічні за ступенем складності форми описів. Форма № 1 вважалася найпростішою за змістом, мала передусім охоронне значення й призначалася для остаточного опису малоцінних у науковому й практичному відношенні архівних фондів. Форми № 2 і № 3 орієнтувалися вже на задоволення інформаційних потреб користувачів і передбачали більш глибоку науководослідну роботу архівіста зі справами фонду. Перша з них, подаючи зовнішній опис справ за канцелярськими даними, рекомендувалася для описування фондів дореволюційних установ, а інша (більш розширена) передбачала ознайомлення архівіста зі змістом справи й призначалася передусім для описування фондів періоду 1917-1921 рр. Форма № 4 – найскладніша за змістом – застосовувалася, як виняток, для наукових досліджень найцінніших документів (містила докладний виклад змісту кожної справи з цитуванням тексту документів) [18, с. IX-X]. Отже, з кінця 1920-х років для описування фондів земських установ дореволюційного періоду широко використовувалася форма опису № 2, а у разі потреби (наприклад, через неможливість встановити старі канцелярські назви) – й форма опису № 3. Остання форма опису також мала застосовуватися при описуванні фондів земських установ 1917-1920 рр.

Найбільш повно описи фондів даного періоду представлені у ЦДАВО України. Це переважно описи повітових і волосних земських (народних) управ 1917-1920 рр., укладені в 1930-х роках співробітниками тодішнього Центрального архіву революції. Як засвідчує їх зміст упорядникам через брак відповідної кваліфікації не лише не вдавалося дотримуватися рекомендованої для цієї категорії фондів форми опису № 3, але й подекуди більш простої форми опису № 2. Описові статті рясніють «глухими» заголовками справ на кшталт «С циркулярами», «О разных распоряжениях», «С бумагами по разным предметам», «С разными черновыми бумагами», «По разной переписке», «Телефонограммы» тощо, здебільшого відсутні хронологічні межі справ й кількість аркушів. Найчастіше вживалася хронологічна схема

систематизації справ й досить рідко – досконаліша структурно-хронологічна схема. Подібні недоліки спостерігаються й у складених наприкінці 1920-х – 1930-х років і досі діючих описах фондів земських установ у місцевих архівах України (АР Крим, Запорізької, Київської, Одеської, Чернігівської, Харківської областей).

Більш довершеними з формального боку виглядають описи фондів земських установ, які стали результатом масштабних описових робіт у державних архівах України другої половини 1940-1960-х років. Методика укладання описів була закріплена у відповідних нормативних документах ЦАУ НКВС СРСР – «Правилах составления инвентарной описи» (1938), «Основных правилах описания документальных материалов в государственных архивах СССР» (1951). Рекомендована ними форма архівного опису в ключових елементах описової статті збереглася досі (порядковий № справи, діловодний № справи, назви справ та інших одиниць зберігання, дати початку й завершення справи (крайні дати), кількість аркушів, особливі позначки). Вперше обов'язковою складовою частиною архівного опису було визнано довідковий апарат – передмову, покажчики, перевідні таблиці шифрів тощо. Докладну розробку отримало питання системи внутрішньої побудови опису – використання різних схем систематизації одиниць описування [4, с. 29].

У 1960-х роках в методичних посібниках з архівного описування було посилено акцент на застосування диференційованого підходу до складання описів фондів різних категорій цінності [19]. У контексті описування справ фондів земських установ подібний підхід реалізувався через різні рівні інформаційного наповнення описових статей і довідкового апарату до них в описах фондів губернських земських управ (фонди I категорії), повітових земських управ (фонди II категорії), інших земських установ – волосних управ, навчальних закладів, лікарень, шпиталів і притулків, кас дрібного кредиту, дослідних станцій тощо (фонди III категорії). Щоправда через нечіткість критеріїв категорійного розмежування фонди однотипних земських установ у різних державних архівах могли відноситися до різних категорій

(наприклад, фонди повітових земських управ – як до II, так і до III категорій).

Упродовж 1950-1960-х років першорядну увагу архівістів було приділено упорядкуванню, удосконаленню або переробленню описів фондів губернських і, частково, повітових земських управ, які містили документну інформацію різнобічного характеру про життя окремих регіонів України. Тож інформаційний рівень описів цих фондів мав відповідати потребам інтенсивного багатаспектного використання документної інформації. У цих описах зроблено наголос на глибині й вичерпності змістовних характеристик одиниць описування, функціональності окремих елементів довідкового апарату. Найкращим зразком подібного опису можна вважати 4-томний опис фонду Харківської губернської земської управи у Державному архіві Харківської області, який відобразив результати масштабної роботи місцевих архівістів з удосконалення науково-технічної обробки справ фонду на початку 1950-х років [20]. Суттєво поступалися за якісними характеристиками описи фондів інших земських установ, що склалися нашвидкоруч за залишковим принципом, як правило, без належного опису змісту справ і повноцінного довідкового апарату. Головним пріоритетом у цей період вважалося забезпечення високоякісними описами фондів радянського періоду (ревкомів, виконкомів, комнезамів та ін.).

З 1970-х років у державних архівах активувалася планова робота з удосконалення й перероблення старих архівних описів, спрямована на підвищення їх інформаційно-пошукового рівня. У випадку фондів земських установ архівісти найчастіше обмежувалися редагуванням елементів описання без зміни систематизації справ, складанням до описових статей довідкового апарату й, зрештою, елементарним передрукуванням описів. Значно рідше траплялися випадки перероблення описів відповідних фондів, які передбачали заміну застарілих описів цілком новими. У процесі перероблення опису уточнювалася фондова належність справ, здійснювалася експертиза цінності документів, корегувався зміст елементів описової статті, проводилася систематизація

справ за новою схемою (з додаванням перевірених таблиць шифрів). Вдалими прикладами подібних робіт слід вважати науково-технічну обробку документів з повним переробленням описів фондів Конотопської, Кролевецької, Лебединської, Охтирської і Роменської повітових земських управ у Державному архіві Сумської області упродовж другої половини 1970-х – першої половини 1980-х років.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в умовах значних суспільно-політичних трансформацій українські архівісти, вдосконалюючи існуючі описи фондів земських установ, намагалися у їх змісті усунути елементи «класового» підходу, зайвої політизації історичного процесу – результатів довготривалого впливу ідеологічної кон'юнктури на перебіг архівного будівництва в Україні. Це в першу чергу стосувалося фондів губернських, повітових і волосних земських (народних) управ революційної доби (1917-1920 рр.), остаточно розсекречених тільки в часи «перебудови». Подібні редакційні уточнення дозволяли поглибити інформативне навантаження як власне описових статей, так і окремих елементів довідкового апарату до них (передмов, покажчиків) (як приклад, опис № 1 фонду Р-260 «Подільська губерньська народна управа» у Державному архіві Хмельницької області).

Значним кроком у справі забезпечення інтелектуального доступу до архівної інформації стала реалізація галузевої програми «Архівні зібрання України» (2000), спрямованої на підготовку нового покоління архівних довідників – фундаменту інтегрованої Національної архівної інформаційної системи. Одним з її пріоритетних завдань було визначено складання державними архівами України на єдиних методологічних і методичних засадах анотованих реєстрів описів фондів – систематизованих переліків описів фондів зі стислими анотаціями документів, призначених для розкриття їх змісту [8, с. 188-189]. Робота над ними стимулювала удосконалення й перероблення архівних описів у багатьох архівах. На жаль, в окремих випадках недостатня компетентність архівних працівників негативно позначилася на якості здійснюваних робіт. Так, співробітники Державного архіву Запорізької області в

процесі уточнення фондової належності справ волосних земських (народних) управ 1917-1920 рр. не знайшли іншого рішення, ніж ліквідувати відповідні фонди, а їх справи разом з описами приєднати до існуючих фондів волосних правлень (фонди 59, 64, 79, 94, 97, 210). Тож в межах одного фонду опинилися архівні справи різних фондоутворювачів. На сьогодні державними архівами України вже видано 13 анотованих реєстрів описів, у яких із різним ступенем деталізації відображена інформація описів фондів земських установ [21].

Отже, сучасний дослідник документальної спадщини земств у державних архівах України змушений користуватися досить різномірним за своїми якісними показниками комплексом архівних описів. Діючі описи фондів земських установ, створені у різні часи – від 1917-1920 рр. і до початку ХХІ ст., – демонструють строкату палітру підходів до описування архівних документів, притаманних різним етапам архівного будівництва в Україні. Не більше десятої їх частини більш-менш відповідають критеріям сучасних архівних довідників. У перспективі описи повинні стати і за своїм змістом (повнотою і глибиною відтворення інформаційних характеристик справ), і за своєю формою (доступністю на електронних носіях інформації) більш зручним інструментом інформаційного пошуку, адже жоден інший тип архівного довідника наразі нездатний скласти їм конкуренцію в царині інтелектуального доступу до документної інформації фондів земських установ.

Здійснюючи інформаційний пошук у фондах земських установ дослідник, залежно від поставлених завдань, може оперувати кількома різновидами архівних описів – описами діючими й недіючими. Діючі описи найчастіше використовуються для оперативного виявлення пошукових даних необхідних архівних документів, недіючі – для реконструкції складу і структури фонду в історичній ретроспективі. Втім обидва різновиди архівних описів можна розглядати в якості важливого історичного джерела, яке зафіксувало історію фонду, його інформаційні характеристики, а також способи їх відображення на різних етапах фондоутворення.

Аналіз змісту наявних описів фондів земських установ дозволяє стверджувати про

нерівномірність репрезентації документів земського самоврядування в архівних установах різних регіонів України. Найповніше документальна спадщина земств представлена в державних архівах на території Правобережної України (м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська та Хмельницька області) попри відносно нетривалий період функціонування земських установ у даному регіоні (1904-1920 рр.). Саме тут зберігаються найбільш інформативні за своїм складом фонди земських установ – фонд 715 «Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу» (43103 од. зб.) у ЦДІАК України, фонд 1239 «Київська повітова земська управа» (13303 од. зб.) у Державному архіві Київської області, фонди 233 «Подільська губернська земська управа» (3066 од. зб.) і Р-260 «Подільська губернська народна управа» (129 од. зб.) у Державному архіві Хмельницької області, фонд 183 «Волинська губернська земська управа» (1352 од. зб.) у Державному архіві Житомирської області, фонд 255 «Вінницька повітова земська управа» (740 од. зб.) у Державному архіві Вінницької області тощо. Їх описи, складені за структурно-хронологічною схемою систематизації, загалом відповідають вимогам ефективності інформаційного пошуку.

За кількісними і якісними параметрами їм суттєво поступають фонди земських установ у державних архівах Лівобережжя і Півдня України, які за деякими виключеннями (фонди Харківської і Таврійської губернських земських управ (3536 і 971 од. зб. відповідно), Ніжинської (4120 од. зб.), Охтирської (2613 од. зб.), Прилуцької (1259 од. зб.), Євпаторійської (991 од. зб.) повітових земських управ) не дозволяють забезпечити джерельну базу для повноцінного дослідження історії земського самоврядування в зазначених регіонах України впродовж другої половини 1860-х – 1920-го років. Документальна спадщина місцевих земств зазнала найбільших втрат у військово-політичних катаклізмах першої половини ХХ ст. Свідченням цього можуть слугувати дані описів втрачених фондів у Державному архіві Дніпропетровської області: від облікованих в архіві напередодні Другої світової війни близько

400 од. зб. фондів земських установ, що представляли колишню Катеринославську губернію, донині не збереглося жодної справи (наявні кілька десятків одиниць зберігання були передані з інших архівів уже в повоєнний період) [22-23].

За інформацією діючих описів документальні комплекси більшості фондів земських установ в Україні вкрай фрагментовані й не відображають первинні структури й склад документально-інформаційних ресурсів фондоутворювачів. Серед основних комплексів документів – залишки організаційно-розпорядчої (статути, правила й інструкції земських установ, журнали, протоколи, стенограми засідань земських зібрань), інформаційно-аналітичної (доповіді та звіти земських управ, їх підрозділів, інших земських установ), бухгалтерської (кошториси, рахункові книги, вимогові відомості тощо), облікової (журнали реєстрації документів, окладні книги, інвентарні описи тощо), статистичної (програмні документи, матеріали первинних обстежень (списки, анкети, картки) та їх чорнові зведення, рукописи статистичних праць), кадрової (особові справи земських працівників) та іншої земської документації, а також листування з різних питань культурно-господарської діяльності земських установ. Враховуючи хронологічну й тематичну уривчастість інформації збережених документів її використання повинно відбуватися лише в комплексі з інформацією земських друкованих видань, досить широко представлених у складі довідкових бібліотек державних архівів України [24].

Для вивчення історії фондоутворення важливе значення має обліково-довідковий апарат архівних описів. На жаль, менше 10 % діючих описів фондів земських установ у своїй структурі мають такий важливий компонент як передмова. У ній відображається історія фондоутворювача, історія самого фонду, інформація про склад і зміст документів, методика складання опису, склад довідкового апарату і рекомендації з його використання. Укладання передмови – складний процес, який вимагає від її автора серйозних навичок науково-дослідної роботи. Тож передмови нині представлені тільки в частині описів фондів міжрегіональних

об'єднань земств, губернських і повітових земських управ і дуже рідко – в описах фондів інших земських установ. У цих умовах непересічну роль для дослідження історії фонду мають облікові дані опису (облікові номери справ, підсумкові записи), які забезпечують поодиначний і сумарний облік внесених до нього одиниць зберігання.

Використання облікових даних діючих (а за потреби – й недіючих) описів дозволяє встановити рух документів фонду – зміни у його складі (включення або вилучення справ) в результаті уточнення фондової належності одиниць зберігання, експертизи цінності документів, втрат окремих архівних справ. Наприклад, за обліковими даними діючих донині описів № 1 та № 2 фонду 91 «Одеська повітова земська управа» у Державному архіві Одеської області, складених за формою № 2 ще в 1929 р., напередодні Другої світової війни у них рахувалося 1794 од. зб. і 1589 од. зб. відповідно [25, арк. 75 зв.; 26, арк. 10 зв.]. Проведена на початку 1950-х років перевірка наявності та стану документів фонду засвідчила відсутність

2606 од. зб., що було зафіксовано у відповідних підсумкових записах [25-26; 27, арк. 24]. Відтак понад три чверті справ фонду виявилися безповоротно втраченими в роки Другої світової війни.

Таким чином, описи фондів земських установ як базовий тип архівного довідника становлять цінне джерело інформації про структуру і склад комплексів документів земського походження в державних архівах України, рівень збереженості документальної спадщини земств в різних українських регіонах. У багатьох випадках архівні описи дозволяють простежити історію фондоутворення без залучення додаткових джерел ретроспективної інформації. Характеристика якісних показників наявних описів фондів земських установ засвідчує необхідність їх удосконалення й перероблення у відповідності до сучасних дескриптивних стандартів. Важливим кроком у напрямі актуалізації джерельної інформації архівних описів може стати підготовка анотованого реєстру описів фондів земських установ у державних архівах України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська архівна енциклопедія / Гол. ред. І. Б. Матяш. – К., 2008. – 880 с.
2. Алексеева Е. В., Афанасьева Л. П., Бутова Е. М., Осичкина Г. А. Опись – важнейший архивный справочник (история и методика составления) // Делопроизводство. – 2004. – № 2. – С. 98-101.
3. Шобухов М. Н. Описание документальных материалов в архивах дореволюционной России. – М., 1955. – 66 с.
4. Шобухов М. Н. Составление и издание описей документальных материалов в архивах СССР. – М., 1959. – 96 с.
5. Автократов В. Н. Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М., 2001. – 396 с.
6. Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років. – К., 2000. – 591 с.
7. Христова Н. Архівне описування: історія та аспекти подальшого розвитку // Архіви України. – 2009. – № 3-4. – С. 21-26.
8. Основні правила роботи державних архівів України / Держкомархів України, УНДІАСД. – К., 2004. – 228 с., з додатками.
9. Нариси історії архівної справи в Україні / За ред. І. Б. Матяш, К. І. Климової. – К., 2002. – 612 с.
10. Фонди [Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України]. – Режим доступу: URL: <http://tsdavo.org.ua/4/stocks>. – Назва з екрану.
11. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве: Путеводитель. – К., 1958. – 348 с.
12. Дополнение к путеводителю ЦГИА УССР в г. Киеве / Сост. В. Коновалова. – К., 1986. – 45 с.
13. Бердянська повітова земська управа, м. Бердянськ Бердянського повіту Таврійської губернії, ф. 269: Архівний опис № 1 справ постійного зберігання за 1868-1911 рр. / Держархів Запорізької обл. – Запоріжжя, 2006. – Машинопис. – 5 арк.
14. Александровская уездная земская управа, г. Александровск Александровского уезда Екатеринославской губернии, ф. 56: Архивная опись № 2 дел постоянного хранения за 1872-1916 гг. / Госархив Запорожской обл. – Запорожье, 2008. – Машинопись. – 16 лл.
15. Держархів Чернігівської обл., відділ у м. Ніжині, ф.Р-5301, оп. 1, спр. 8, 49 арк.
16. Нежинская уездная земская управа, г. Нежин Нежинского уезда Черниговской губернии, ф. 342: Архивная опись № 1 дел постоянного хранения за 1851-1919 гг. / Госархив Черниговской обл., отдел в г. Нежине. – Нежин, [б.г.]. – Машинопись. – 179 лл.
17. Обіжник ЦАУ УСРР № 2485 від 22 листопада 1926 р. «Про встановлення черги в галузі розбору та опису архівних матеріалів» // Бюлетень Укрцентрархіву. – 1926. – № 17(19). – С. 1-2.
18. Примірні описи: Збірник з вступною статтею та за редакцією проф. В. І. Веретеннікова / ЦАУ УСРР; укл. М. Ф. Грибін, О. П. Насонова. – Харків, 1928. – XII+51 с.
19. Дифференцированный подход к описанию документальных материалов (методические рекомендации). – М., 1969. – Вып. 1: Основы дифференцированного подхода при переработке и усовершенствовании описей. – 31 с.
20. Харьковская губернская земская управа, г. Харьков, ф. 304: Архивная опись № 1 дел постоянного хранения за 1865-1919 гг.: в 4 т. / Госархив Харьковской обл. – Харьков, [1954].
21. Архівні зібрання України: Анотовані реєстри. – Режим доступу: URL: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Guidebooks/Reestry.php>. – Назва з екрану.
22. Государственный архив Днепропетровской области, ф.Р-1684: Архивная опись № 2 дел постоянного хранения за 1772-1930 гг. / Госархив Днепропетровской обл. – Днепропетровск, [б.г.]. – Машинопись. – 132 лл.
23. Государственный архив Днепропетровской области, ф.Р-1684: Архивная опись № 3 дел постоянного хранения за 1916-1932 гг. / Госархив Днепропетровской обл. – Днепропетровск, [б.г.]. – Машинопись. – 157 лл.

24. Макієнко О.А. Колекції земських видань у бібліотечних зібраннях державних архівів України: походження, склад, історична доля / О. А. Макієнко // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 51-54.
25. Одесская уездная земская управа, г. Одесса Одесского уезда Херсонской губернии, ф. 91: Архивные описи № 1а, 1б дел постоянного хранения за 1866-1920 гг. / Госархив Одесской обл. – Одесса, 1929. – 85 лл.
26. Одесская уездная земская управа, г. Одесса Одесского уезда Херсонской губернии, ф. 91: Архивная опись № 2 дел постоянного хранения за 1890-1920 гг. / Госархив Одесской обл. – Одесса, [б.г.]. – 10 лл.
27. Держархів Одеської обл., спр. ф. 91, 35 арк.

*Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та
джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.*

@ О. А. Макієнко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 15.12.2011

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ПРАВЛІННЯ ЄЛИЗАВЕТИ ПЕТРІВНИ (за матеріалами «Архіву Князя Воронцова»)

На основі аналізу «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» («Архив князя Воронцова») дана характеристика зовнішньої політики Російської імперії на початку 1742 року. Доводиться думка, що існувало два вектори дипломатичної діяльності Росії: західний (європейський) і східний (азійський). При цьому перший в означений період ґрунтувався головним чином довкола Війни за австрійський спадок (1740-1748).

Ключові слова: XVIII століття, «Архив князя Воронцова», Війна за австрійський спадок (1740-1748), дипломатія, Єлизавета Петрівна, Російська імперія.

На основании анализа «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» («Архив князя Воронцова») дана характеристика внешней политики Российской империи в начале 1742 года. Доказывается мнение о существовании двух направлений дипломатической деятельности России: западном (европейском) и восточном (азиатском). При этом первый в указанный период обосновывался главным образом вокруг Войны за австрийское наследство (1740-1748).

Ключевые слова: XVIII век, «Архив князя Воронцова», Война за австрийское наследство (1740-1748), дипломатия, Елизавета Петровна, Российская империя.

The article contains a characteristic of Russian foreign policy in 1742 on the basis of an analysis of «Daily report of State College of Foreign Affairs. Months of January, February, March» from «Prince Vorontsov's Archive». A thesis is proved, that two directions of Russian diplomacy: a Western (European) and an Eastern (Asian) one. The European direction was significantly dependent on the War of the Austrian Succession (1740-1748).

Key words: XVIII century, «Prince Vorontsov's Archive», War of the Austrian Succession (1740-1748), diplomacy, Elizaveta Petrovna, Russian Empire.

Російська імперія (РІ) XVIII століття вже не ізольована держава попередніх часів, не задвірки Європи. Її такою зробили петровська, елизаветинська та екатерининська епохи. Для вивчення історії саме середини століття є важливим дослідити як відбувалося становлення традицій російської міжнародної діяльності у часи правління Єлизавети Петрівни (1741-1761), зокрема у перші роки її царювання.

Сучасна російська історіографія представляє увазі читачам праці з вивчення історії міжнародних відносин і дипломатії РІ. Однак спостерігається відсутність самостійних досліджень, присвячених періоду правління Єлизавети Петрівни. До небагатьох подібних публікацій можна віднести колективну монографію РАН «История внешней поли-

тики России. XVIII век (От Северной войны до войн России против Наполеона)» [5]. Дана праця є складовою ґрунтового п'яти томника «История внешней политики России (конец XV – 1917 г.)», виданого за редакцією А. М. Сахарова. У працях О. В. Волосюк [2] та П. П. Черкасова [9], які займаються вивченням взаємовідносин Російської імперії з королівствами Франція та Іспанія відповідно, можна знайти дещо детальніше про дипломатію середини XVIII століття. Ось цим мабуть вичерпується сучасна історіографія зовнішньої політики РІ означеного періоду, тим паче початку правління Єлизавети Петрівни.

Основою джерельної бази нашого дослідження є «Архив князя Воронцова» (АКВ) [1], який містить величезну кількість матеріалів з

історії Росії. Це сорокаторомне джерело посідає гідне місце в історіографії дослідження різних питань російської історії. Але досі дослідники торкалися частини АКВ як джерела вивчення зовнішньої політики часів Єлизавети Петрівни, цілісні дослідження відсутні [наприклад, див.: 10, с. 131; 4, с. 172-173].

Більшість документів перших томів АКВ стосуються діяльності графа М. І. Воронцова, пажа (з 1728) і камер-юнкера (з 1735) ще цесарівни Єлизавети Петрівни, пізніше віцеканцлера (з 1744) і канцлера (1758-1763) Російської імперії. Михайло Іларіонович видав канцелярськими справами Єлизавети Петрівни. Після палацового перевороту 25 листопада 1741 року, у ході якого до влади прийшла донька Петра I, М. Воронцов став грати важливу роль при Дворі. Він замовляє копію «Дневной записки Государственной Коллегии иностранных дел, 1742 года, Генварь, Февраль и Март месяцы» [1, с. 95-336] для ознайомлення з діяльністю даного відомства. І незабаром налагоджує листування з російськими дипломатами за межами держави.

Дана «Денна записка...» є обліком обороту документації Колегії іноземних справ зі своїми дипломатами, іншими підданими РІ, іноземцями та державними установами, котра стосувалася зовнішньополітичної діяльності імперії. У ній містяться щоденні записи, які в сукупності можна поділити на дві частини: отримані та відправлені документи.

У статті ми здійснимо огляд дипломатичного корпусу Росії (1). Проведемо аналіз головних проблем міжнародної політики, що мали місце в європейській дипломатії, торкалися інтересів Російської імперії і знайшли своє відображення в «Денній записці...» (2).

Прихід до влади Єлизавети Петрівни припав на скрутні часи європейських взаємовідносин. Триває Війна за австрійський спадок (1740-1748), в якій залучені Австрія,

Велика Британія, Пруссія, Франція та ряд італійських і німецьких держав. Сама РІ втягнута у чергову російсько-шведську війну 1741-1743 років [7, с. 51]. Якщо до цього додати непевність становища нового монарха через новий палацовий переворот (25 листопада 1741), стає зрозумілим необхідність не лише утвердження влади доньки Петра I в середині держави, а й забезпечити визнання її корони та мирного співжиття іншими європейськими країнами. Останньому мала допомогти діяльність дипломатичного корпусу імперії.

Він був реформований і отримав модерний вигляд у часи правління Петра I. Тоді РІ відкрила свої дипломатичні місії в Австрії, Англії, Голландії, Іспанії, Данії, Гамбурзі, Османській імперії, Франції та Швеції. Потім були засновані російські консульства в Бордо (Франція), Кадисі (Іспанія), Венеції, Вроцлаві (Річ Посполита). Направлені дипломатичні агенти та аудиторі до Амстердаму (Голландія), Данцигу (Річ Посполита), Брауншвейг (Німеччина). Спеціальний представник був призначений при калмицьких справах. Тимчасові місії були направлені до Бухари та Китаю [8, с. 34].

Незважаючи на чехарду палацових переворотів після смерті Петра I, його дипломатичні здобутки у більшості своїй були збережені. Так, на сторінках «Денної записки...» [1, с. 95-336] ми можемо побачити, що на початку 1742 року російська держава мала зносини з Австрією, Великою Британією, Гамбургом, Гданськом, Голландією, Данією, Османською імперією, Персією, Польщею, Пруссією, Саксонією, Францією, Франкфуртом-на-Майні, Швецією, а також зі степовими народами Середньої Азії та Китаєм. Детальніше про структуру дипломатичного корпусу можна подивитись у таблиці 1.

Таблиця 1

Структура дипломатичного корпусу РІ

Країна, регіон	Представники Російської імперії (місто перебування)
Австрія	Надзвичайний посланець Людовік Ланчинський (Відень)
Велика Британія	Посланець князь Іван Андрійович Щербатов (Лондон), Посланець Семен Кирилович Нарішкін (Лондон)
Гамбург	Резидент Гейнсон [фон Генісон] (Гамбург)
Гданськ	Резидент Шендель (Гданськ)
Голландія	Посол граф Олександр Гаврилович Головкін (Гаага)

	Данія	Посланець граф Петро Григорович Чернишов (Копенгаген); Посланець барон Йоганн Альбрехт Корф (Копенгаген)
	Османська імперія	Посол граф Олександр Іванович Румянцев (Константинополь); Резидент Олексій Іванович Вешняков (Константинополь)
	Персія	Консул/резидент Іван Петрович Калущкін (Дербент)
	Польща	Резидент Голембовський (Варшава)
10	Пруссія	Посланець барон Казимир Христофор Бракель (Берлін); секретар В.Шрівер (Берлін)
11	Саксонія	Посланець/повноважний міністр барон Герман Карл Кейзерлінг (Дрезден)
12	Франція	Посол князь Антіох Дмитрович Кантемир (Париж)
13	Франкфурт-на-Майні	Ганноверський резидент Атцен [Атценгейм] (Франкфурт-на-Майні)
14	Швеція	Посередник у мирних перемовинах посол Франції в РІ Жак-Жоакен Тротті маркіз де ла Шетарді
15	Середня Азія, народи степу	Полковник Кольцов (Царицин); астраханський генерал-губернатор Василь Микитович Татищев
16	Китай	Китайський Трибунал (Пекін)

Аналіз даних дозволяє дійти висновку, що у порівнянні з петровським часом, нова елизаветинська Росія мала певні зміни. Насамперед впадає в очі відсутність дипломатичного представництва імперії в столиці Іспанії та консулів в ряді європейських міст (Бордо, Венеція, Вроцлав, Кадіс). Це було викликано зміною пріоритетів зовнішньої політики після Петра Великого, що в першу чергу виражалося в посиленні зносин насамперед з Австрією, Англією та Голландією. Так, знизилася актуальність зв'язків з Іспанією та Португалією. З Францією стосунки тривалий час були напруженими через російсько-австрійський союз 1726 року, який не міг сприяти поглибленню дипломатичних зносин між французькими королями та російськими імператорами.

Читаючи «Денну записку...» стає очевидним, що були різні суб'єкти міжнародного права, з якими не існувало прямих дипломатичних зносин, але їх зовнішня політика активно обговорювалася в дипломатичній документації. Серед таких варто згадати Іспанію, Неаполітанське та Сардинське королівства, герцогство Голштинія, Венецію.

Відносини з іспанським двором були натягнутими через Війну за австрійський спадок, під час якої Мадрид і С.-Петербург знаходилися у ворожих таборах. Тим не менше, була спроба здійснити обмін дипломатами. Так, ще в кінці 1741 року планувалося відрядити до Іберійського півострова російського посланця в Данії графа Чернишова, але згодом його замінили на дійсного камергера Пушкіна [1, с. 110]. Іспанці бажали відправити до Росії графа

Дельбена (де Бена). При цьому вони наполягали на посольському рангу обмінюваних представництв [1, с. 250-251, 324]. Зрозуміло, що іспанський двір таким вчинком збирався завдати як мінімум морального удару Австрії. Перемовини відбувалися через іспанське та російське посольства в Парижі. Врешті решт все завершилося тим, що король Іспанії Філіп V відмінив призначення графа де Бена та направив його до Польщі. А російський посланець Пушкін у свою чергу влітку 1743 року отримав наказ повернутися до Росії [2, с. 45].

Дипломати Єлизавети Петрівни уважно стежили за діями Неаполітанського та Сардинського королівств у Війні за австрійський спадок. Двори Савойї та Неаполя спочатку виступили проти Марії-Терезії. Через це південні рубежі Австрії були в небезпеці, а на Середземномор'ї франко-іспанський флот підсилювався італійським. Проте за короткий час ситуація змінюється. Сардинія, маючи претензії на Міланське герцогство, підтримує Австрію, отримавши від неї певні поступки [1, с. 264-265]. Зрозуміло, що такі дипломатичні віражі не могли не прикувати до себе уваги Колегії іноземних справ.

Не маючи дипломатів у Венеції, РІ підтримувала дружні відносини з цією італійською республікою через князя Кантемира в Парижі. Як і раніше основним предметом спілкування була політика Османської імперії. Так, на початку 1742 року венеціанський посол ділився інформацією про французькі закулісні ігри в Константинополі [1, с. 283].

Особливі зносини були з герцогством Голштинія (Гольштейн, Шлезвіг), монархи

якого з династії Гольштейн-Готторпів через старшу сестру Єлизавети Петрівни – Анну Петрівну (1708-1728) породичалися з Романовими. Це син Анни Карл Петро Ульріх Гольштейн-Готторп за рішенням його тітки у 1761 році став російським імператором під іменем Петра III. Голштинія була незначним утворенням, крім того відносилось до королівства Данія. Тому, поважаючи останнє, РІ не могла мати ніяких окремих дипломатичних зносин з герцогством. Проте через династичний зв'язок російська корона продовжувала підтримувати особистий зв'язок з герцогами Гольштейн-Готторпськими, при цьому це було також помітно для казни. Так, 13 січня 1742 року Єлизавета Петрівна розпорядилася забезпечити щорічну пенсію Альбертині-Фрідеріці Гольштейн, що обходилося державі у 15 тисяч рублів [1, с. 117-118].

Російська дипломатія переймалася широким колом питань міжнародної політики, це зробило сторінки «Денної записки...» надзвичайно насиченими фактичним і аналітичним матеріалом. Після прочитання джерела складається уявлення про певне коло проблем міжнародної дипломатії, яке цікавило Колегію іноземних справ. Це коло зацікавлених напрямків зовнішньої політики РІ можна схематично показати наступним чином:

1. Європа

1.1. Війна зі Швецією.

1.1.1. Мирні перемовини за посередництва Франції.

1.1.2. Військові приготування та дії сторін (РІ та Швеція).

1.1.3. Організація шпигунства у Швеції.

1.2. Війна за австрійський спадок.

1.2.1. Опис бойових дій, військові маневри на суші та на морі.

1.2.2. Дружба/Союз з Австрією, Великою Британією, Голландією.

1.2.3. Голландські військові приготування.

1.2.4. Відносини зі Саксонією.

1.2.5. Політика Сардинії у війні.

1.2.6. Політика Франції.

1.2.6.1. Субсидіарний пакт з Данією.

1.2.6.2. Дволикість Франції в європейській дипломатії. Дії Франції у Константинополі.

1.2.6.3. Фінансовий стан Франції.

1.2.7. Священна Римська імперія. Вибори нового імператора.

1.3. Польські справи.

1.3.1. Боротьба польських партій.

1.3.2. Польсько-козацькі взаємовідносини.

2. Схід

2.1. Османська імперія.

2.1.1. Повоєнне облаштування.

2.1.2. Посольство султана в РІ.

2.1.3. Дії турецького посла в Парижі

2.2. Іран.

2.2.1. Посольство шаха в РІ.

2.2.2. Османсько-персидські відносини.

2.3. Кочовий світ.

2.4. Китай. Російська місії в Пекіні

3. Різне.

3.1. Династична політика.

3.1.1. Європейські події.

3.1.2. Російські інтереси. Гольштинські справи. Курляндія

3.2. Всілякі чутки та думки.

3.3. Різні приватні справи.

Звичайно, це умовна розбивка на складові зовнішньої політики Росії. Умовна не тільки тому, що проводиться аналіз одного лише джерела, а ще й тому, що схема складена більше ніж через два століття, що дає можливість по-іншому оцінити тодішні події, ніж розуміли їх сучасники. Дана схема, не претендуючи на виключність, у будь-якому випадку відображає основу зовнішньополітичної діяльності Колегії іноземних справ РІ. Схема побудована на основі двох умовних векторів зовнішньої політики Росії: Західного (Європа) та Східного (Азія). Окрім них ми вважали за доцільне виділити окремий блок, який містить різні окремі питання зовнішньої політики. Розглянемо окреслену вище схему детальніше.

Війна Росії зі Швецією, безумовно, викликала найбільшу увагу російського зовнішньополітичного відомства. До остаточного мирного врегулювання справ зберігалася посилена турбота з приводу російсько-шведських відносин. На момент написання «Денної записки...» посередником у цих переговорах виступив посол Франції Жак-Жоакен Тротті маркіз де ла Шетарді. 6 січня 1742 року він запевнював імператрицю в

бажанні свого короля найшвидшого миру та передавав прагнення шведського монарха завершити затяжну війну. Від імені останнього у листі, переданому через Шетарді, шведський генерал Левенгаупт вітав доньку Петра I з воцарінням і як жест доброї волі відпускав російських полонених [1, с. 102]. Початок у врегулюванні конфлікту був гарний. Проте в цьому процесі можна углядіти більше галасу, ніж результату. Про це свідчить факт обізнаності європейців про посередництво Шетарді в мирних переговорах, про що сповіщали С.-Петербурзькі російські дипломати із-за кордону [1, с. 122]. Російська сторона збиралася повернутися до довоєнного стану на основі Ништадського миру 1721 року. Шведи навпаки бажали отримати певні здобутки. Зокрема, як повідомляв російський посол у Франції князь Кантемир, вимагали повернути собі Виборг та здійснити поступки Данії, головним чином пов'язаних з династичними питаннями довкола Шлезвіг-Гольштейна [1, с. 308].

Обидві воюючі держави при такому розкладі справ продовжували підозріло ставитися одна до одної. На сторінках «Денної записки...» можна знайти інформацію про спробу налагодження росіянами шпигунства у Швеції, зокрема в армії цього королівства. Задіяні в організації шпигунства були графи Головкін (Нідерланди) і Чернишов (Данія), резидент Шендель (Гданськ). Головкін у Гаазі шукав людину для шпигунства, але на момент ведення «Денної записки...» здійснити задумане не вдалося [1, с. 159]. Чернишов інформував, що якийсь Петро Фланк відвідав головну морську базу Швеції Карлскруна, де шведський флот перебував у плачевному стані [1, с. 279]. Найбільшого результату у досяг Шендель. Будучи у Гданську, географічно наближеному до Швеції значного пункту міжнародної торгівлі, цей резидент мав справу з різними купцями та торговими агентами ворожої сторони. Так, він завербував ганноверського капітана Білау [1, с. 105], колишнього фельдшера французької армії Людвіга Роденберґера [1, с. 122], якогось офіцера Аугресвальда [1, с. 171]. Ці люди мали відправитися до армії супротивника, щоправда через не вказані причини Білау не був посланий. Також Шендель нама-

гався займатися саботажем. Він докладав зусилля задля перешкоди вивозу з Гданська до Швеції різних продуктів [1, с. 312]. Зі своєї сторони Колегія іноземних справ у разі необхідності інформувала російського генерал-фельдмаршала Лассі про засилання шпигунів до шведів [1, с. 239].

Активних військових дій на російсько-шведському фронті на початку 1742 року не було. Проте, як вище зазначалося, мирні переговори йшли в'яло, якщо взагалі не застопорилися. Недовір'я росло, активізувалося шпигунство, це врешті решт призводило до перестрашування обох сторін, що виражалося у певних військових ротаціях на прикордонні. Бачачи тривалість переговорного процесу, залежність Стокгольма від рішень Парижу, складне становище ворожої армії, росіяни у лютому розривають перемир'я та починають діяти. Царський уряд про своє невдоволення та невдоволення шведського командування невдовзі (8 березня) повідомляє посол Шетарді, але його не слухають [1, с. 257]. Наступного дня (9 березня) до столиці надійшла реляція барона Корфа (Данія) від 13 лютого, в якій інформується про військові приготування шведів і очевидність наміру шведського двору продовжити війну. На цьому мирні перемовини припинилися, хоча Єлизавета Петрівна дала знати Шетарді, що вона готова їх відновити: *«что таковое начатие действия в чем препятствовать не может мирным предложениям со стороны Шведской»* [1, с. 262]. Ось яскравий приклад подвійної дипломатії. Щоправда такий вчинок імператриці можна пояснити кількома обставинами, зокрема, необґрунтованими вимогами Швеції (які виходили за рамки Ништадського миру, це при її невдачі у військовій кампанії), подвійною грою Шетарді.

Відносини зі Швецією для Росії були першочерговими через те, що це стосувалося військових, територіальних суперечок. Проте в Європі на початку 1740-х років відбувалися інші події, результат яких у перспективі визначав майбутню політичну ситуацію континенту. Мова йде про Війну за австрійський спадок. У ній головним чином з однієї сторони брали участь Австрія та Велика Британія, з іншої – Пруссія та Франція. Окрім основних учасників у цьому

по суті загальноєвропейському конфлікту у той чи інший час були залучені деякі інші держави. До першої коаліції ввійшли: Ганновер (родове володіння англійського короля), Нідерланди, Саксонія та Сардинія (ці дві держави на початку війни були в іншому таборі), Росія. До другої – Іспанія, Баварія, Сицилія, Швеція.

Тут варто звернути увагу на те, що російсько-шведська війна певною мірою була складовою шойно згадуваного загальноєвропейського протистояння. Окрім реваншизму Швеції до її початку призвели дії дипломатичної закуліси Пруссії та Франції, які намагалися не дати Росії можливості виступити на боці Австрії, оскільки ще 1726 року був укладений російсько-австрійський союз. Складність становища дипломатії РІ посилювалася ще й фактом підписання в грудні 1740 року російсько-пруського оборонного союзу [5, с. 88]. Зважаючи на таку запутаність у зовнішньополітичних справах, С-Петербургу необхідно було діяти зважено та обережно у світлі освітлених вище загальноєвропейських подій. Цьому сприяла активна діяльність дипломатичного корпусу імперії.

Російські дипломати уважно стежили за європейськими подіями, що відбито на сторінках «Денної записки...». У даному випадку коло питань можна виділити так, як вказано у нашій умовній схемі (див. пункти 1.2.1-1.2.7).

Із-за кордону надходила інформація про театр військових дій. Це стосувалося маневрів як на суші, так і на морі. На суходолі події відбувалися головним чином на території Священної Римської імперії, зокрема Сілезії та Чехії. Основними учасниками на сторінках документу постають австрійці, баварці, пруссаки, саксонці, французи. З огляду на зиму, активність військових дій була незначною. Частина військ, зокрема французьких, перейшла на зимові квартири [1, с. 103]. Проте вже в лютому сталася певна активізація [1, с. 199, 220, 253]. На морі основними учасниками були французи, іспанці, сицилійці, сардинці (на початку війни) та англійці.

У світлі Війни за австрійський спадок велике значення мали дружні (союзні)

відносини РІ з Австрією, Великою Британією, Голландією. Як вже згадувалось, з Австрією був укладений союз ще 1726 року. Росія зберігала його, але поки що не приступала до активної участі через зрозумілі, описані вище причини. Тим не менше, Марія-Терезія, «*королева Венгерская*» (як у документі), наполягала на допомозі та переконувала С.-Петербург у своїй повній вірності [1, с. 206]. З Великою Британією підтримувалися дружні торгові відносини. Провідником останнього був віце-канцлер, а пізніше канцлер граф О. П. Бестужев-Рюмін, який ще за життя канцлера князя О. М. Черкаського провадив таку політику. Він же виступав зятим противником Пруссії та Франції [6, с. 279]. Англійці, так само як і австрійці вимагали більшого, ніж просто дружба. Так, у лютому 1742 року князь Щербатов доносив із Лондона, що лорд Картерет запевняв його в необхідності підтримати Відень, інакше у випадку своєї перемоги Париж направить сили на послаблення Санкт-Петербурга, Лондона та Гааги. У випадку союзу Росії, Англія обіцяла забезпечити її всілякою підтримкою [1, с. 265]. Нідерланди не випадково стояли у списку Картерета, оскільки вони також були важливими торговими партнерами РІ. Це не було секретом. Красномовний той факт, що деякі гданські купці цікавилися у резидента Шенделя «*будет ли плавание в гавани Российские охраняемо Английскими и Голландскими флотами и могут ли они суда свои отправить в море*» [1, с. 256]. Комерсанти таким чином намагалися убезпечити свою торгівлю з Росією від можливого грабежу шведським флотом в умовах воєнного часу. Зацікавлені у цьому були й голландці.

Цікавими є реляції графа Головкина посла в Гаазі, які розкривають процес військових приготувань Голландії. Так, 26 січня інформує про рішення Генеральних штатів збільшити війська та морське озброєння [1, с. 198]. А вже 5 лютого – про відправку 9 з 25 нових озброєних кораблів до Балтійського моря для захисту торгівлі [1, с. 228]. 19 лютого звітує «*о принятии наконец Генеральными Штатами решения касательно прибавки сухопутного войска, морского*

вооруження, построения новых 25 военных кораблей, учреждения магазинов [складська будівля для зберігання провіанту, інженерного обладнання, військового обмундирування та інших речей – М.П.] и починки многих кораблей, и что для сего предмета Голландская провинция имеет дать 10 миллионов гульденов». 5 березня Головкін повідомляє про намагання амстердамських купців отримати конвой до Балтійського моря для охорони торгівлі з Росією, чим було викликано незадоволення шведського посланця в Гаазі [1, с. 304]. Зрозуміло, що для Голландії, яка головним джерелом свого прибутку мала міжнародну торгівлю, було необхідним збереження торгових зносин з основними партнерами, серед яких знаходилась і Росія. Тому є логічним провадження нею певних військово-морських приготувань.

Іншу річ представляли зносини Нідерландів із Францією, сусідом-конкурентом. Голландці не збиралися вступати в затяжну війну на суходолі, тому намагалися запевнити французів у відсутності загрози останнім [1, с. 167]. Французи не забарились «відповісти». І через певний час вже їх посол Фенелон завіряв, що скупчення французьких військ біля Нідерландів не несе небезпеки суверенітету республіці [1, с. 248]. На франко-голландському прикордонні спостерігалось напруження, але до війни справа ще не доходила [10, с. 55].

Своєрідними були відносини Росії з Саксонією. Відомо, що ще з часів Петра I імперія підтримувала на польському престолі саксонських курфюрстів. Для російських імператорів було важливо, щоб на південно-західних рубежах держави панував спокій. Його забезпечували, зокрема союзні польські монархи з саксонської династії. В часи правління Єлизавети Петрівни саксонський курфюрст Фрідріх Август II був також польським королем під іменем Августа III. Проте на початку Війни за австрійський спадок цей союзник виступив проти Австрії на стороні Пруссії та Франції. Для петербурзького уряду це означало існування ще однієї дипломатичної головоломки. Розуміючи складність такої ситуації, Саксонія й сама бажала створити союз з Росією, головним чином, щоб зменшити в останній

австрійський вплив і убезпечити себе від російського наступу [1, с. 126]. Забігаючи наперед, варто відмітити, що вже у 1744 році Саксонія під впливом Англії приєднається до коаліції Австрії, Великої Британії, Сардинії [3, с. 77].

«Денна записка...» дає можливість побачити мінливість позиції ще одного учасника війни. Це Сардинське королівство. Одна з італійських держав, яка завдяки власному флоту змогла відігравати помітну роль на Середземному морю, діючи на стороні морських сил Іспанії, Франції, Сицилії проти Великої Британії. Проте в кінці 1741 року ситуація змінюється. П'ємонт оголосив претензії на герцогство Мілан [1, с. 120], яке було підконтрольне Габсбургам. Відбулися таємні переговори Сардинії з Австрією [1, с. 161], в ході яких Відень вдався до певних поступок і був укладений союз. Так, сардинський король зберігав свої претензії на Мілан, які австрійці мали задовольнити, П'ємонт зобов'язувався своїми силами захищати австрійські землі в Італії [1, с. 264-265, 275]. Дружба сардинського королівського двору з іспанським і французьким завершилася. Ця зміна певною мірою вплинула на загальноєвропейський театр військових дій, тому не дивно, що вона була досить яскраво відображена в реляція (які ми щойно згадували) російських дипломатів.

Серед відомостей, які можна віднести у тій чи іншій мірі до Війни за австрійський спадок, значний пласт інформації стосується Франції. Це й не дивно, адже ще на початку століття ця держава виступала гегемоном Європи і тепер зберігала провідну роль на континенті. Продовжувала впливати на події третіх країн. Досить згадати про посередництво в мирних переговорах між Росією та Швецією і це лише один з багатьох епізодів загальноєвропейської дипломатії Людовіка XV.

Будь-яка зміна зовнішніх пріоритетів королівства призводила до помітних геополітичних змін на континенті та за його межами. Через це російські дипломати ретельно спостерігали за активністю Парижа. В поле їх зору потрапили відносини Франції з Данією, які вилилися у підписанні між ними субсидіарного пакту (конвенції). Річ у тім, з

1714 року на англійському престолі знаходилася ганноверська династія. Англійські королі були ганноверськими курфюрстами. З того часу одним із завдань англійської зовнішньої політики стало охорона курфюрстських володінь. Острівна держава, якою була Велика Британія, не могла здійснити це належним чином, адже вона значно поступалася у сухопутних силах войовничих європейців: Франції, Австрії, Пруссії та інших держав. Реалізувати завдання мав найм на англійську службу одного з сусідів, а ще краще двох і більше. Зважаючи на те, що «стабільним» ворогом британських островів не одне століття виступала Франція, саме проти неї Англія організовувала субсидіарні домовленості.

На момент приходу до влади Єлизавети Петрівни існував субсидіарний пакт Лондона та Копенгагена. Проте ще у грудні 1741 року стало ясным, що ця конвенція триватиме до березня (кінець строку) та не буде продовжена, бо як повідомляв Гейнсон з Гамбурга *«Данія вступила с Францією в особливые обязательства»* [1, с. 105]. Такий досить несподіваний поворот породжував чутки про можливе утворення оборонного союзу Франції та Данії, до якого мала приєднатися Швеція [1, с. 255]. Це для російської дипломатії давало нові приводи для неспокійних міркувань, особливо у світлі активізації військових дій зі Швецією.

Невдовзі у лютому барон Корф інформував із Копенгагена, що субсидіарний трактат укладений строком на 6 років. Данія мала отримувати вдвічі більшу щорічну платню, ніж отримувала раніше від англійців. Через це данський корпус збільшувався на 12 тисяч людей. Військо базуватиметься в Голштинії [1, с. 262-263]. А вже на початку березня цей посланець сповіщає про переправлення через Ельбу данських військ з Ганноверу, при цьому доносить, що уряд Данії починає жалкувати про своє раптове рішення облишити субсидіарний трактат з Англією. Адже Франція досягнувши своєї мети розірвання союзу між Копенгагеном і Лондоном, не поспішає здійснювати першу фінансову плату [1, с. 326]. Тут ми можемо углядіти дві супутні сторони дипломатії французького двору: його подвійну гру та часте безгрозів'я королівської казни.

Така дволикість (нещирість) французької дипломатії та фінансова скрута держави нерідко ставала предметом закордонних реляцій російських посланців до Колегії іноземних справ. Так, на сторінках *«Денної записки...»* можна зустріти повідомлення про дії Франції в Константинополі, направлені проти інтересів північної імперії. Ось 6 лютого посол Румянцев інформує про підступні спроби французів і шведів переконати Порту піти на розрив з РІ [1, с. 231]. Ще раніше, 25 грудня про це повідомляв резидент Вишняков [1, с. 148]. 16 лютого Колегія іноземних справ у своєму рескрипті наказує резиденту Вешнякову в Константинополі уважно стежити за інтригами французького та шведського послів [1, с. 211]. 21 лютого князь Кантемир, спираючись на інформацію від посла Венеції в Парижі, повідомив, що вже вкотре французький посол при султані *«старається раздражить Оттоманскую Порту против России и Венгерской королевы, советуя оной послать Крымский Татар повеление сделать сильное нападение на Российские провинции»* [1, с. 283]. Ми бачимо, що таке активне обговорення французької політики в Стамбулі фактично припало саме на зимові місяці. Варто звернути й на той факт, що антиросійську направленість політики Франції в третій державі (Туреччина) бачив сторонній спостерігач (Венеція). Можна висловити здогадку й про інших «спостерігачів», а значить є підстави говорити про певну відкриту нахабність версальської політики.

Подібна «нахабність» спливає в інших кутках Європи. Згадаємо для прикладу реляцію барона Корфа від 13 лютого, в якій він згадує про французькі депеші до Стокгольму, серед яких були вказівки шведському двору як йому вчинити у разі мирних пропозицій від Росії, при цьому були надіслані різні векселя [1, с. 262].

Така фінансова допомога союзнику, активна практика підкупів (без яких ніяка закулісна дипломатія неможлива), презентація величі Франції, яка зокрема виражалася у надзвичайно багатих дипломатичних представництвах, і багато інших супровідних трат зовнішньої політики вимагали надзвичайного фінансового напруження. Якщо

згадати про війну та розкішне придворне марнотратство Версалю, постає питання про фінансове благополуччя держави. Його не було. Про це неодноразового повідомляв князь Кантемир, інформуючи про нові додаткові податки, проблеми з кредитами для королівського уряду, крайню нестачу коштів тощо [1, с. 161, 249]. Але такі ще не змогли негаразди стати перешкодою для Франції лишатися лідером одного з ворогуючих таборів того часу.

У роки Війни за австрійський спадок відбулася тимчасова, але непересічна зміна: австрійські Габсбурги втратили корону монарха Священної Римської імперії, яку вони тримали в руках з 1452 року до самого кінця існування даного державного утворення в 1806 році. У 1742-1745 році германським імператором став баварський курфюрст Карл VII Альбрехт.

Загальновідомо, що вибори монарха імперії відбувалися за участі курфюрств-виборщиків і регламентувалися «Золотою буллою», яку запровадив ще в 1356 році Карл IV з Люксембурзької династії. Так сталося, що на момент вибору нового імператора Габсбурги (Марія-Терезія та її чоловік герцог Лотарінгський) втратили вплив над головними курфюрстами. Навіть королівство Чехія, яке було курфюрством, потрапило під окупацію військ Карла Альбрехта. Останній проголосив себе королем Богемії. Користуючись лояльністю більшості виборщиків, правитель Баварії був обраний новим імператором з династії Віттельсбахів.

За процесом вибору імператора зірко спостерігали російські посланці. Ще 1 січня резидент Гейнсон свідчив про призначення дня виборів імператора на 24 січня (н. ст.). І прогнозував, що згідно «Золотої Булли» у Карла Альбрехта більшість голосів і всі шанси посісти на імператорський трон [1, с. 127]. Передбачення справдилося, про що не забарилися повідомити у своїх реляціях дипломати з Дрездена та Гамбурга [1, с. 170-171]. Супротивники нового імператора не визнали його. Марія-Терезія проголосила продовження військових дій аж до втрати всіх своїх земель [1, с. 206]. Розгорталася війна й на ідеологічному фронті: із Дрездена надійшла інформація «*что в Вене издано в печать сочинение, доказывающее неоснова-*

тельность императорского избрания». Ситуація з новим імператором ускладнилася ще й через його раптову хворобу – можливий параліч [1, с. 230].

Проте Карл VII не збирався опускати руки. Він зумів вилікуватися та приступити до політичної діяльності, яка була головним чином направлена проти Габсбургів. Зокрема були укладена оборонна конвенція між Баварським і Швабськими імперськими округами, землями саме прикордонними з австрійськими володіннями. Аналогічні домовленості тривали з Рейнським, Франконським та Верхньорейнським округами [1, с. 284]. Цим і обмежуються відомості про події управління Священної римської імперії.

Вище ми розглянули особливості європейської політики, що входила в межі двох військово-політичних конфліктів, і яка цікавила російську дипломатію. Польська держава, здається, єдина серед європейських була відокремлена від загальноконтинентального дійства військово-політичного театру. Хоча у внутрішніх справах Речі Посполитої можна углядіти зовнішні впливи третіх країн (Австрії, Пруссії, Росії, Франції, Швеції). Проте їх вплив не втягнув Польщу до орбіти загальноєвропейського конфлікту. Ця країна до кінця Війни за австрійський спадок зберігала нейтралітет.

Внутрішній спокій в Речі Посполитій був дуже важливим для РІ, адже він був «проросійським». Король Польщі, герцог Саксонії Август III в даному випадку виступав союзником північної імперії. Саме завдяки її підтримки та підтримки австрійців Август у свій час став королем. І хоча на початку правління Єлизавети Петрівни Саксонія входила до ворогів союзника імператриці – Австрії, на Польщі це ніяк не позначилося. Через такі особливості взаємовідносини з Річчю Посполитою, її політикою «опікувався» не лише резидент Голембовський у Варшаві, а й Київський генерал-губернатор Михайло Іванович Леонтьєв.

Голембовський не лише інформував Колегію іноземних справ про події в країні свого перебування, а й активно займався ними. Його «опіка» часто мала форму підкупу оточення коронного гетьмана. Його гра між політичними партіями була настільки захоплюючою, що до неї «приєдналися» навіть

самі поляки. Так, згадуючи про опозиційний настрій коронного гетьмана, резидент сповіщав, що *«кардинал епископ Краковський, коронний великий маршал и другие разные вельможы входят притворно в его [коронного гетьмана] виды, дабы узнать намерения его, предупредив оные и препятствовать ему в произведении их в действие»* [1, с. 136]. Тут ми бачимо приклад прямого втручання російського дипломата у внутрішні справи іншої держави. Це може бути аналогією у випадку діяльності посла Франції Шетарді в РІ. Щоправда, масштаби не ті, але російська дипломатія терпляче вчилася та намагалася невпинно доганяти «старожилів» європейської дипломатії.

Коло питань і проблем, якими переймалися у Київському генерал-губернаторстві, було дещо іншим. Серед донесень Леонтєєва можна знайти оперативну інформацію про існування на польських землях (тепер Правобережна Україна) епідемії «повітряної болезни», її локалізацію та припинення [1, с. 150, 155]. Нерідко предметом повідомлень ставали відомості про польсько-козацькі відносини. На жаль, у них козаки поставали розбійниками, які вчинювали розбійні напади на поляк Правобережжя із земель Запоріжжя, згадувалось про Гард. Польські судді згодом звертались до Леонтєєва за проханням видати їм козацьких ватажків. Такий прецедент призвів до ніяковості Леонтєєва, і той просив уряд надати йому відповідні вказівки з цього приводу [1, с. 122, 302-303]. Виходячи з одного лише цього документу, зараз неможливо достеменно стверджувати чия правда, чия кривда описана на його сторінках. Чітко зрозумілим є те, що російський уряд намагався в даному випадку підтримувати добросусідські відносини, щоб забезпечити лояльність поляків до себе.

Окрім Голембовського та Леонтєєва, в «Денній записці...» відображено реляції полковника Лівена, який знаходився в Литві – складовій Речі Посполитої. Він мав справи з тамтешньою литовсько-польською шляхтою [1, с. 105-106, 210, 231].

У нашій умовній схемі показано, що східний вектор російської зовнішньої політики стосувався зносин з Османською

імперією, Персією, Китаєм і кочовим світом азійських степів. Тут були свої особливості в порівнянні з Європою. Насамперед це виражалось у меншій кількості суб'єктів міжнародного права. Відповідно менше було задіяно дипломатичних представників. Був відсутній клубок міждержавних суперечностей на зразок того, що склався в відносинах РІ з обома ворогуючими таборами учасників Війни за австрійський спадок. Проте значимість східного вектору зовнішньої політики це не применшувало. Він був просто іншим, особливим.

Держава азійського регіону, з якою у Росії існували найбільш тривалі контакти, починаючи з військових конфліктів була Османська імперія. Початок правління Єлизавети Петрівни припав на час повоєнного облаштування відносини РІ та Порту, що тривало після останньої російсько-турецької війни (1735-1739). Так, на сторінках документу ми знаходимо донесення крігс-комісара Бутурліна з Глухова від 13 січня про процес розмежування земель з турками [1, с. 140]. У 1741-1742 року в Росії перебувало турецьке посольство, яке привезло ратифікований Портою мирний договір 1739 року. На початку 1742 року воно, виконавши свою місію, поверталось назад. Цей процес широко відбито в матеріалах «Денної записки...».

Російському уряду необхідно було як можна краще підтвердити найщиріше бажання жити у мирі з південним сусідом, тому турецькому послу Емні Магомет-паші приділялася значна увага. Зокрема при ньому постійно знаходився російський полковник Олсуф'єв, який не лише наглядав за діями гостей, але й намагався улагоджувати всі проблеми, що виникали. А проблеми виникали. На момент фіксації подій «Денною запискою...» турецьке посольство рухалося у напрямку до Гетьманщини. 19 січня воно було вже у Ніжині. 9-го лютого – в Києві, який покинуло 24 лютого [1, с. 165, 214, 240]. За цей час у посольстві під видом гулянки та полювання спробували розшукати своїх полонених земляків, що викликало негативну реакцію місцевого населення до прибулих. Тим не менше, росіяни терплячи зносили такі витівки, вони навіть

підготували за 20 тис. рублів продукти харчування, сінажу та іншого обозного реманенту, частину витрат (5 тис.) понесла казна Гетьманщини [1, с. 165]. Про вчинки турецького посла на території Гетьманщини знаходимо також у донесеннях київського генерал-губернатора Леонт'єва [1, с. 193, 214, 241]. Він інформує про лист Емні Магомет-паші, в якому вимагається від Леонт'єва організувати видачу турецьких полонених, інакше виникнуть ускладнення між державами. Леонт'єв, виконуючи указ Колегії іноземних справ, організував подарунки та обоз для посольства. На це було витрачено 21 500 рублів, з них 10 тис. виділила Гетьманщина [1, с. 193]. При цьому тут є також інформація про дії турків на прикордонні, а також про повернення з Османської імперії російського посла Румянцева.

На даний зимовий час також припав приїзд турецького посла до Франції. У світлі особливих турецько-французьких відносин, а також інтриг Франції в Константинополі, направлених проти РІ та Австрії, за роботою цього посольства уважно спостерігав князь Кантемир. Він звітував, що посиленої активності турецько-французьких перемовин не бачив, їх небезпеки для Росії не помічав [1, с. 216], але не відкидав про можливі таємні переговори [1, с. 283].

На відміну від попередньої держави відносини РІ з Персією були менш напруженими. На той час це було зумовлено увагою Росії до Північного Причорномор'я, підконтрольного Порті – частому ворогу Персії. Тут спрацьовував принцип «ворог мого ворога – мій друг». Немаловажною обставиною була наявність буферної території між двома державами, яку населяли кочові народи Середньої Азії.

У «Денній записці...» відображено перебування шахського посольства в РІ. Так само, як і при турецькому, до посольства Надир-шаха були приставлені генерал-майор Апраксін і полковник Багреєв. Мова йде про того самого Апраксина Степана Федоровича, який уже будучи генерал-фельдмаршалом переміг прусаків у битві під Гросс-Стерддорфі (1757) та відступив після перемоги, за що був розжалуваний і потрапив під слідство. Але це в майбутньому, на початку

1742 року Степан Федорович супроводжував іранців по імперії. Як у випадку з турецьким посольством, ці військові відповідали за забезпечення організації обозу, продуктів та улагодження конфліктних моментів. У документі зафіксовано надзвичайно багато донесень Апраксина [див.: 1, с. 108-109, 113-114, 124, 148, 172, 175, 180, 186, 189, 194-195, 293] та Багреєва [див.: 1, с. 113, 175, 179, 187, 201-202]. Зупинятися на їх аналізі не будемо, адже по суті це аналогія повідомлень Олсуф'єва та Леонт'єва за тим виключенням, що між РІ та Персією не стояло питання повоєнного облаштування і не відбувалося прецеденту з полоненими. Аналогія простежується в продуктово-товарному, обозному забезпеченні. Колегія іноземних справ навіть здійснила спільне розпорядження по фінансуванні витрат на забезпечення обох посольств [1, с. 210-211].

Російський уряд цікавили особливості османсько-персидських відносин, адже будучи третьою частиною цього геополітичного трикутника регіону, Росії важливо було балансувати між двома мусульманськими країнами з вигодою для себе. На початку правління Єлизавети Петрівни відносини між шахом і султаном були напруженими. 25 грудня 1741 року резидент Вешняков повідомляв із Константинополя, що Порта збирається дотримуватися миру з Росією, оскільки вона боїться загрози зі сторони Персії [1, с. 148]. Це для Санкт-Петербурга означало безплідність намагань Парижа зіштовхнути дві імперії між собою.

Цікаво, що в такий непростий час йшли переговори між іранським і турецьким духовенством про поселення персів у Мецці [1, с. 119]. Очевидно мова йшла про хадж, один з п'яти стовпів ісламу, обов'язковий для кожного правовірного.

Російська імперія підтримувала своєрідні стосунки з кочовими народами Середньої Азії. У XVIII столітті ці племена потрапили під сферу її впливу, доки пізніше не ввійшли до її складу територіально. Через кочовий спосіб життя існувало ускладнення визначення межі ареалу поселення степовиків. Це призводило до появи їх тимчасових кочовищ на прикордонних теренах імперії. Таку проблему намагалися узгоджувати на місцях. Тим більше, що така територіальна аморфність

була непоганим буфером між РІ та Іраном і Китаєм. За спокій і спостереження в регіоні відповідав астраханський генерал-губернатор Василь Микитович Татищев [див.: 1, с. 128, 131-133, 173-175, 224, 234, 318, 331-332] та повірений у калмицьких справах полковник Кольцов (Царицин) [див.: 1, с. 99, 149, 227, 263, 336]. Окрім них є поодинокі випадки реляцій інших служилих людей (коменданта Змеонова, полковника Беклемишева). Як бачимо, донесення та реляції Татищева у «Денній записці...» частіше фігурують, ніж рапорти Кольцова, вони і більш розгорнуті за своїм змістом. Це можна пояснити любов'ю відомого історика Василя Татищева до літературного слова. Аналогічний висновок можна вивести з реляцій визначного літератора свого часу – Антіоха Кантемира, російського посла у Франції.

У повідомленнях Татищева та Кольцова фігурує ряд кочових народностей. Серед них найчастіше згадуються: калмики (зенгорці, джунгари), киргизи, татари, казахи. Ще присутній ряд назв інших племен, але їх розгляд потребує виходу з площини теми нашої статті. Увесь кочовий світ має виражену специфіку, віддалену не лиш від особливостей європейців, а й навіть сусідів кочівників (іранців, турків, кавказців та ін.). Для простоти назвемо основні питання взаємовідносин РІ з степовиками. Це: адміністративне та оборонне управління прикордонних російських земель [1, с. 140]; забезпечення спокою та правопорядку, захист від нападів розбійників; спостереження за внутрішнім життям кочовищ і у разі необхідності роль третейського судді (яскравий приклад – випадок з ханшою Джаною) [1, с. 132-133, 224, 234]; кур'єрський зв'язок з Персією [1, с. 154].

Вивчаючи взаємовідносини зі степовиками, потрібно пам'ятати про їх залежність від Росії, про відсутність іншої реальної сили в регіоні, яка могла протиставляти альтернативу північній імперії. Через це тут, у низов'ї Волги та прикаспійських степах дипломатії С.-Петербургу була найбільш впливова. Це усвідомлювали тутешні народи, тому вони намагалися підтримувати мирне і дружнє сусідство з росіянами. Так, ставропольський комендант бригадир Змео-

нов 3 січня відрепортував, що калмицька хрещена княгиня Анна Тайшина разом з калмиками була приведена до присяги на вірність Єлизавети Петрівни [1, с. 139]. Окремо виразити свою повагу новий імператриці забажали калмицький намісник Дундук-паша разом з Дарбмибалою та іншими вельможами [1, с. 332, 336]. Вони направили до Москви своїх посланців.

Відомо, що тогочасний Китай був закритою державою для іноземців. Але Росія через свою духовну місію в Пекіні мала дипломатичні зносини з Піднебесною, хоча вони не вирізнялися частотою. Так, у «Денній записці...» про це знаходимо дві звістки [1, с. 147, 208], які пов'язані зі смертю очільника російської місії (Китайського Трибуналу) архимандрита Іларіона Трусова.

Попередньо ми розглядали європейський (західний) і азійський (східний) вектори зовнішньої політики РІ. «Денна записка...» містить ряд матеріалів, які можна віднести до одного з цих векторів і яких ще не торкалися, проте вважаємо за доцільне розглядати їх окремо. Це, зокрема, стосується династичної політики європейських держав. Особливістю європейської політики Нового часу до Французької революції 1789 року було прирівнювання доль монарших династій до долі їх монарших держав. Правонаступність управління країн залежала від династичних традицій. Якщо така традиція припинялася (вимирав або слабшав монарший рід), у боротьбу за династичний спадок вступали ті, хто обґрунтовував своє право на володіння тими чи іншими землями. Ми у нашому дослідженні вже акцентували увагу на Війні за австрійський спадок. Окрім неї у XVIII столітті мали місце війни за іспанський (1701-1714) та французький (1718-1720) спадки, які мали загальноєвропейський масштаб. Були локальні конфлікти: війни за польський (1733-1735) та баварський (1778-1779) спадки.

Через загрозу, яку носили династичні кризи, за династичними змінами уважно стежили в Європі. Тому на сторінках «Денної записки...» можна знайти відомості про династичні шлюби європейських правлячих монархів і їх можливих спадкоємців [1, с. 106], про смерті монарха. Так, Румянцев 6 лютого повідомляв про отримання в

Константинополі звістки про смерть шведської королеви. При цьому турецький перекладач цікавився про правила престолонаслідування в Швеції [1, с. 232]. Інтерес Османської імперії в цьому питанні небезпідставний, адже мова йшла про його скандинавського союзника і династичні зміни могли вплинути на подальші взаємини.

Однак не завжди династична політика призводила до широких бойових дій. Династичні «проблеми» могли простіше розв'язуватися самою державою, або її сусідами без військових конфліктів, за певними домовленостями.

Для російської історії середини століття важливим було слідкувати за подіями в Гольштинії та Курляндії. Про зносини з першим герцогством вже писали та згадували про династичну спорідненість Романових і Гольштейн-Готторпів. Герцогство Курляндія (територія сучасної Латвії) була васалом Речі Посполитої. Проте через стратегічне морське розташування та близькість до важливих прибалтійських торгових пунктів Росії, С.-Петербург був зацікавлений у гарантованій лояльності курляндських правителів. Тим паче, що за вплив над герцогством вів боротьбу ворог імперії – Швеція. РІ вдалося забезпечити лояльність курляндців завдяки допомозі теперішньому польському королю Августу III під час Війни за польський спадок. На початку правління Єлизавети Петрівни знову постала необхідність вибору нового герцога Курляндії.

Ставленник попереднього російського уряду часів Анни Леопольдівни Людвіг Брауншвейзький, незважаючи на вже номінально зроблений вибір шляхти, був зміщений. Як повідомляв полковник Лівен, *«князь воевода Новгородский и оба гетманы Потоцкие, узнав высочайше соизволение, обещают всеми мерами стараться оный выбор обратить в ничто»* [1, с. 210]. Новий російський вибір впав на кандидатуру принца Гессен-Гомбургського, який перебував на службі її імператорської величності. Втім курляндці вимагали згоди на це Августа III [1, с. 207-208]. Тим часом Кейзерлінг повідомляв із Дрездена про можливе бажання Франції підтримати кандидатуру графа Моріса Саксонського [1, с. 315]. Ось такий розклад справ довкола виборів курляндського герцога існував у січні-березні 1742 року.

Для будь-якої дипломатії є характерним наявність певних чуток, експертних міркувань, які не є офіційними та можуть бути ще й помилковими, навіть спеціально дезінформацією. У «Денній записці...» також присутні такі відомості. Так, ще перед початком мирних перемовин між Швецією та Росією за посередництва Шетарді резидент Голмебовський 19 грудня 1741 року повідомляв про чулки укладення миру між воюючими державами та створення союзу РІ з Францією [1, с. 120-121]. Фактично те саме у січні повідомляли Гейнсон [1, с. 162] і Кейзерлінг [1, с. 201]. Про нереальність описаного щойно ми вже розглядали. Існували чулки про швидкий союз Пруссії та Австрії, до якого приєднуються Англія, Голландія та РІ [1, с. 267]; про союз Росії з Персією [1, с. 321]. Вивчення цих пліток, а також реакції на них, дозволяло російським дипломатом краще розуміти геополітичну ситуацію, викривати недружні інтриги, бачити очікування та сподівання третіх країн на політику Росії та інших суб'єктів зовнішніх зносин.

Окрім справ державного значення, Колегія іноземних справ займалася й приватними (не придворними) питаннями. До цих приватних справ можна віднести різноманітні чолобитні від різних підданих. Це прохання професора Крафта про звільнення від служби, оскільки завершився строк контракту 1731 року. Тому професор просить оплати платню за лютий 1742 року та дозволити повернутися до свого правителя – герцога Вюртембергського [1, с. 172]. Тут є прохання про надбавку до платні перекладача Карла Симоліна [1, с. 208], визначення повної плати канцеляриста Льва Василевського [1, с. 226] тощо. На цьому приватними справами обмежимося. Вони мали переважно другорядне значення для сутності зовнішньої політики. Але їх окремих розгляд дозволить краще бачити роботу апарату Колегії іноземних справ і дипломатичного корпусу держави закордоном.

Таким чином, на момент приходу до влади Єлизавети Петрівни, злагоджено працювало зовнішньополітичне відомство держави. Стабільність становища нового монарха в очах основних гравців європейської політики зумовили успіхи російської армії на шведському фронті та правонаступність російської дипломатії, яку забезпечувала діяльність

російського дипломатичного корпусу. На початку правління доньки Петра I у європейських справах виник клубок гострих міждержавних суперечностей, що вилилися у загальноєвропейський конфлікт під назвою Війни за австрійський спадок. Росія перебувала у стані воєнних дій із Швецією, які органічно пов'язані з попередньою війною. Складність становища російської дипломатії була також зумовлена союзницькими зобов'язаннями з учасниками обох ворогуючих коаліцій. Новий царський уряд тепер змушений вибудувати свою зовнішньополітичну діяльність виходячи зі складеної обстановки. Він діяв виважено та, не поспішаючи, вдавався до категоричності лише у відносинах зі Швецією. Отож західний вектор зовнішньої політики ґрунтувався довкола загальноєвропейського конфлікту.

На Сході ситуація була іншою. Слабкість Османської імперії та складність її відносин

із Персією дозволили убезпечити південні рубежі Росії від турецької загрози. Чим і користувалися російські дипломати, закріплюючи нові дружні зносини в Причорномор'ї. Дружній діалог розвивався з шахським Іраном. Продовжувалося мирне співіснування степових рубежів Російської імперії зі степовими народами Середньої Азії, хоча вже можна було углядіти направленість російської політики на інтеграцію кочовиків до держави. Це яскраво виражалось у втручанні Росії в справи степовиків і мовчазній згоді останніх.

Варто відмітити, що наразі джерелознавча цінність «Денної записки...» не розкрита повністю. Лишається актуальним необхідність підготовки публікацій, які б розкрили організацію дипломатичної діяльності, починаючи від системи листування, оплати праці дипломатів, завершуючи дипломатичним мистецтвом ведення переговорів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архив князя Воронцова. Книга первая: Бумаги графа Михайла Ларионовича Воронцова. – М.: Типография А. И. Мамонтова и К^о, 1870. – 670 с.
2. Волосюк О. В. Испания и российская дипломатия в XVIII веке: Монография. – М.: Изд-во РУДН, 1997. – 199 с.
3. Голицын Н. С. Всеобщая военная история новых времен. Часть третья. Войны второй половины XVIII века в Западной Европе (1740-1791). Войны Фридриха Великого. – СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1874. – 448 с.
4. Жандармы России / Сост. В. С. Измозик. – СПб.: Издательский Дом «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2002. – 640 с.
5. История внешней политики России. XVIII век (от Северной войны до войн России против Наполеона). – М.: Междунар. отношения, 1998. – 304 с.
6. История дипломатии. Т. 1. / Под ред. В. П. Потемкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – 567 с.
7. История международных отношений в Новое время / А. С. Медяков. – М.: Просвещение, 2007. – 463 с.
8. Самойленко В. В. Дипломатическая служба: учеб. пособие / В. В. Самойленко. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – 320 с.
9. Черкасов П. П. Двуглавый орел и Королевские лилии: Становление русско-французских отношений в XVIII веке, 1700-1775. – М.: Наука, 1995. – 439 с.
10. Шатохина-Мордвинцева Г. А. Внешняя политика Нидерландов. 1713-1763 гг.: становление голландского нейтралитета. – М.: ИВИ РАН, 1998. – 176 с.

Рецензенти: *Шкляж Й. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського;*

Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

@ П. А. Мацюта, 2012

Стаття надійшла до редколегії 12.11.2011

ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ ДЛЯ МАНДРІВНИКІВ першої половини XIX століття ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРИЇ ТА КУЛЬТУРИ (на прикладі Криму)

У першій половині XIX століття держава активно сприяла освоєнню Криму саме як унікального регіону. Дешеві землі, допомога в створенні інфраструктури (будівництво доріг, водопроводів) викликали інтерес к регіону серед туристів і зацікавлених осіб. Увага мандрівників і вчених сприяла розробці екскурсійних маршрутів по півострову. Основний акцент вони робили на популяризації пам'яток історії та культури як засобі залучення більшої кількості туристів. Першим практичним довідником в історії Криму став «Путівник мандрівника...» Ш. Монтандона, який є унікальним джерелом з вивчення історико-культурної спадщини краю.

Ключові слова: Крим, пам'ятки історії і культури, путівники, історико-культурна спадщина.

В первой половине XIX века государство активно содействовало освоению Крыма именно как уникального региона. Дешевые земли, помощь в создании инфраструктуры (строительство дорог, водопроводов) вызвали интерес к региону среди туристов и заинтересованных лиц. Внимание путешественников и ученых способствовало разработке экскурсионных маршрутов по полуострову. Основной акцент они делали на популяризации памятников истории и культуры как средстве привлечения большего количества туристов. Первым практическим справочником в истории Крыма стал «Путеводитель путешественника...» Ш. Монтандона, который является уникальным источником по изучению историко-культурного наследия края.

Ключевые слова: Крым, памятники истории и культуры, путеводители, историко-культурное наследие.

In the first half of the nineteenth century, the government actively promoted the development of the Crimea as a unique region. Cheap land, help to build infrastructure (roads, water, sewer, etc.) help to attract tourists to the region and interested parties. Sustained interest in travelers and scientists helped develop the peninsula tour itineraries. They did focus on promoting cultural and historical monuments of Crimea as a means of attracting more tourists. The first practical guide to the history of the Crimea was the «Guide» Sh. Montandon, which is a unique source for the study of historical and cultural heritage of the region.

Key words: Crimea, historical and cultural monuments, guidebooks, historical and cultural heritage.

Перша половина XIX століття для Кримського півострова позначена розвитком масового туризму. Тема вивчення краю користувалася особливим попитом у російських і зарубіжних дослідників і мандрівників. Широкої популярності набула розробка ними довідкових видань, котрі служили для всебічного ознайомлення туристів з історико-культурною спадщиною краю. Першим класичним покажчиком став «Путівник мандрівника по Криму, прикрашений картами,

планами, видами та віньєтками зі вступом про різні способи переїзду з Одеси до Криму» («Guide du voyageur en Crimbe orné de cartes, de plans, de vues et de vignettes, et précédé d'une introduction sur les différentes manières de se rendre d'Odessa en Crimbe») Шарля Генрі Габріеля Монтандона (1792-?), виданий французькою мовою в Одесі у 1834 р. [1]. На сьогодні путівник є джерелом, у якому відображено стан пам'яток краю в першій половині XIX століття.

Актуальним питанням залишається внесок окремих дослідників у поширення знань про край. У сучасних вчених безсумнівний інтерес викликає творча спадщина французького мандрівника. Це дозволить поповнити наявні відомості про охоронні заходи зі збереження пам'яток історії та культури Криму. Мета роботи – виявити та систематизувати відомості про стан пам'яток Криму в першій половині XIX століття на матеріалі путівника Ш. Монтандона. Вперше це довідкове видання стало предметом аналізу як форма популяризації та вивчення історико-культурної спадщини краю.

Основні аспекти творчого шляху Ш. Монтандона проаналізовано в публікаціях професора, доктора історичних наук А. А. Непомнящого [2-4]. Учений відновив найбільш повні відомості про його життя та діяльність. У науковий обіг введено велику кількість раніше невідомих архівних матеріалів.

До теперішнього часу подорожні нотатки Ш. Монтандона не були видані російською мовою. 1997 року була зроблена спроба частково опублікувати переклад путівника [5]. Він мав недоліки через неповноту поданого тексту, оскільки вибір переведених розділів французького оригіналу був обумовлений підготовкою видання до 200-річчя від дня народження О. С. Пушкіна. Значна частина твору залишилася поза увагою перекладачів, за винятком опису маршруту від Керчі до Перекопу. Подальша робота над публікацією «Путівника» була продовжена В. В. Ореховим [6-8]. У 2011 році світ побачила повна російськомовна версія роботи Ш. Монтандона, забезпечена докладними коментарями різного рівня, частина з яких не витримують критики [9].

Серед джерел важливе місце займають опубліковані матеріали у періодичних виданнях та наукові праці.

Шарль Генрі Габріель Монтандон у юному віці з родиною переїхав зі Швейцарії до Росії, прожив у Одесі. Наслідком його подорожі Кримом у 1831-1833 роках став довідник про півострів його авторства.

У пресі за 1823 р. знаходимо вказівку про перебування Ш. Монтандон в Одесі. Влітку 1824 р. він отримав паспорт для поїздки в обидві російські столиці. У вересні-жовтні 1825 р. разом із жінкою Генрієтою був

зарахований до другої гільдії одеського купецтва, отримав свідоцтво на право торгівлі та квитки на три торгові лавки [9, с. 19]. В Державному архіві Одеської області літературознавець Г. Д. Зленко виявив свідоцтва про колись існуючі документи: «Об учреждении торговой Одесской черноморской компании купца Монтандона» та «Об учреждении в Одессе компании купца Монтандона для приготовления и отправки в чужие края муки» [10, с. 19]. А. О. Скальковський згадував французького дослідника серед пасажирів на пароплаві «Одеса», що здійснював свій перший рейс в 1828 р. [11, с. 19].

У 1820-х – на початку 1830-х років Ш. Монтандон володів кількома комерційними проектами в Одесі (відкриття кількох торгових лавок, пристрій морської торгової компанії, експорт хліба) й Криму (видобуток кримського мармуру, порфіру та літографічного каменю) [9, с. 35].

Першу вказівку про перебування автору довідника у Криму слід віднести до 1822 р. У Парижі під псевдонімом «P. de S.» була видана брошура «Mémoire sur l'ouverture du port de Kertch, en Crimée, sur le mer Noire» («Записка об открытии Керченского порта в Крыму на Черном море»). Професор А. А. Непомнящий виявив, що вона належить Ш. Монтандону [3, с. 702]. У рецензії на цю роботу у французькому журналі «Revue Encyclopédique» [12] повідомлялося, що автор брошури повинен був відвідати Крим для збору інформації про Керченський півострів [9, с. 35].

Незабаром Ш. Монтандон придбав маєток у краї, що йому сподобався, де й провів решту свого життя [2, с. 153]. У 1837 році він консультував учасників демидовської експедиції в Сімферополі. А. М. Демидов повідомляв, що їх «відвідав пан Монтандон – автор корисної книги «Guide du voyageur en Crimée». Він родом зі Швейцарії і, оселившись в Криму, здається, ґрунтовно вивчив цей півострів; судження його вельми сумлінні. Ми скористалися ними для пояснення деяких предметів нашого спостереження; навіть і деякі думки, прийняті вже публікою, повинні змінитися» [2, с. 221].

В «Очерке заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым» М. М. Мурзакевича, зачитаном

29 листопада 1856 р. на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей, французький дослідник згадувався серед осіб, «які подорожують з вченими цілями» за сприянням генерал-губернатора [9, с. 33].

Наслідком подорожі Ш. Монтандона Кримом у 1831-1833 роках був довідник про півострів його авторства. Путівник у той час був одним із кримських покажчиків, які користувалися великим попитом серед читачів. Він швидко став бібліографічною рідкістю вже для сучасників. Книга отримала високу оцінку як класичний путівник, якому не має порівняння [14]. Наприкінці ХІХ століття це видання вважалося одним із кращих, де представлено докладний опис Криму [15, с. 156; 16, с. 9].

Для збору та систематизації етнографічної, археологічної та природничої інформації автор відвідав всі райони півострова. Він вивчив джерела про край та використав їх у своїй праці. Це дозволило читачам ознайомитись з раніше опублікованими роботами вчених та дослідників. Значний інтерес представляють ілюстрації (18 малюнків), які були вклеєні в книгу окремим блоком, й каталог найбільш відомих творів, присвячених Криму. Тут вказано 51 видання французькою, англійською, німецькою, польською мовами; з російськомовних творів про Крим названі три: П. І. Сумарокова, І. М. Муравйова-Апостола й «Бахчисарайський фонтан» О. С. Пушкіна. Деякі джерела Монтандон забезпечив короткими анотаціями.

Книга служила універсальним довідником для всіх бажаючих відвідати полуденний край. У путівнику Ш. Монтандона містяться загальні відомості про Крим (історія, географічне положення, ландшафти, клімат, давні пам'ятки; народи, їх побут, звичаї та релігія). Довідник також допомагав мандрівникам в ознайомленні з пам'ятками Криму, надаючи найбільш повну інформацію. Автор ставив перед собою мету – дати точний і повний опис пам'яток Кримського півострова, ґрунтуючись на власних спостереженнях. У цьому виданні міститься велика кількість важливих спостережень автора щодо краю.

У путівнику дослідник популяризував пам'ятки історії та культури півострова, переслідуючи мету залучення сюди значної

кількості туристів. Він запропонував відвідувачам Криму 14 екскурсійних маршрутів. Для більшості з них відправною точкою слугувало одне з міст Криму – Бахчисарай, Сімферополь, Севастополь, Феодосія. Далі шлях простягався пам'ятками околиць цих міст. Тривалість цих екскурсій була різною: 1) 8 днів: Алушта – Мшатка – Байдари – Бахчисарай – Сімферополь; 2) 15 днів: Алушта – Ласпі – Балаклава – монастир Святого Георгія – Херсонес – Севастополь – Інкерман – Чоргун – Каролез – Черкес-Кермен – Мангун-Кале – Бахчисарай – Успенський монастир – Чуфут-Кале – Іософатова долина – Тепе-Кермен; 3) 15 днів: Сімферополь (Чатир-Даг, Шуми, Демерджи) – Улу-Узень – руїни Андріївського монастиря – Куру-Узень – Судак – Феодосія – Керч – Єні-Кале – Тамань – Старий Крим – Карасубазар; 4) один день – після огляду всього півострова на відвідування Євпаторії [9, с. 103-104].

Для подорожі з Бахчисарая в Алушку автор указав маршрут, який рідко використовувався. За нашими спостереженнями, він є першим мандрівником, який описав цей шлях із розташованими на ньому пам'ятниками. Наступні докладні описи маршрутів із Бахчисарая до Ялти й Алушки з'явилися лише після будівництва дороги Ялта – Бахчисарай (1897 р.). До цього в путівниках були описані тільки окремі ділянки даного маршруту [6, с. 45-46].

Особливу увагу Ш. Монтандон приділяв докладному описові пам'яток, які «зустрічаються в наступних місцях: Херсон – від Севастополя до Херсонського маяка – монастир Св. Георгія – Балаклава – мис Айя – Інкерман – Чоргун – Тепе-Кермен – Черкес-Кермен – Мангун-Кале – Бахчисарай – Чуфут-Кале – Перекоп – Козлов – Ескі-Сарай – Чафкі, стародавня стіна – Алушта – Кастель-гора – Партевіт – Аю-Даг – Гурзуф – Ялта – Ай-Тодор – Алушка – Сімеїз – Лімен – Мухалатка – Ай-Анастасія – Албат, або Сюренчік – Феодосія – Арабат – Опук – Акасі – Керч – Єні-Кале – Тамань – Отуз – Судак – Чабан-Кале – поблизу Куру-Узень – Андріївський монастир – Старий Крим – Дімерджи» [9, с. 72]. Це безліч стародавніх руїн, поховань і медалей, які виявляють повсюди.

У першій половині XIX століття в Сімферополі проживало 8 000 осіб. Стара частина (Ак-Мечеть) зберегла характер східного міста з вузькими вулицями й високими стінами. У нових кварталах вулиці були добре сплановані, з просторими площами та будинками з білого каменю. На головній площі своєю архітектурою виділявся собор. Неподалік знаходилась лікарня ім. О. С. Таранова-Белозьорова з боковими прибудовами для службовців, дві великих будівлі, що призначалися для суду та архіву. У місті налічувалося три грецькі церкви, одна вірменська, п'ять мечетей і одна католицька каплиця [9, с. 230].

На південному сході Сімферополя увагу туристів привертала столиця пізньюскіфської держави Неаполь: *«при розкопках можна іноді знайти старовинні медалі. Втім, на великому просторі можна побачити лише безладне нагромадження каміння»* [9, с. 232].

В околицях міста добре збереглися руїни Ескі-Сарая – *«за словами татар, це ханський палац, який не був добудований; пан Паллас припускає, що це невелика генуезька фортеця»*. Фундамент стіни був найдавнішого походження. Автор вперше згадував у своєму путівнику, що *«при дослідженні місцевості створюється враження, що стіна ця могла служити в епоху, коли Крим перебував у стані війни, для того щоб переривати всяке повідомлення з цього боку. Татари називають це місце Демір-Капу («Залізні ворота»); в деяких місцях в горах на сході на відстані 15 верст знову виявляються сліди цієї стіни, які носять назву Каланих-Байр»* [9, с. 116].

Перу Ш. Монтандона належить перший опис руїн башти і стін Сюреньської фортеці. За свідченнями П. І. Кьопена, це укріплення крім нього не відвідував *«жоден мандрівник, який писав про Крим»* [17, с. 293]. Проте, опис Сюреньської фортеці П. І. Кьопена вийшов із друку трьома роками пізніше (1837 р.) археологічних замальовок Ш. Монтандона.

Алушта (одна з колишніх фортець Юстиніана) справляла враження великого села з кількома лавками, митницею, поштою для кореспонденції та одним готелем. Гідними уваги мандрівників автор вважав

лише велику нову мечеть й *«три великі вежі, які підносяться над татарськими будинками, обліпившими схил пагорба, та є частиною замку, побудованого імператором Юстиніаном близько 465 р. н.е.»* [9, с. 118].

Ш. Монтандон виявив на горі Кастель залишки стародавніх поселень і руїни стіни Демір-Капу, спорудженої, як і стіна в Чавках, для перекриття гірського проходу. При будівництві насипної дороги на найбільшому піднесенні був знайдений підземний акведук, який підводив воду з гір Бінок-Ламбата на вершину. На плато Аю-Дага знаходилися руїни стародавніх монастирем. Біля села Юрзуф автор пропонував туристам відвідати залишки генуезьких оборонних споруд: руїни бастіону, фундамент круглої вежі, кам'яні укріплення [9, с. 125].

В околицях Алушти починали облаштовувати свої маєтки представники вищого російського суспільства. Біля Юрзуфа була побудована дача Казначеевої та графа М. С. Воронцова, Карасан – генерала М. Бороздіна. Володіння в Карасані, Кучук-Ламбаті та Микиті були *«єдиними в такому роді, що існували на узбережжі в 1825 р.»*. Масандра складалася з трьох частин: центральної (церква, будівлі) верхньої (великий будинок), нижньої (кілька будинків господарського призначення). [9, с. 123-133].

Мандрівник відвідав руїни стародавньої церкви біля Ауткі, Лівадію – маєток генерала Ревеліоті, Ореанду – приватне володіння імператорської родини. Близько мису Ай-Тодор (Св. Федір) збереглися залишки стародавнього монастиря, фрагменти невеликих колон з білого мармуру, осколки гончарних виробів. У маєтку княгині Г. С. Голіциної інтерес представляла церква витонченої архітектури.

У першій половині XIX століття був закладений палацово-парковий комплекс в Алушці. Він складався з недобудованого будинку, *«великого, з тесаного каменю, з фундаментом на скелі, що створюються серед чудових дерев і нижче гранатового гаю»*, та декількох будівель. Біля них дбайливо зберігався невеликий татарський будинок у сільському стилі, де зупинявся Олександр II, коли тут нічого не було побудовано. На кошти М. С. Воронцова була

зведена нова мечеть «витонченої архітектури та сповнена смаку – із золотим куполом і гарним мінаретом» [9, с. 142].

На скелі Лімена збереглися залишки укріплень Ціва. Біля її підніжжя зустрічалися покриті глазур'ю цеглини, на деяких можна було розрізнити рельєфні зображення. На скалі Св. Афанасія Ш. Монтандон оглянув залишки маленької каплиці, де поблизу виявили колону з капітеллю. В селі Демерджі інтерес представляла старовинна, покинута каплиця, яка виділялася своєю архітектурою та дахом з плоского каменю. Від неї відправлялися до руїн Андріївського монастиря з декількох стін, арок і кам'яних груд. [9, с. 208]. У Капскорі знаходилися руїни Чабан-Кале (пастуша фортеця) – круглої вежі, збудованої з тесаного каменя.

Ш. Монтандон пропонував читачам путівника захоплюючий маршрут по Севастополю та його околицях. У місті він радив оглянути дзвіницю собору, побудованого на кошті адмірала Ф. Ф. Ушакова, та круглу вежу будівлі адміралтейства, собор в грецькому стилі. Навпаки великих кам'яних сходів, які вели до адміралтейству, оглядали «непоказний будинок, іменованій Палацом, споруджений в 1787 р. для прийому імператриці Катерини II» [9, с. 154].

В околицях міста інтерес викликали залишки деяких стін античного Херсонесу та генуезької фортеці в Балаклаві, від якої збереглися тільки стіни та башти. На першій вежі виднівся «довгастиий барельєф, розділений на три рівні частини; в центрі хрестоподібно розташована риба, голова якої замінена лілією. У квадратах по обидві сторони зображені ангели; у верхньому квадраті – хрест. Внизу можна розрізнити напис в два рядки, що не піддається прочитанню, оскільки він занадто високо над землею. Робота виконана погано і без смаку, але добре збереглася» [9, с. 158]. Влада не дбала про збереження цієї пам'ятки давнини. Серед руїн місцеві жителі виявляли медалі з міді та срібла, які продавали всім, хто цікавиться.

Неподалік розташовувався Георгіївський монастир, який представляв «історикам і археологам широке поле для досліджень і роздумів». Він був побудований на «місці, де знаходився храм Ореста, і недалеко від

храму, де за часів царя Фоанта поклонялися Діані. Вважається, навіть, що можна впізнати п'єдестал, на якому стояла золота статуя цієї богині» [9, с. 160].

По всьому Херсонеському півострову були розкидані руїни веж з величезних незцементованих каменів. Добре зберігся фундамент будинку значних розмірів, який складався з двох прямокутників: «той, що північніше, оточений з усіх боків величезним, грубо тесаним камінням. Майже в центрі розташований камінь у формі куба, на якому, можливо, знаходився вітар або стояла статуя». Ш. Монтандон припускав, що ці прямокутники служили огорожею ділянок, відданих для обробки корпусу регулярних військ. Недалеко була знайдена антична колона з вапнякового каменю [9, с. 160].

Руїни античного Херсонесу склалися з високих стіни з вежами по боках й безлічі уламків, серед яких знаходили античні медалі. Автор путівника вважав, що «точний план і докладний опис Херсонеса Гераклеїського будуть міцнішою пам'яткою, ніж камені, поки ще зустрічаються тут. Кожен день ми бачимо, як зникають ознаки колишньої могутності та підприємства, що будуються по сусідству, незабаром повністю зітруть їх з лиця землі. Значна частина севастопольських будинків побудована з цих уламків» [9, с. 162].

На північній стороні Севастопольської бухти (село Портовий хутір) на частині скелі можна було побачити кілька гротів. Ш. Монтандон здивований тим, що «в Криму не існує гротів, внутрішня частина яких збереглася б стільки само добре, та дивно, що жоден автор не згадує про них». З першої кімнати сходи, вирубані всередині скелі, вели до невеликої каплиці. У правій її частині розташовувався кам'яний саркофаг з чоловічими кістками (1833 р.). Над криласом, зверненим на схід, збереглися розписи із зображенням трьох фігур святих. Середній малюнок відрізнявся від інших драпіруванням й оточуючими його арабесками. Однак, частина штукатурки, яка покривала звід, була відірвана. Дослідник звертав увагу на те, що «скоро, беручи до уваги безліч людей, котрі працюють поблизу, ці надзвичайно цікаві залишки минулих часів будуть зовсім зруйновані» [9, с. 163].

До найдавніших пам'яток Криму дослідник відносив печери Інкерману, видублені в скелі. По сходах потрапляли до каплиці та і сусідні приміщення. Відвідували велику церкву в скелі, в якій збереглися слабо помітні сліди розписів. По обидві сторони ніші, де був вівтар, стояли саркофаги. Ш. Монтандон вважав, що каплиці та інші споруди були створені ченцями, які переховувалися тут при середньовічних імператорах. На височини скелі виднілися руїни стін стародавньої фортеці. Добре збереглася тільки одна башта з двома вікнами [9, с. 164].

У селі Чоргун відвідували високу двенадцятикутову вежу, яка *«за переказами, була споруджена за наказом турецького паши, який неподалік влаштовував свою резиденцію. Палас вважає, що вона є творінням нових греків з Корсуня або Генуї та колись служила пунктом сполучення між Балаклавою та Мангун-Кале»* [9, с. 166].

Ш. Монтандон вважав, що Бахчисарай, колишня резиденція кримських ханів, більше за інших місцевостей Криму гідний відвідування. Його увагу привертала велика кількість пам'яток історії та культури: палац, некрополь, грецька церква, синагога, тридцять дві мечеті, три медресе, десять караван-сараїв [9, с. 174].

Бахчисарайський ханський палац був *«цікавою і вартою уваги мислячої людини»*, рідкісною пам'яткою архітектурного мистецтва. Автор вивчив його архітектуру та оглянув закриті галереї, мечеті, стелі яких були прикрашені різьбленням і покриті позолотою в результаті реставрації, проведеної на кошти уряду. Він зазначав, що все було відновлено *«в колишньому вигляді: ні первородний характер, ні оригінальність палацу не були іскажені; навіть розписи всередині палацу так само, як на стінах зовні, крім того, що придбали свіжість, залишилися такими ж, як колись»* [9, с. 169]. Насправді, реставратори не враховували традицій місцевої архітектури, підходячи зі стандартними мірками під час численних ремонтів. У результаті внутрішні покої перероблялися на «європейський» манер, а старі будинки зносилися. У 1820-х роках були знищені 3 з 4 будівель гарему, Зимовий палац, великий банний комплекс та багато

інших цінних споруд. Інтерес мандрівників привертала також задні двори цього *«храму пам'яті»*: некрополь, ханські могили й велика мечеть з двома мінаретами.

Дослідник радив читачам путівника відвідати Успенський монастир. Переходи, келії і маленька церква з колонами були цікаві тим, що давали *«уявлення про затрати праці, якої вони коштували»*. Неподалік розташовувалися *«дуже примітні руїни»* печерних міст.

Чуфут-Кале був побудований на виступі великої скелі й укріплений кріпосними стінами. В ньому налічувалося близько 300 будинків, побудованих близько один до одного й утворюючих вузькі, звивисті вулиці. Збереглися синагога і мавзолей дочки хана Тохтамиша, прикрашений витонченим портиком з двох арок. Поруч з Чуфут-Кале розташовувалася Іософатова долина – *«це свого роду поле мертвих, укрите безліччю могил, в більшості своїй висічених у формі саркофагів з кам'яними табличками, які носять давньоєврейські написи; деяким з них вже чотири століття»* [9, с. 178].

Тепе-Кермен знаходилось на вершині скелі, в якій було видовбана велика кількість невеликих кімнат і ніш. Їх кількість зростала протягом різних епохи і вони слугували місцем притулку для різних народів.

У скелях, навпроти села Біцкі, збереглися штучні печери, наповнені людськими кістками. На вершині знаходилися глибокі силосні ями, які були висічені в камені і містили почорніле від часу зерно. Серед скельних уламків автор путівника вперше виявив печери *«видовбані всередині, з драбинами і нішами різної форми і різного діаметру. Одне з цих поглиблень має важко зрозумілу особливість: це – бочка, котра дбайливо оброблена та має у верхній частині горловину, яка повідомляється вузьким проходом з великим заглибленням, вирубаним у вигляді сфери, що має правильну форму і дуже гладке всередині»*. Поруч він відвідав церкву Св. Анастасії, побудовану на місці старовинного монастиря. На схід від села Черкес-Кермен виднілася на скелях башта стародавнього форту та кілька кам'яних будівель, які називаються кримськими татарами *«Кутелею»* [9, с. 179].

Печерне місто Мангуп-Кале було оточено високими оборонними спорудами. Його цитадель займала східну частину скелі, укріплену кріпосними стінами. Тут можна було побачити рукотворні резервуари і жолоби, незліченну кількість уламків, стародавню зруйновану грецьку церкву. На краю плато знаходилося кілька кімнат з нішами, видублених у скелі. Поряд з однією з кріпосних стін було влаштовано кладовище, *«завалене надгробними плитами з давньоєврейськими літерами»* [9, с. 182].

Після огляду пам'яток історії та культури Південного берега і південно-західних районів Криму Ш. Монтандон радив продовжити подорож на південно-схід.

У Судаку цікава для відвідування генуезька фортеця, в якій місцеві жителі знаходили стародавні медалі та монети. Вхід у фортецю захищала висока стіна з круглими і квадратними вежами по боках. Автор путівника відвідав зруйновані зовнішні споруди, кілька барельєфів і безліч уламків – *«все, що залишилося від цієї Солдайї, які колись була знаменитою і багатолюдною. Всередині фортеці бачимо ще й великі, занедбані кам'яні казарми, будівництво яких дуже посприяло руйнуванню стародавніх, покритих гербами готичних пам'яток, які ще сорок років тому стояли в цих самих місцях»* [9, с. 248].

Біля села Отузи (у лісі) виявлені руїни стародавніх поселень. Ш. Монтандон згадував про грот із цілющим джерелом близько Тарак-Таша. Зображення над ним свідчили про святість цього місця, яке місцеве населення називало Кизил-Таш-Коба (печера кизилового каменю) [9, с. 198]. Тут у VIII столітті розташовувалася літня резиденція архієпископа Стефана Сурожзького. З часом це місце прийшло в запустіння й відвідували тільки жителями навколишніх сіл.

У першій половині XIX століття Старий Крим дуже рідко відвідувався. Проте *«численні виявлені тут руїни ставлять місто в ряд пам'яток, які заслуговують найбільшої уваги мандрівників»*. Тут *«серед руїн, що говорять про дитячу пору мистецтва, помітно кілька старовинних мечетей – таких, якими їх будували турки до того, як в Константинополі отримали уявлення про витончені споруди і купола, зразком для яких*

послужив собор Св. Софії» [9, с. 245]. Подорожуючі могли оглянути стародавній вірменський монастир Суруб-Хач, який знаходиться неподалік у лісі.

Населення Феодосії складало 2 500 чоловік. Увагу туристів привертали грецька й католицька церкви, дві синагоги та дві мечеті. Нове місто було зведено на руїнах старого, тому вежі та фортечні стіни, побудовані генуезцями з тесаного каменю, погано збереглися. На жаль, як повідомляв автор, *«у багатьох місцях вони зовсім зникли, і з усіх давніх пам'яток, які заповнювали середину міста ще років 20 тому, залишилася лише одна вежа, яка досить добре збереглася»* [9, с. 242].

У Феодосійському музеї старожитностей зберігалося *«кілька цікавих античний предметів та прекрасна колекція медалей, які належали до різних епох і були знайдені в Криму. Тут також можна побачити жіночий торс. Цей чудовий уламок був знайдений в Козі, на винограднику директора музею, доктора Граперона, який охоче дає пояснення»* [9, с. 243].

Під час відвідування Ш. Монтандон в Керчі налічувалося близько 3 000 жителів. Туристи оглядали будинок карантину, грецьку церкву, музей, акрополь та укріплення на горі Мітрідат, стіни якого закінчувалися біля моря. В околицях міста *«любителі старожитностей і стародавніх руїн»* відвідували залишки колишнього міста Мірмікіона (Мірмікіум), руїни Німфея на мисі Акбурун біля старого карантину, *«Акри на мисі Такла і руїни Кіммеріума на Опуке на березі Чорного моря біля південного краю кріпосної стіни Акос»*, *«яка тягнеться від Азовського моря до Чорного і була останньою межею Босфорської імперії. Тут знаходиться також велика кількість курганів, деякі з яких виділяються кам'яними брилами, що лежать на схилах»* [9, с. 110, 202]. Потім йшли до фортеці Єні-Кале, біля входу якої стояв давньогрецький саркофаг.

У першій половині XIX століття Кара-субазар залишався самим населеним містом Криму (15 000 осіб). Інтерес для туристів представляли православна, грецька, католицька та вірменська церкви, 22 мечеті, 2 медресе, синагога. Тут налічувалося безліч караван-сараїв, найбільш примітним з яких

був Таш-Хан – «старовинна споруда, зовнішність якої являє собою лише високі стіни, що утворюють квадрат, наповнене невеликими лавками» [9, с. 236].

Після огляду пам'яток Криму, мандрівники їхали далі в Євпаторію, «колись оточену стінами з вежами і вміщавшю численне населення, тепер воно скоротилося до 8 000 жителів». Серед всіх визначних пам'яток міста виділялися культові споруди – грецька церква, караїмська синагога, дев'ятнадцять мечетей та одне медресе. У повному занепаді перебувала мечеть Джума-Джамі, яка «своєю величиною й красивою архітектурою привертає увагу всіх мандрівників. Склепіння має 50 футів в діаметрі, а з

кожного боку фасаду видно дві групи куполів, на яких кріпилися дуже високі мінарети, нині повалені вітром і не відновлені» [9, с. 252]. На місі Тарханкут автор виявив «руїни, очевидно, які позначали старовинний Калос-Лімен».

Путівник Ш. Монтандона містить унікальну за своєю точністю і повнотою інформацію про збереження пам'яток історії та культури Криму в першій половині XIX століття. Він був призначений дати читачеві вичерпне і різноманітне уявлення про півострів. Завдяки своїй практичності ця робота набула популярності серед туристів і людей, які цікавилися і досліджували Крим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Montandon C. H. Guide du voyageur en Crimée orné de cartes, de plans, de vues et de vignettes, et précédé d'une introduction sur les différentes manières de se rendre d'Odessa en Crimée / C. H. Montandon. – Odessa, 1834. – 300 с.
2. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма : последняя треть XVIII – начало XX века / А. А. Непомнящий ; Ин-т украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 212 с. – (Серия : «Научно-справочные издания по истории Украины»; вып. 46).
3. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма : Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Доля, 2001. – 816 с.
4. Непомнящий А. А. Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття) : бібліографічне дослідження / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
5. Монтандон К. Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетками / К. Монтандон ; пер. с франц. В. Орехова. – Симферополь : Крымский архив, 1997. – 130 с.
6. Орехов В. В. От Бахчисарая до Алупки : маршрут из «Путеводителя путешественника по Крыму» К. Монтандона / В. В. Орехов // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – № 4. – С. 43-48.
7. Орехов В. В. Новые главы из «Путеводителя...» Шарля Монтандона / В. В. Орехов // Историческое наследие Крыма. – 2008. – № 21. – С. 199-225.
8. Орехов В. В. Главы из «Путеводителя...» Шарля (Карла) Монтандона / В. В. Орехов // Историческое наследие Крыма. – 2009. – № 24. – С. 224-256.
9. Монтандон К. Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетками и предваренный введением о разных способах переезда из Одессы в Крым / К. Монтандон ; пер. с франц. В. В. Орехова. – К. : Стило, 2011. – 416 с.
10. Зленко Г. Берег Пушкина / Г. Зленко. – Одесса, 1987. – 170 с.
11. Скальковский А. А. Мраморный промысел в Крыму / А. А. Скальковский // Журнал Министерства внутренних дел. – 1853. – Ч. 41, № 3. – С. 367-381.
12. F. Mémoire sur l'ouverture du port de Kertch, en Crimée, sur la mer Noire. Paris, 1822 // Revue Encyclopédique. – 1822. – Т. XV. – Juillet. – III. – P. 154-155.
13. Путешествие по южным областям России. Дюбуа де Монпере. Демидова // Библиотека для чтения. – 1840. – № 4. – С. 233-524.
14. Л. Желания в пользу Тавриды / Л. // Таврические губернские ведомости. – 1848. – 3, 10 марта.
15. Н. Ш. Известия о редких и малоизвестных книгах и брошюрах, касающихся Новороссийского края и Бессарабии / Н. Ш. // Юг. – Одесса, 1882. – Февраль. – С. 149-160.
16. Бертъе-Делагард А. Л. Память о Пушкине в Гурзуфе / А. Л. Бертъе-Делагард. – СПб., 1913. – [2], 79 с.
17. Кёппен П. И. Крымский сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических / П. И. Кёппен. – СПб., 1837. – 409 с.

Рецензенти: *Непомнящий А. А., д.і.н., професор Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського;*
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

ПІВДЕННО-СХІДНИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ЦЕНТР З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО- ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

Одним із потужних і найбільш ефективних наукових осередків Республіки Польща, що вивчає історію України, українсько-польські відносини, культурні взаємовпливи на теренах українсько-польського пограниччя є Південно-східний науковий інститут у Перемишлі. За два десятиріччя свого функціонування Інститут реалізував цілу низку дослідницьких програм та проектів, у результаті яких було видано серію узагальнюючих праць, монографій та брошур.

Ключові слова: Південно-східний науковий інститут, історія України, українсько-польські відносини.

Одним из мощных и наиболее эффективных научных центров Польской Республики, который изучает историю Украины, украинско-польские отношения есть Юго-восточный научный институт в Перемишле. За два десятилетия своего функционирования Институт реализовал целую серию исследовательских программ и проектов, в результате которых было издано серию обобщающих работ, монографий и брошюр.

Ключевые слова: Юго-восточный научный институт, история Украины, украинско-польские отношения.

One of powerful and most effective scientific centers of Polish Republic, which studies history of Ukraine, Ukraine-Polish relations are South-East Scientific Institute in Przemyśl. For two decades of functioning Institute realized the whole series of the research programs and projects, which the series of summarizing works, monographs and brochures were published as a result of.

Key words: South-East Scientific Institute, history of Ukraine, Ukraine-Polish relations.

Після початку перебудови в СРСР (1985 р.) було послаблено політичний контроль за країнами соціалістичного табору і склались умови для початку реальних демократичних перетворень. Наприкінці 1980-х років у Польській Народній Республіці реформаторські сили здобули поважні впливи всередині ПОРП. Згуртовано виступила політична опозиція режиму. У квітні 1988 р. відбулися масові страйки. Робітники вимагали підвищення заробітної платні і легалізації «Солідарності». За таких умов влада вирішила провести переговори з опозицією. Результатом цих переговорів стала підготовка до проведення засідання «круглого столу». За участю представників «Солідарності», уряду, ПОРП, союзних партій із 6 лютого до 5 квітня 1989 р. тривав «круглий стіл». Наслідками засідань були рішення про

проведення дострокових парламентських («контрактових») виборів, введення посади президента, створення в парламенті другої палати – сенату, а також розподіл мандатів між різними політичними силами в сеймі. Таким чином, довготривалі та складні переговори між правлячою Польською об'єднаною робітничою партією та опозицією завершилися прийняттям спільної компромісної угоди. Вона фактично узаконила відновлення багатопартійної системи в одній з провідних країн радянського блоку. За результатами «круглого столу» ПОРП втрачала право на монопольне керівництво польським суспільством, формування уряду, абсолютне домінування в парламенті. 17 квітня 1989 р. відбулась повторна реєстрація «Солідарності». 4 червня 1989 р. пройшли вибори до парламенту. За їх резуль-

татами «Солідарність» здобула 99 місць (із 100) у сенаті та 161 – в сеймі. Червневі вибори стали переломним епізодом у політичному розвитку Польщі. Діяльність першого, не комуністичного уряду Республіки Польща, почалася з ліквідації всього, що нагадувало про тоталітарний режим [1, с. 131-132]. Падіння тоталітарних режимів у Південно-Східній Європі сприяло потеплінню відносин між народами, яких гнобили власні і московські комуністичні вожді.

За таких сприятливих умов 2 лютого 1990 року був створений Південно-східний науковий інститут у Перемишлі. Його метою є проведення досліджень народних меншин у Польщі, а також відносин поляків з народами Південно-Східної Європи, – власне з українцями. Наукова діяльність реалізується шляхом залучення до роботи професійних фахівців. Інститут має наукову бібліотеку, фонди якої представлені регіональною проблематикою та взаєминами національних меншин. У рамках реалізації програми Польсько-американської фундації свободи «Przemiany w Regionie – RITA», починаючи з вересня 2005 року, інститут співпрацює з Генеральним консульством США в Кракові, що адмініструє через фонд «Навчання демократії», циклічні щомісячні курси для журналістів з України. Завдячуючи стипендіям фундації С. Баторія і каси імені Ю. Мянвського, а також фонду «Розвитку Карпатського Євро регіону» в інституті пройшов стажування двадцять один науковець з України.

Із метою поширення інформації про національні меншини і українсько-польські стосунки інститут організував симпозиуми і наукові конференції. Намагаючись вплинути на активізацію досліджень щодо національних меншин і взаємин поляків із народами Південно-Східної Європи дирекція інституту присуджує наукову премію імені Марцелі Гандельсмана за магістерські, кандидатські та докторські дисертації.

На чолі Південно-східного наукового інституту його засновник і беззмінний керівник – кандидат наук (dr) Станіслав Степень. Його заступником є кандидат наук (dr) Олександр Колянчук. Окрім працівників редакційно-видавничого відділу, бібліотеки і

менеджерів достатньо потужним виглядає штатний та позаштатний склад наукових кадрів. На постійній основі та тимчасових засадах відповідні дослідницькі програми реалізовували науковці: історик і політолог Клаус Бахманн (Варшава), теолог Станіслав Бартмінський (Красічин), теолог й історик костелу Августин Бабяк (Італія), політолог Пауль Бест (США), славіст і політолог Богуміла Бердиховська-Шостаковська (Варшава), антрополог Юрай Бузалка (Словаччина), історик Анджей Ходкевич (Варшава), історик Мирослава Дядьяк (Львів), історик і політолог Бруно Дрверскі (Франція), історик Богдан Ганцаж (Краків), історик Франк Грелька (ФРН), історик Август Фенчак (Перемишль), антрополог Христофор Ганн (ФРН), історик Анна Крохмаль (Варшава), правник Ярослав Леськів (Перемишль), бібліотекознавець Єва Лис (Перемишль), історик Володимир Осадчий (Люблін), історик Олег Павлишин (Львів), історик Євген Сінкевич (Миколаїв), культуролог Володимир Пилипович (Перемишль), музикознавець Ольга Попович (Перемишль), історик Олександр Рубльов (Київ), бібліотекознавець Анна Сіцяк (Перемишль), філолог полоніст Олена Шельонжик-Коменда (Краків), історик Ришард Шчигель (Люблін), історик Олег Турій (Львів), історик Здіслав Віглуш (Перемишль), історик Вацлав Вешбінец (Жешів), історик Олександр Зайцев (Львів), соціолог Вальтер Желязни (Жешів).

З моменту створення інститут свою наукову діяльність зосереджує на дослідженні українознавчої проблематики: історії України, польсько-українських стосунках, становищі національних меншин в Україні та Республіці Польща, а також різноманітних зав'язках поляків та українців з іншими народами Центральної та Східної Європи. Адже на початку 1990-х років відчувалася нестача в таких дослідженнях. То був період інтенсивних політичних перемін у Польщі а також у Східній Європі. Для історичної науки та інших суспільних наук, власне в широкому трактуванні українознавства відбувся переломний момент. Іноземні дослідники отримали безперешкодний доступ до українських архівів і фондів бібліотек. У Польщі виникла нагальна необхідність в

інформації та знаннях про найближчого сусіда, з яким із давніх-давен підтримувався тісний контакт, не мовлячи вже про те, що з середини XIV століття частина українських земель входила до складу Речі Посполитої.

Інститут активно займався вивченням польсько-українських відносин, міжетнічними взаєминами на польсько-українському пограниччі, минувиною і відродженням греко-католицької церкви на теренах Польщі та України. Їх наслідком була низка польсько-українських дослідницьких програм, конференцій та семінарів. Також вийшло з друку понад 60 монографій, узагальнюючих праць, збірок документів, бібліографічних описів тощо.

Серед успішно реалізованих проектів належить виокремити: «Південно-Східна Польща (Червона Русь, Галичина, польсько-українське пограниччя) – міжнаціональні взаємини, міжконфесійні, культурні та суспільні, їх роль у контактах з українцями, словаками, чехами, угорцями та іншими народами Південно-Східної Європи», «Українська спільнота в кордонах Речі Посполитої Польської на зламі століть і сьогодення», «Історія польсько-українських стосунків у сучасній польській і українській історіографії», «Етнічне польсько-українське пограниччя, як середовище взаємовпливів східної та західної культур».

Наслідком реалізації програми «Південно-Східна Польща (Червона Русь, Галичина, польсько-українське пограниччя) – міжнаціональні взаємини, міжконфесійні, культурні та суспільні, їх роль у контактах з українцями, словаками, чехами, угорцями та іншими народами Південно-Східної Європи» стала публікація п'ятитомного видання [2-6], а також низки інших публікацій [7-8]. За результатами міжнародної наукової конференції, проведеної Південно-східним науковим інститутом і Державною вищою Східно-європейською школою, була опублікована збірка матеріалів [9].

Не менш успішно була реалізована програма «Українська спільнота в кордонах Речі Посполитої Польської на зламі століть і сьогодення». Найважливішим її підсумком стало видання одного із збірників праць [10].

Особливий інтерес у її виконавців викликала програма «Історія польсько-українських

стосунків у сучасній польській і українській історіографії». Завдячуючи їй вийшли друком книги авторства С. Степеня [11], а також А. Сіцяка [12].

Важлива роль відводилася програмі «Етнічне польсько-українське пограниччя, як середовище взаємовпливів східної та західної культур». Це був багаторічний проект, що мав на меті інвентаризацію і нагромадження зібрання матеріалів стосовно пам'яток архітектури і мистецтва на теренах польсько-українського пограниччя. Він був реалізований у 2001-2010 роках на підставі договору з Підкарпатською воєводською управою охорони пам'яток. В ході реалізації проекту щорічно здійснювався опис рухомих і стаціонарних пам'яток, а також складався їх історичний опис та план будівель (стосовно об'єктів архітектури). В рамках реалізації проекту було опрацьовано і виконано 20 карт об'єктів архітектури.

В рамках програми «Етнічне польсько-українське пограниччя, як середовище взаємовпливів східної та західної культур» було також реалізовано проект «Польська і українська спільна культурна спадщина» і проект «Польська і єврейська спільнота на польсько-українському пограниччі в ХІХ – ХХ ст.». У підсумку було опубліковано декілька монографій [13-14].

Продовжується реалізація ще низки наукових програм. Зокрема, програма «Поляки та інші національні меншини в Україні в умовах тоталітарного режиму в ХХ ст.». Метою проекту є накопичення архівних документів, публікацій та іконографічних джерел, що відображають суспільне життя поляків, а також національних меншин (євреїв, німців, татар та інших) в умовах тоталітарної держави. Пошукова робота полягає перед усім на виявленні в українських архівах і бібліотеках матеріалів, їх реєстрації та копіюванні, а також наданню доступу до них для як найширшого кола дослідників і читачів (вийшло 5 томів серії «Polacy na Ukrainie w latach 1917-1939»).

У 2009 році реалізовано проект під назвою «Відображення суспільного життя поляків на Україні також суспільних losów поляків, українців та інших національних меншин в умовах тоталітарного режиму в 1917-1939 роках». Проект був фінансований

фундацією Інститутом Східних досліджень у Варшаві. З метою його реалізації було здійснено пошук матеріалів у Києві: Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Центральному державному історичному архіві України; у Львові: Центральному державному історичному архіві; Державному архіві Тернопільської області; Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаніка. В цих архівах було зібрано 378 документів (ксерокопії, фотокопії). Особливою несподіванкою стало те, що вдалося виявити раніше не відомі фальсифіковані НКВС документи про ніби то існуючу в Радянській Україні 1930-х років ПВО (польську військову організацію). Не менш важливими є виявлені документи про вивезення поляків до Казахстану. Із загального числа зібраних документів було виокремлено 100 найбільш характерних і важливих із метою їх публікації. Низку джерел було розміщено на сайті інституту. Виконання проекту обумовило придбання близько 50 найменувань літератури з історії України, польсько-українських відносин, а також присвячених національним меншинам в Україні та Польщі. Вагому роль при реалізації проекту відіграла також співпраця інституту з державним архівом у Перемишлі, Національним музеєм землі Перемишльської, Публічною бібліотекою в Перемишлі, Державною вищою Східноєвропейською школою в Перемишлі.

У 2010 році було реалізовано проект «Залишені за кордонами, але не забуті», що мав на меті документування польської спадщини на Україні у ХХ ст. (проект реалізований завдячуючи коштам, виділеним Міністерством культури і національної спадщини). У рамках проекту здійснено пошук матеріалів у Центральному державному історичному архіві в Києві, Центральному державному історичному архіві у Львові, Львівській науковій бібліотеці імені В. Стефаніка (відділ рукописів). Виготовлено 108 копій текстових документів і 12 копій фотографій. Тексти перекладено з російської і української мови на польську. Зібраний матеріал був супроводжений науковими коментарями і відредагований з метою його розміщення у підготовленому до друку 6 томі «*Polacy na Ukrainie w latach 1917-1939*».

Також у 2010 році був реалізований проект «Вберегти від забуття», який мав на меті задокументувати суспільне життя поляків на Україні в умовах тоталітарного режиму в 1917-1939 років (проект профінансований фундацією Ланцкоронських). Вдалося виявити і виконати фотокопії 112 документів. Близько 50 із них споряджено науковими коментарями і вміщені до 6 тому збірника «*Polacy na Ukrainie w latach 1917-1939*».

Особливе місце в діяльності Інституту посіла реалізація програми «Наша мала вітчизна – історія батокультурного суспільства на етнічному пограниччі». У рамках програми було реалізовано низку проектів. Зокрема, виділимо програму «Осягнення історії через примат сусідських сільських спільнот: *Kobylnica Wołoska, Kobylnica Ruska. Potok Jaworowski (Fehlbach)*». Проект виник завдячуючи ініціативі берлінського співпрацівника Інституту Станіслава Барана, який багато років нагромаджував копії документів, літературу і різного роду матеріали, що стосувалися його малої батьківщини та сусідніх сіл. Серед його матеріалів архівні документи і різноманітні рукописи та друковані джерела. Охопили вони 185 найменувань і стосуються періоду від 1557 до 2007 року. Серед зібраних матеріалів особливої уваги заслуговує «*Przywilej lokacyjny miasta Tarłowiec*» датований 1557 роком. Вагоме місце у зібраній колекції посідає витяг із привілею Яна III Собеського від 4 жовтня 1679 року, адресований священникам Івану, Анджею і Якубу. Цікавим є опис ґрунтів села Кобильниця Руська. Привертають увагу картографічні джерела. До їх колекції увійшли статистичні і адміністративні мапи Галичини від другої половини ХІХ до 1939 року. Виконавці проекту оголосили намір присвятити даній проблемі спеціальну монографію.

Не менш важливим виявився і проект «Перша світова війна на польсько-українському прикордонні – трагедія і надії багатьох етнічних спільнот». Реалізацію цього проекту було започатковано ще в 1990 роках зі збирання фотографій, матеріалів із спогадами стосовно перебігу війни в районі Перемишля і на полько-українському

прикордонні. Наслідком дослідницької праці нагромадження унікальної збірки літератури, карт, іконографії стосовно регіону, спільноти і перебігу військових дій, а також друковані видання. Так у 1994 році вийшли друком спогади Гелени Яблонської «Dziennik z oblężonego Przemyśla 1914-1915» [15]. Не популярність Першої світової війни і нехтування інтересами династії Габсбургів із боку національних меншин Австро-Угорщини чітко відслідковується в опублікованих спогадах Яна Віта [16]. Своєрідним завершенням дослідницьких зусиль фахівців Інституту став вихід чергової документальної збірки присвяченої подіями Першої світової війни [17].

Важливу нішу в дослідженні української проблематики 1918-1939 років посів О. Коланчук [18-19]. Новини наукового життя, актуальні розвідки українських і польських дослідників, рецензії – все це знаходить відображення на шпальтах знаного далеко за межами Республіки Польща і України видання Південно-східного наукового інституту «Wiuletyn Ukrainoznawczy».

Підсумовуючи даний, далеко не повний огляд діяльності одного із найбільш ефективних центрів дослідження історії України та українсько-польських відносин зазначимо непересічний внесок його співробітників у науку а також у розвиток дружніх відносин між українським та польським народами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сінкевич Є. Г. Українсько-польські відносини (1918-2008) : Навчальний посібник. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2010. – 165 с.
2. Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa / red. S. Stępień. – Т. 1. – Przemyśl, 1990. – 286 s.
3. Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa / red. S. Stępień. – Т. 2. – Przemyśl, 1994. – 429 s.
4. Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa / red. S. Stępień. – Т. 3. – Przemyśl, 1996. – 337 s.
5. Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa / red. S. Stępień. – Т. 4. – Przemyśl, 1998. – 472 s.
6. Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa / red. S. Stępień. – Т. 5. – Przemyśl, 2000. – 366 s.
7. Micel M. Spis powstańców 1863 roku więzionych w twierdzy kijowskiej. – Przemyśl, 1995. – 140 s.
8. Lewkowicz H. Ukrainoznawstwo na Polsko-ukraińskim pograniczu etnicznym. Dziesięć Lat Działalności Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu 1990-2000. – Przemyśl, 2001. – 180 s.
9. Czy istnieje czwarta Ruś? Wokół tożsamości kulturowej w regionie karpackim / red. P. Best, S. Stępień. – Higganum, 2009. – 364 s.
10. Hann C., Stępień S. Tradycja a tożsamość. Wywiady wśród mniejszości ukraińskiej w Przemyślu, 2000. – 238 s.
11. Stępień S. Ukrainoznawstwo. Materiały do bibliografii. Publikacje wydane na Ukrainie w latach 1996-1998. – Przemyśl, 1999. – 220 s.
12. Siciak A. Druki przemyskie 1754-1939. Bibliografia publikacji polskich, niemieckich, węgierskich, francuskich oraz żydowskich i ukraińskich wydanych alfabetem łacińskim. – Przemyśl, 2002. – 430 s.
13. Żydzi w Małopolsce / red. F. Kiryk. – Przemyśl, 1991. – 364 s.
14. An-ski S. Tragedia Żydów galicyjskich w czasie I wojny światowej. Wrażenia i refleksje z podróży po kraju. – Przemyśl, 2010. – 480 s.
15. Jabłońska H. Dziennik z oblężonego Przemyśla 1914-1915. – Przemyśl, 1994. – 271 s.
16. Wit J. Wspomnienia z mojego pobytu w Przemyślu podczas oblężenia rosyjskiego 1914-1915. – Przemyśl, 1995. – 128 s.
17. W oblężonym Przemyślu kartki dziennika z czasów wielkiej wojny (1914-1915) / red. S. Stępień ; przekład z języka niemieckiego E. Pietraszek i A. Siciak. – Przemyśl, 2010. – 248 s.
18. Kolanczuk A. Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917-1921. – Przemyśl, 2003. – 327 s.
19. Kolanczuk A. Ukraińscy generałowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920-1939. Słownik biograficzny. – Przemyśl, 2009. – 284 s.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;

Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

@ О. С. Морозова, 2012

Стаття надійшла до редколегії 07.12.2011

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕПОНІМНОГО КАЛЕНДАРЯ ОЛЬВІЇ IV – I ст. до н.е.

Розглянуто історію досліджень видатного лапідарного пам'ятника античної доби з Північного Причорномор'я – каталогу громадян (IosPE I² 201), який визнаний у останні десятиріччя епонімним календарем Ольвії IV – I ст. до н.е.

Ключові слова: Ольвія, написи, календар, реконструкція.

Рассмотрена история исследований выдающегося лапидарного памятника античного времени из Северного Причерноморья – каталога граждан (IosPE I² 201), который признан в последние десятилетия епонимным календарем Ольвии IV– I вв. до н.э.

Ключевые слова: Ольвия, надписи, календарь, реконструкция.

In the article the history of scientific research of outstanding lapidary ancient memorial from the Northern region of the Black Sea is considered – the catalogue of citizens (IosPE I² 201), which is lately recognized as eponymous calendar of Olbia of the IV – I centuries BC.

Key words: Olbia, inscription, calendar, reconstruction.

Лапідарний архів Ольвії містить видатний документ – каталог громадян (IosPE I² 201), визнаний в останні десятиліття епонімним календарем цього давньогрецького поліса [1]; як відомо, знахідка календаря завжди пов'язана з отриманням нових історичних відомостей про стародавнє суспільство [2]. Однак, перш ніж дослідники зрозуміли, що перед ними епонімний календар Ольвії, (тобто, діахронний документ), минуло майже сто років; історія вивчення цього пам'ятника досить суперечлива. Більш того, й відкриття ольвійського календаря, майже чверть століття обмежувалося лише констатацією цього факту і реально не надало ніяких результатів. Справа в тому, що найважливішим етапом дослідження будь-якого календаря прадавніх народів є його синхронізація, тобто, прив'язка до абсолютного літочислення [3]. На жаль, проблема синхронізації епонімного календаря Ольвії, з різних причин, дотепер залишалася поза зоною досліджень науковців.

Оскільки синхронізацією ольвійського календаря протягом багатьох років займається автор статті, для більш цілісного сприйняття цього документа й подальшого його ефективного дослідження дуже акту-

альне уявлення про більш ніж 120-річний етап історії його вивчення; тож, метою статті є історія досліджень каталогу ольвійських громадян (IosPE I² 201).

Каталог громадян Ольвії був опублікований у першому виданні корпусу лапідарних написів Ольвії акад. В. В. Латишевим, який виявив, що в цьому документі достатньо часто згадуються імена батьків, онуків і дідів (Ἀριστοκράτης Ἀρίστων[ο]ς і Ἀρίστων Ἀριστοκράτους та ін.) [4, 114], однак він не зрозумів призначення каталогу відзначивши: «...школа, що в переліку немає нічого, що дає можливість точніше визначити його характер і походження; я не зупиняюся на здогадках, які можуть знайтися у кожного...» [4, 201]. Першовидавець також відзначив, що в каталозі зустрічаються імена, які є й в інших лапідарних написах Ольвії, наприклад, Κλεόμβροτος Παντακλέους (IosPE I² 179; IosPE I² 180), Παντακλῆς Κλεομβρότου (IosPE I² 188), Εὐρησίβιος Δημητρίου (IosPE I² 187) та ін. Звідси видавцем був зроблений висновок про синхронність цього каталогу й групи написів. Зокрема, В. В. Латишев припустив, що якійсь Διονύσιος Ἀγρότου з каталогу є

батьком братів Ἀγρότας і Ποσίδεος Διονύσιου із присвяти (IosPE I² 189), що, згодом, було прийнято іншими вченими [5; 6; 7]. Видавець датував каталог і згадану групу написів [8] III ст. до н.е. Однак, при цьому він виявив, що в каталозі «...написання літер α, ε, θ, μ, ω відповідає більш пізньому періодові» [8]. Дослідник був змушений поставити під сумнів можливість використання палеографічного аналізу, відзначивши, що «...до нас дійшла дуже невелика кількість ольвійських написів найдавніших часів. На підставі одного лише характеру напису майже неможливо висловлювати цілком певні судження про час того або іншого документа» [8]. Надалі, у другій редакції каталогу лапідарних написів Ольвії (IosPE I²) В. В. Латишев наблизив датування каталогу IosPE I² 201 до початку II ст. до н.е. [4, с. 196]. До честі видатного дослідника: академік розумів, що у вивченні цього документа багато прогалин і він, по суті, руйнує існуючу на той час систему палеографії; усі датування В. В. Латишева досить обережні й супроводжуються великою кількістю застережень. Аналогічний, досить обережний, підхід до датування написів, які мають шрифт, що збігається з каталогом IosPE I² 201, через багато років повторили видавці збірки [9], публікуючи написи HO, 35-38.

Протягом півстоліття авторитет В. В. Латишева домінував над цим документом. Однак, розкопки Ольвії, що відновилися після закінчення Другої світової війни, спричинили інтенсивне поповнення лапідарного архіву; у деяких з нових написів згадувалися громадяни Ольвії, імена яких збігалися з іменами каталогу IosPE I² 201, однак, відносилися ці написи вже до IV ст. до н.е. Наприклад, О. О. Белецький, публікуючи присвяту жерців Евресибіадів, (пізніше (HO, 71)), датовану цим видавцем кінцем IV – початком III ст. до н.е., указав, що «...ми не беремо на себе сміливості стверджувати на підставі збігу декількох імен (Εύρησίβιος Λεωκράτεος, Πολυμέδων Λεωκράτεος – прим. авт.), що згаданий каталог (IosPE I² 201), хронологічно близький публікуемому пам'ятнику...» [10]. В. І. Денисова, публікуючи напис ольвійських стінобудувачів і виявивши збіг декількох

імен з іменами з каталогу (Θεοκλῆς Ἀρίστωνος, Νικόστρατος Νικόκλέους), відзначила, що каталог і по загальному характеру напису й за формою окремих літер належить більш пізньому часу, більше того, каталог «...явно стоїть особово серед пам'ятників лапідарної епіграфіки догетської Ольвії» [11, с. 99]. Досліджуючи палеографію каталогу, Т. М. Кніповіч однозначно віднесла його до періоду, не більш ранньому, чим II ст. до н.е. [12] і вказала, що «...представляється зовсім неймовірним, що в Ольвії в III ст. до н.е. застосовувалася система написання, якою виконаний каталог». Зробивши також низку просопографічних спостережень, Т. М. Кніповіч дуже близько підійшла до інтерпретації каталогу як діахронного документа.

Паралельно йшло накопичення інформації про систему літочислення в Ольвії. Наприклад, А. С. Русяєва та Ю. Г. Віноградов ввели в науковий обіг графіті, які дозволили з'ясувати назви всіх місяців ольвійського календаря й існування так званої інтеркалірації – «вставного» місяця для деяких років [13]. Відзначимо, що раніше були відомі назви лише деяких місяців календаря Ольвії. Е. І. Леві, публікуючи декрет на честь Діонісія Тагонова (пізніше (HO, 26)), датований епоніматом жерця Теогейтона, указала, що датування ім'ям жерця зустрічається й у декреті (IosPE I² 32) на честь Протогена: «...ἐπὶ τε Ἡροδώρου ἱέρεω...» – при жерці Гіродорі, «...ἐπὶ Πλειστάρχου ἱέρεω...» – при жерці Плістарху; дослідниця припустила щорічну змінюваність жерців в елліністичній Ольвії [14]. Н. О. Лейпунська вважала, що в III ст. до н.е. ольвійські епоніми були жерцями Аполлона Дельфінія [15]. Існування ж у цьому полісі епонімів-жерців храму Аполлона в IV – I ст. до н.е. обґрунтував П. О. Каришковський [16]. Згідно з висновками П. О. Каришковського, в V ст. до н.е. літочислення в Ольвії проводилося по епонімним айсимнетам мольпів (наприклад, присвята HO, 58 датована епонімним айсимнетом мольпів Діонісодором, сином Лінеєвим – «...ἐπὶ Διονυ[σο]δώρο τῷ Ἀθηναίῳ μόλπ[ων ἀ]ἱστυ[μνῶν]τος...»), «...на зміну їм приходять у якості епонімів жерці, можливо Аполлона; їх епонімат засвідчений

написами III й початку II ст. до н.е...», а в перші століття н.е. по протам – першим архонтам. В іншій статті [16; 17] дослідник відзначає, що з початку IV ст. до н.е. у зв'язку із поваленням тиранії в Ольвії ствердився демократичний лад і колективні присвяти мольпів змінили індивідуальні присвяти жерців Аполлона, до яких по всій імовірності перейшли й функції епонімів. При цьому, А. С. Русяєва, [7, с. 45] адекватно сприйнявши наведену інформацію, указала, що відсутні джерела, відносно епонімів в IV ст. до н.е., якими, очевидно, були жерці Аполлона. У свою чергу, в інтерпретації М. В. Скржинської [19] ця інформація опинилася значною мірою перекрученою: «...в III ст. до н.е. або децю раніше спілка мольпів в Ольвії припинила існування». Отже, до початку 80-х років минулого століття нагромадилася критична маса матеріалу, що вимагала перегляду традиційного уявлення про каталог (IosPE I² 201) як синхронний список громадян.

Уперше інтерпретація каталогу як діахронного списку жерців Аполлона – епонімного календаря Ольвії, запропонована на початку 80-х років минулого сторіччя Ю. Г. Віноградовим [20] і В. В. Рубаном [21]. При цьому В. В. Рубан припустив, що початок ведення епонімного календаря Ольвії, за аналогією з мілетським епонімним календарем [21, с. 30-40], повинен збігатися з датою демократичного перевороту. Стверджувати, що обидва дослідника прийшли до цього відкриття «одночасно й незалежно друг від друга», не доводиться, оскільки відомо, що вони активно спілкувалися один з одним і ймовірно прийшли до нової інтерпретації каталогу спільно. Через кілька років у своїй фундаментальній праці видатний епіграфіст і історик Ю. Г. Віноградов підтвердив діахронний характер каталогу [22]. Цим же вченим, разом з Г. В. Головачовою [23, с. 220], була виконана й перша і єдина спроба погодити датування епіграфічного пам'ятника з діахронним каталогом; за спостереженнями цих дослідників епонімат якогось Епікура Адрастова (вірогідно, брата Нікофана Адрастова, персонажа графіті зі згадкою імені Зопіріона), розташований у шостому рядку

першого стовпця календаря, повинен відповідати часу облоги Ольвії Зопіріоном. Однак це спостереження не було засновано на будь яких дослідженнях календаря й належить до чисто логічних міркувань. Американський вчений Р. Шерк, що досліджує епонімне літочислення усього античного світу, на жаль, у питанні, що цікавить нас, обмежився лише декількома фразами: на підставі присутності в списку імен батьків, дітей, онуків і правнуків він погодився з інтерпретацією Ю. Г. Віноградовим каталогу як діахронного списку жерців Аполлона – епонімного календаря Ольвії [27, 1992. Bd. 93. с. 236].

Здавалося б, відкриття епонімного календаря Ольвії повинне було стимулювати подальші перспективні дослідження, зокрема, його синхронізацію, однак, чверть століття, що минули після цієї події, характеризуються лише появленням статей, що традиційно продовжують трактувати каталог як синхронний документ. Яскравим прикладом патової ситуації в його дослідженні є значне в цілому, велике дослідження В. П. Яйленко [25]. Дослідник зробив реальний крок назад, повторивши помилки В. В. Латишева, приймаючи каталог як синхронний документ III ст. до н.е. і також, як і В. В. Латишев, отримав явні невідповідності, що підривають палеографічний аналіз як такий. Значна в цілому, стаття 2004 року С. Е. Андрєєвой, також, базується на традиційному («Латишевському») уявленні про каталог [26, с. 96].

Не може не радувати той факт, що в останнє десятиліття новою школою українських дослідників, лідером якої являється С. Д. Крижицький, діахронний характер каталогу громадян все ж був прийнятий остаточно; при цьому було виконано його докладне вивчення з позицій ономастики [1]. Характеристика каталогу така: «...цей діахронний список, записаний на мармуровій стелі в другій половині II або першій половині I ст. до н.е. представляє цілу галерею імен ольвійських громадян, які протягом трьох сторіч становили елітарну частину суспільства. Серед них представники аристократичних родин Евресибіадів і Леократидів, а також, Калініка, Гіросонта-Протогена, Пантакла-Клеомброта, Аристократа, у

яких родові імена передавалися з покоління в покоління. Розгалужена мережа їх сімейств у невеликій місті, мабуть, призвела до того, що в елліністичний час більшість громадян перебувала в тім або іншій спорідненні між собою. У цілому, у цьому важливому для історії Ольвії каталозі зафіксоване переважне число аристократичних імен...». Проте, прийняті українськими дослідниками матеріали про діахронність каталогу, що характеризуються як значний крок уперед, так і не стали підґрунтям для виконання його синхронізації. Імовірно, тут взяла гору традиційна точка зору про відсутність хронологічних реперів [19], аналогічних, наприклад, широко відомому факту епонімата Олександра Македонського в мілетському епонімному каталозі в 333 р. до н.е. [2; 27], що послужив основою для синхронізації календаря Мілета.

Виходячи із сучасного рівня вивченості каталогу очевидно: хоча в 80-ті роки минулого століття епонімний календар Ольвії дійсно був «відкритий», можливості палеографії у вивченні цього документа були, на жаль, вичерпані; при цьому, датування написів, засновані на простому збігу імен з каталогом, не враховують його головну особливість – діахронність; комплексний аналіз палеографії й просопографії написів підмінюється довільним «призначенням» родинних зв'язків, а виникаючі при цьому палеографічні невідповідності ігноруються [28].

Отже, стало очевидним: подальше дослідження календаря (мається на увазі його синхронізація) неможливо лише з використанням палеографії, та потребує будь яких нових, відмінних від палеографії, інструментів (або принципів). Тут важливо зробити наступні зауваження. Лапідарна епіграфіка догетської Ольвії дійсно не містить пам'ятників, що мають вузьке датування, які можна було б використувати в якості хронологічних реперів. Виняток складає лише знайдена В. В. Крапівіной [29] присвята Діогена Тієєва, ольвійського намісника Мітрідата VI Євпатора, 220 р. ери царів Понта й Віфінії (78/77 рр. до н.е.).

Відзначу, що група дослідників [26, с. 95-103] традиційно відносила до точно

датованих ольвійські написи, що згадують скульпторів Праксителя (IosPE I² 271) і Стратоніда (НО, 65). Однак, гіпотези про їхнє точне датування переконливо спростовані В. І. Денисовою [11, с. 101]; додамо, що відомі п'ять (!) скульпторів на ім'я Пракситель, які працювали в VI ст. до н.е. – I ст. н.е. [30].

Тим часом, ольвійській лапідарний архів утримує репрезентативну групу написів, для датування якої встановлені достатньо надійні хронологічні діапазони (не репери!). Це, наприклад, присвята (НО, 71) жерців Евресібадів й напис про будівництво стіни [7, с. 59; 11, с. 101], які відносяться до часу Зопіріонової облоги. Вузькі хронологічні рамки (325-320 рр. до н.е.) установлені видавцями для декрету на честь Калініка [23, с. 163; 31]. Опубліковане графіто Нікофана Адрастова, по припущенню видавців, пов'язане з подіями македонської облоги [24]. Таким чином, перераховані написи, до речі, досить змістовні в частині родової просопографії, відповідно до гіпотез видавців концентруються навколо подій 331/330 рр. до н.е. Самий попередній аналіз – збіг імен Евресібій Леократов, Феокл Аристонів, Нікострат Нікоклов, Епикур (Нікофан) Адрастов, Зоїл (Лампон) Педієєв та ін. у перерахованих написах і каталозі, а також, концентрація цих імен у першому стовпці каталогу, дозволяє припустити, що перший стовпець календаря дійсно може належити до другої половини IV ст. до н.е.

Крім того, є група достатньо точно датованих епіграфічних пам'ятників III – I ст. до н.е., що походять не з Ольвії, а з інших центрів. Це почесний декрет з Дельф 263-260 рр. до н.е., у яким згаданий борисфеніт Діонісій Діонісієв [32], а також делоські декрети початку II ст. до н.е. на честь Посідея Діонісієва й Діодора А(г)ротова [33]. Ольвійській декрет (IosPE I² 76) про жертвоприносини Ю. Г. Віноградів [23, с. 206] датує останньою чвертю III ст. до н.е., а П. О. Каришковський – кінцем III ст. до н.е. [34, с. 87]. Н. О. Лейпунською [35] обґрунтовані хронологічні діапазони видання написів зі згадуванням двох (!) осіб по імені Посідей, син Діонісія, які доводяться один одному дідом і онуком та ін. Декрет на честь синів херсонесита Аполлонія (НО, 28 +

29 + 123 + IosPE I² 240) група дослідників відносить до останньої чверті – останньої третини III ст. до н.е. [23, с. 215; 34]. Наявність у другому стовпці каталогу досить рідких імен Ἀγαθῖνος Δημάχου і Κόνων Βα[τάκου], фіксуємих також у цьому декреті, створює підстави для віднесення, у найпершій наближенні, *другого* стовпця каталогу до останньої третини III ст. до н.е. [36].

Для попереднього обґрунтування хронології третього, у значній мірі пошкодженого стовпця каталогу, звернемося до досліджень П. О. Каришковського. Вченим запропоноване переконливе читання перших рядків декрету на честь аміського кібернету (IosPE I² 35): «[ἱερωμένον Ἀπόλλων]ος τοῦ μετὰ Ποσίδεον Ἀναξαγόρου...», тобто цей декрет датований роком Аполлона, що був після Посидея Анаксагорова [18]. Практика заміни епоніма головним божеством традиційно застосовувалася в надзвичайних ситуаціях і достатньо повно відбита в науковій літературі [7, с. 201; 19]. Звертаючись до третього стовпця календаря виявляємо два суміжні рядки (5 і 6): Ποσ[ίδεος Ἀναξαγόρου?] і Ἀπό[λλων Διός?] (втрачений текст доповнений автором). На підставі досліджень ділянки P-19 В. В. Крапівіною запропоноване вузьке датування декрету на честь аміського кібернету (IosPE I² 35) раннім I ст. до н.е. [37]. Таким чином, залишки третього стовпця каталогу, що збереглися, можна зіставити з датою декрету на честь аміського кібернету й датувати раннім I ст. до н.е. Відзначимо, що вирваний з контексту фрагментований рядок Ἀπό[...] із третього стовпця каталогу IosPE I² 201 з позиції палеографії передбачає можливість довільного доповнення кожним із широко розповсюджених особистих імен: Аполлоній, Аполлотор, Аполлофан і ін., у тому числі й ім'ям божества – Аполлона. Цим фактом скористався опонент. Не слід забувати, однак, що текст досліджуваного документа надає ще один аргумент у реконструкції «року Аполлона» – розташований вище рядок Ποσ[ίδεος Ἀναξαγόρου?]; обидві ці рядки, у сукупності, створюють підстави ототожнити їх зі згаданою вище фразою з декрету на честь аміського кібернету

(IosPE I² 35). Дуже важливо, що *послідовність розташування* цих двох рядків відповідає тексту декрету IosPE I² 35, що різко підвищує ймовірність їх ототожнення з «роком Аполлона». Зауважу, що локалізація «року Аполлона» у *нижній частині третього стовпця* календаря також відповідає загальному уявленню про те, що місце розташування цього року повинне знаходитися в заключних рядках календаря. Зауваження В. В. Рубана про відсутність згадок про Аполлона у каталозі є помилковим [21, с. 40]; вчений не приділив достатньо уваги третьому, у значній мірі фрагментованому, стовпцю каталогу. Таким чином, епіграфіка створює необхідні підстави для прийняття відповідної гіпотези. Однак, нижче наведений ще один, найважливіший аргумент, що належить до *хронологічного* обґрунтування «року Аполлона» в епонімному календарі Ольвії.

Датовані, в більшості, у вузьких межах, монети Ольвії також відкривають можливість для обережних зіставлень легенд і монограм з іменами епонімів з каталогу. Численні приклади таких зіставлень наведені в статті [38].

Таким чином, констатується відсутність вузьких хронологічних реперів, проте, виявлене існування достатньо представницької групи написів і монет догетської Ольвії, які датовані в межах $\pm(3-15)$ років, тобто, являють собою систему хронологічних діапазонів. На цій основі, першим і головним методичним принципом виконання синхронізації епонімного календаря Ольвії є *заміна* реально відсутніх хронологічних *реперів* досить численними хронологічними *діапазонами*, що визначає *наближений* характер синхронізації.

Враховуючи, що Каталог у значній мірі фрагментований, на початковому етапі дослідження необхідним було застосування, як адекватних методів відновлення його наближених розмірів (тобто, початкової кількості рядів), так і виконання синхронізації в найпершій наближенні. Для цього був використаний другий найважливіший інструмент (принцип): каталог громадян (IosPE I² 201) є *єдиним* пам'ятником ольвійської епіграфіки, властивості якого можна описати *математичними формулами*

й для дослідження й реконструкції якого можливо й необхідно застосовувати прості математичні методи, поряд із традиційними методами палеографії, мовного й формульного аналізу. Застосування математичних методів дослідження каталогу обмежене відбудовою його розмірів, побудовою моделі на підґрунті типової задачі лінійного програмування для одержання масиву всіх теоретично можливих варіантів синхронізації календаря й потім – максимально можливого скорочення цього масиву [39].

Отже, кожне ім'я жерця-епоніма в календарі відповідає деякому року сучасного літочислення, тобто числу (елемент). Елементи розміщені в трьох вертикальних колонках (стовпці), а по горизонталі – у рядах. Таким чином, календар є матриця – прямокутна таблиця, що містить невідоме число (m) рядів і три стовпці. Елементи першого стовпця – $a_1 \dots a_m$, другого – $b_1 \dots b_m$, третього – $c_1 \dots c_m$:

Мал. 1 Епонімний календар Ольвії

Розглянута матриця – розташованій у трьох стовпцях упорядкованій (убуваючій) ряд натуральних чисел, оскільки календар відноситься до подій, що відбувалися до н.е., звідки впливають прості формули – обмеження-рівності (I – IV), що описують його властивості:

– різниця двох будь-яких сусідніх елементів (a_i і a_{i+1} , b_i і b_{i+1} , c_i і c_{i+1}) у будь-якому стовпці дорівнює одиниці; ця властивість дозволяє, маючи хронологічну інформацію про один елемент, обчислити значення всіх інших елементів у будь-якому стовпці календаря:

$$a_i - a_{i+1} = b_i - b_{i+1} = c_i - c_{i+1} = 1 \quad (I)$$

– різниця двох будь-яких сусідніх елементів у будь-якому ряді дорівнює довжині ряду (m):

$$a_i - b_i = b_i - c_i = m \quad (II)$$

– різниця двох будь-яких крайніх елементів у будь-якому ряді дорівнює подвоєній довжині ряду (2m):

$$a_i - c_i = 2m \quad (III)$$

– різниця першого (a_1) і останнього (c_m) елементів матриці дорівнює потроєній довжині ряду (3m) мінус 1:

$$a_1 - c_m = 3m - 1 \quad (IV)$$

Очевидно, властивості матриці, представлені формулами I-IV, дозволяють реконструювати первісну кількість рядів каталогу (m), задаючи значення елементів. Оскільки вузькі значення елементів відсутні, вони будуть задаватися у вигляді хронологічних діапазонів. Перелічені формули, таким чином, є основою для реконструкції розмірів ольвійського епонімного календаря і його синхронізації в першому наближенні.

Наступним, третім принципом синхронізації календаря є гіпотеза про те, що в ньому міститься інформація про генеалогію й хронологію основних елітних родин Ольвії IV – I ст. до н.е., тобто цей документ є базовим для вивчення основ родової просопографії Ольвії зазначеного хронологічного періоду. Доречно привести висловлення В. В. Латишева з приводу збігу імен у каталозі й лапідарних написах: «...збіг їх імен, які зробилися відомі з перерахованих вище документів, настільки разючий, що визнати його чисто випадковим майже неможливо, або, принаймні, з набагато більшою ймовірністю можна думати, що це одні й тіж особи...» [8]. Тут дослідження впритул наблизилося до найважливішого методичного питання про правомірність ототожнення осіб, перерахованих у каталозі з їх однофамільцями з інших епіграфічних пам'ятників і монет. Після В. В. Латишева із цим запитанням зіштовхувалося багато дослідників: В. І. Денисова, Ю. Г. Віноградов, П. О. Каришковський, В. В. Крапівіна, Н. О. Лейпунська, А. С. Русяєва, В. В. Рубан і багато інших. Усіма переліченими дослідниками, зауважимо, які додали видатний внесок у дослідження Ольвії, це запитання вирішувалося позитивно. У кожному разі, ототожнення ці не можна довести, рівно, як і спростувати. Тому, положення про те, що особи, згадані в каталогові й інших епіграфічних пам'ятниках IV – I ст. до н.е.,

при збігу їх імен і патронімів тотожні (при наявності палеографічних відповідностей), належить до базового принципу. Прийняття цього допущення, обумовлювалося, зокрема, твердженням П. О. Каришковського про «...вузькість кола осіб, з яких формувалися ольвійські епоніми й магистрати» [18]. Далі, дослідженнями В. В. Крапівіної установлене, що, у догетської Ольвії, (на відміну від післягетської!), цивільна громада являла собою досить замкнену структуру, у яку не входили еллінізовані варвари [40]. А. С. Русяєвою представлені матеріали про ідею етнокультурної єдності, яка обумовлювала зміцнення окремих родин і об'єднань за збереження соціального спокою й етнічної цілісності [7, с. 201]. В. В. Рубаном відзначено, що в елліністичний період в Ольвії створилася своєрідна група багатих осіб – свого роду еліта, які по черзі обиралися на різноманітні державні посади, у тому числі й жерцями Аполлона – епонімами міста [21, с. 39]. Нагадаю читачеві й характеристику каталогу, дану в колективному дослідженні (див. вище). Слід додати до цього й присутність досить рідких імен і/або патронімів, наприклад, Нікофан і Епікур Адрастови або Лампон і Зоїл Педієєви [28; 36; 41] і ін., що однократно зустрічаються тільки в календарі й інших епіграфічних пам'ятниках, що дозволяє з досить високою ймовірністю, ототожнити носіїв цих імен як близьких родичів. У кожному разі, при ухваленні рішення повинні враховуватися всі наявні матеріали, а не формальна логіка при збігу імен. Подальший розвиток цього напрямку знайшов відображення у монографії та низці статей автора, зокрема, вибудовані фрагменти родовідних гілок найзаможніших родин Ольвії, на базі вивчення календаря, розроблена методика *ототожнення* персонажів, також, вивчена можливість існування *омонімів* серед імен різних родин та зроблений висновок про доцільність ігнорування такого фактору [34, с. 81; 36; 42; 43; 44].

Ще одним принципом, який стосується самого *процесу* синхронізації, є метод послідовних наближень. На самому початку синхронізація календаря носила оцінний характер і мала погрішність у десятки років

(див. нижче); поетапно, вводячи нові хронологічні діапазони та застосовуючи формулу (IV), вдалося довести погрішність синхронізації по першому стовпцю до +2 років, по другому – до +5 років і по третьому – до +10 років.

Сучасний стан розробки проблеми вже дозволяє виконати первісну реконструкцію й синхронізацію епонімного календаря Ольвії *декількома* шляхами, які, тим не менш, у підсумку дають змогу отримати *однаковий* результат. Розглянемо, наприклад, варіант первісної синхронізації, що спирається на хронологію двох монетних випусків, які містять легенду КЛЕ. Як відомо, датування монетних серій, на відміну від більшості лапідарних написів, відрізняється достатньою надійністю й відносно вузьким хронологічним діапазоном. Отже, у монетному карбуванні Ольвії відомі два випуски, що містять легенду КЛЕ. Перший датується 320-310 рр. до н.е. [45], другий – 220-210 рр. до н.е. [46]. Оскільки, вище нами було встановлено, що перший стовець календаря відноситься у цілому до другої половини IV ст. до н.е., а другий – до останньої третини III ст. до н.е. з'являється підстава відшукати в списку епонімів і зіставити із зазначеними монетними випусками дві історичні особистості: епоніма Κλεόμβροτος Παντακλέους (і, ймовірно, дедиканта вотивно-будівельного напису (IosPE I² 179) з першого стовпця календаря) й епоніма Κλεόμβροτος Παντακλ[έους] із другого стовпця. Підстави для ототожнення легенди КЛЕ та імені Κλεόμβροτος надає згадуваний вище, третій принцип синхронізації календаря; обґрунтування такої можливості наведено у згадуваної вище монографії автора. Очевидно, хронологічні діапазони виконання епонімів зазначеними особами лежать у діапазоні датування монет КЛЕ: рік епоніма Κλεόμβροτος Παντακλέους з першого стовпця зіставлено з 320-310 рр. до н.е., рік епоніма Κλεόμβροτος Παντακλέους, (що доводиться праправнуком першому Клеомброту Пантаклову) із другого стовпця зіставлено з 220-210 рр. до н.е. Скориставшись формулою (I) обчислимо хронологічні діапазони для року Δυστέφης Ἐστιαίου у першому стовпці й року

Ἀγαθῖνος Δηϊμάχου у другому: 328-318 і 214-204 pp. до н.е., відповідно. Роки Δυστέφης Ἐστιαίου і Ἀγαθῖνος Δηϊμάχου згідно формули (II) є сусідніми елементами в ряду і їх різниця дорівнює довжині ряду (m). Таким чином, згідно формули (II), шукана первісна довжина ряду календаря становила від 104 до 124 рядків. Відзначимо, що в досліджуваному рядку в третьому стовпці знаходиться розглянутий вище фрагмент імені Ἀλο[...], що зіставляється нами з «роком Аполлона». На основі формули (II) обчислюємо, що рядок відповідає хронологічному діапазону 110-80 pp. до н.е. У зазначений діапазон потрапляє датування декрету на честь аміського кібернету, що дійсно дозволяє реконструювати цей рядок як Ἀπό[λλων Δίος] або Ἀπό[λλωνος], відповідно, рядок лежачий вище – як Ποσ[ίδεος Ἀναξαγόρου]. Звичайно, вадою представленої вище, виконаної в найпершій наближенні, синхронізації календаря Ольвії, є порівняно висока погрішність, особливо для третього стовпця (± 15 років). Подальшими дослідженнями, однак, погрішність синхронізації була суттєво знижена й установлене, що «рік Аполлона» відноситься до 100-89 pp. до н.е. (зі зростаючою вірогідністю нижньої границі діапазону); початкова кількість рядів

календаря складала від 114 до 119; це обумовлює існування багатьох моделей синхронізації ольвійського календаря (близько 100), втім, незначно відрізняє одна від одної. Безумовно, подальше уточнення синхронізації є актуальним.

Важливим, останнім принципом, що обумовлює достовірність синхронізації календаря, є внутрішня узгодженість отриманих даних, їхня несуперечність і відповідність отриманим до теперішнього часу уявленням про історію Ольвії та виконаним датуванням лапідарних написів і монет догетської Ольвії. Яскраво підтвердився цей принцип у подальших етапах дослідження, коли поступаючи нові лапідарні написи цілком вписувалися в розоблену хронологічно-генеалогічну схему.

Виконана автором у найпершій наближенні синхронізація ольвійського епонімного календаря відкрила новий напрямок дослідження соціально-політичної історії Ольвії, її державного устрою, монетної справи, започаткувала основи родової просопографії, визначила перспективу уточнення ольвійської лапідарної палеографії IV – I ст. до н.е., спадкоємність історії кількох аристократичних родин у догетської та післягетської Ольвії та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В. и др. – Киев. 1999.
2. Morgan J. D. Σύνοψις ἀνασκόπησις τοῦ πλοῦσιςμοῦ τοῦ χρόνου κατὰ τὴν ἀρχαϊότητα // Αρχαιολογία. – 2000. – Т. 74. – С. 17-34.
3. Bickerman E. J. Chronology of the Ancient World. – London, 1969.
4. Latyschev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. – Petropolis, 1916.
5. Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. – 1939. – № 3, № 23-24.
6. Белецкий А. А. Новые посвященные надписи Ольвии // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. – Л., 1968. – С. 17.
7. Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. – Киев, 1992.
8. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. – СПб, 1887. – С. 86.
9. Надписи Ольвии (НО). – М.; Л., 1968.
10. Белецкий А. А. Греческая надпись на базе статуи из Ольвии // ВДИ. – 1955. – № 2. – С. 186.
11. Денисова В. И. Новый эпиграфический документ из Ольвии // СА. – 1982. – № 1.
12. Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI – I вв. до н.э. // МИА. – Т. 50. – С. 131.
13. Русяева А. С. Календарь Ольвии Понтийской: история и методика исследования // ВДИ. – 2003. – № 2. – С. 112-117; Виноградов Ю. Г., Русяева А. С. Культ Аполлона и календарь Ольвии.
14. Леви Е. И. Ольвийская агора // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. – М.; Л., 1956. – С. 101.
15. Лейпунська Н. А. Культ Аполлона в Ольвії // Археологія. – К, 1964. – Вип. XVI. – С. 21.
16. Карышковский П. О. Ольвийские мольпы // Северное Причерноморье. – К. 1984. – С. 49.
17. Ніколаєв М. І. Нові матеріали про написи колегії мольпів з Ольвії // Наукові праці. Серія «Історичні науки». – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2009 – Вип. 107. Том 120.
18. Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы // ВДИ. – 1978. – № 2. – С. 87.
19. Скржинская М. В. Будни и праздники Ольвии. – СПб. : Алетей, 2000. – С. 46.
20. Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI – V вв. до н.э. // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. – Тбилиси, 1981. – С. 134-136.
21. Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія. – Київ, 1982. – Вип. 39.
22. McCabe, Donald F. Miletos Inscriptions. Text and List. № 122-123; Dittenberger W. Sylloge inscriptionum Graecarum. Ed. 3. Leipzig, 1915-1924. Vol. I-IV. № 272; Laumonier A. Recherches sur la chronologie des pretres de Lagina // Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH). – Paris, 1934. – Т. LXII. – С. 251-284.

23. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII – I вв. до н.э. – М., 1989.
24. Виноградов Ю. Г., Головачева Г. В. Новый источник о походе Зопириона // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. – Кишинев, 1990. – С. 15.
25. Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники Малой Азии и античного Северного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. – М., 1985; Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. – М., 1987.
26. Андреева С. Э. Еще раз к вопросу о датировке декрета в честь Протогена // Боспорский феномен (БФ). Проблемы хронологии и датировки памятников. – СПб., 2004. – Ч. 2.
27. Sherk R. K. The Eponymous Officials of Greek Cities: I-V // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. – Bonn, 1990. – Bd. 83. – С. 249-288; 1990. – Bd. 84. – С. 231-295; 1991. – Bd. 88. – С. 225-260; 1992. – Bd. 93. – С. 223-272; 1993. – Bd. 96. – С. 267-295.
28. Николаев М. І. Синхронізація епонімного літочислення та просопографія Ольвії IV – I ст. до н.е. // Археологія. – К., 2010. – № 4.
29. Крапивина В. В., Диатропов П. Д. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии // ВДИ. – 2005. – № 1. – С. 63.
30. Чубова А. П., Конькова Г. И., Давыдова Л. И. Античные мастера. Скульпторы и живописцы. – Л., 1986. – С. 152-153.
31. Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О. Калинин, сын Евксена: Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. // ВДИ. – 1982. – № 4. – С. 30.
32. Fraceliere R. Notes de chronologie Delphique // BCH. – 1928. – Vol. 52. – P. 189-190.
33. IG 813; IG 814.
34. Карышковский П. О. Монеты Ольвии. – Киев, 1988.
35. Лейпунська Н. О. Новий напис з Ольвії // Археологія. – Київ, 1990. – № 3. – С. 120.
36. Николаев Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV – I вв. до н.э. – Николаев, 2008. – 264 с.
37. Крапивина В. В. Из истории позднеэллинистической Ольвии // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века. Тезисы докладов XI международной научной конференции. – Ростов-на-Дону, 2003. – С. 17.
38. Николаев Н. И., Снытко И. А. Эпонимный календарь и монетные магистраты Ольвии IV – I вв. до н.э. // Записки отдела нумизматики и торевики Одесского археологического музея. – Одеса, 2010. – С. 9-26.
39. Корн Г., Корн Т. Справочник по математике для научных работников и инженеров. – М., 1977; Ковальченко И. Д. Математические методы в исследованиях по социально-экономической истории. – М., 1975 и др.; Николаев М. І. Математична модель каталогу жерців-епонімів Ольвії // Наукові праці. Серія «Історичні науки». – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 87. Т. 100. – С. 154-158.
40. Крапивина В. В. Про етнічний склад населення Ольвії у перші століття нашої ери // Археологія. – К., 1994. – № 2. – С. 123-129; Крапивина В. В. Об этническом составе населения Ольвии в первые века (к проблеме корреляции данных археологии и лингвистики) // БФ. Население, языки, контакты. – СПб., 2011. – С. 485.
41. Николаев Н. И. Просопография в интерпретации и датировке лапидарных надписей догетской Ольвии // БФ. Население, языки, контакты. – СПб. 2011. – С. 474-478.
42. Николаев Н. И. Хронология событий декрета в честь Протогена на основе синхронизации эпонимного календаря Ольвии // IX чтения памяти профессора Петра Осиповича Карышковского. – Одесса : ОНУ им. Мечникова, 2011. – С. 342-348.
43. Фролова Н. А., Абрамзон М. Г. Монеты Ольвии. Каталог ГИМ. – М., 2005. – Монеты № 777, 778.
44. Карышковский П. Й. Доповнення до історії монетної справи Ольвії наприкінці IV ст. до н.е. // Матеріали по археології Північного Причорномор'я. – Одеса, 1960. – С. 238.
45. Анохин В. А. Монеты... № 267; Нечитайло В. В. Каталог античных монет Ольвии. – Киев, 2000. – № 425.
46. Николаев Н. И. О новом направлении исследований надписей позднеклассической-эллинистической Ольвии // Вопросы эпиграфики. – Москва, 2012. (В печати).

Рецензенти: *Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;*
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археології та
джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

@ М. І. Ніколаєв, 2012

Стаття надійшла до редколегії 15.12.2011

AKTA ODDZIAŁU II SZTABU GŁÓWNEGO WOJSKA POLSKIEGO JAKO ŹRÓDŁO DO POZNANIA DZIEJÓW SOWIECKIEJ UKRAINY Z LAT 1921-1939

Ризький мир 1921 р. став формальним актом закінчення війни між Польщею та Радянською Росією. Однак, на зміну збройному протистоянню прийшло суперництво ідеологічне. Польща розглядалася московськими правителями як класовий ворог. У свою чергу Друга Річ Посполита зіткнулася з низкою труднощів, характерних для відновленої держави.

Ключові слова: Ризький мир, Друга Річ Посполита, Українська Соціалістична Республіка.

Рижский мир 1921 г. стал формальным актом окончания войны между Польшей и Советской Россией. Однако, на смену вооруженному противостоянию пришло идеологическое соперничество. Польша рассматривалась московскими правителями как классовый враг. В свою очередь Вторая Речь Посполитая столкнулась с рядом трудностей, характерных для возрожденного государства.

Ключевые слова: Рижский мир, Вторая Речь Посполитая, Украинская Социалистическая Республика

The Peace of Riga in 1921, also known as the Treaty of Riga, was the formal act ended the Polish-Soviet War. However, ideological rivalry came in the stead of armed confrontation. Poland was considered by Moscow authorities as a class enemy. In turn, Second Polish Republic was faced with a number of difficulties typical to the restored state.

Key words: Peace of Riga, Second Polish Republic, Ukrainian Socialist Republic.

Traktat ryski zawarty w dniu 18 marca 1921 r. pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Socjalistyczną Federacyjną Republiką Rad i Ukrainą Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony w sposób formalny kończył wojnę polsko-sowiecką. W rzeczywistości jednak skończyły się wówczas jedynie działania wojenne. W przypadku Polski była to bowiem wojna, która toczyła się nie tylko o taki czy też inny kształt terytorialny odrodzonego po 123 latach niewoli państwa, ale przede wszystkim o samo istnienie niepodległej Rzeczypospolitej. W przypadku drugiej strony tego konfliktu była to natomiast klasyczna «wojna klasowa», która w razie bolszewickiego zwycięstwa, być może już na zawsze, a przynajmniej na bardzo długi czas, oddaliłaby realizację polskich marzeń o niepodległości.

W przeciwieństwie do Polski rządzącym Rosją bolszewikom niezwykle trudno było pogodzić się z postanowieniami traktatowymi,

gdyż na dłuższy czas oddalały one plany realizacji europejskiej rewolucji, której pierwszym etapem, siłą obiektywnie istniejących okoliczności, musiały być podbój i komunizacja Rzeczypospolitej Polskiej. Do tego niejako chwilowego «rozejmu» zmuszały ich jednak wewnętrzne problemy polityczne i społeczne, a przede wszystkim katastrofalna sytuacja ekonomiczna. Nie oznaczało to jednakże, iż Moskwa zrezygnowała z agresywnych planów przeciw Polsce, a następnie również przeciw sojuszniczej w stosunku do niej Rumunii.

Poza tym przez cały okres międzywojenny ZSRS prowadził przeciwko Polsce ofensywę ideologiczną [1]. Jednocześnie popierał również wywrotową działalność partii i wszelkich organizacji komunistycznych działających w Polsce, a także inspirował antypolskie wystąpienia części zamieszkujących Rzeczpospolitą mniejszości narodowych, głównie zaś białoruską [2].

Zupełnie inną postawę polityczną po marcu 1921 r. reprezentowało natomiast państwo polskie, które praktycznie za wszelką cenę chciało zachować status quo istniejące w wyniku traktatu ryskiego w tej części Europy. Warunkiem sine qua non tego było utrzymanie pokoju i dobrych stosunków ze wszystkimi sąsiadami, a przede wszystkim – z sowiecką Rosją i Niemcami [3]. W Warszawie zdawano sobie jednak sprawę z rzeczywistego charakteru polsko-sowieckich stosunków politycznych oraz z zagrożenia, jakie dla niepodległości Polski stwarzały Sowiety oraz stojąca do ich dyspozycji Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona. Stąd też praktycznie przez cały okres lat 1921-1939 wzajemne stosunki pomiędzy obydwooma państwami cechowała daleko idąca nieufność, której poziom, obok zmian zachodzących w obydwu krajach, zależał także od wzrostu napięcia jakie następowało w polityce głównych państw europejskich.

W wyniku takich realiów obydwa państwa, a mianowicie bolszewicka Rosja oraz Rzeczypospolita Polska, pomimo formalnego zakończenia działań wojennych, nadal prowadziły przeciw sobie daleko posunięte działania wywiadowcze, które nakierowane były głównie na ocenę potencjału wojskowego przeciwnika. Stąd też ze strony polskiej obiektem tych zainteresowań była przede wszystkim Armia Czerwona oraz przemysł wojenny lub też przemysł mogący pracować na potrzeby sowieckich sił zbrojnych. Nie mniejszą wagę przywiązywano również do obserwacji dotyczących życia ekonomicznego, społecznego jak i do zagadnień politycznych. Ich skalę oraz zakres i wartość podnosił fakt, iż strona polska ewentualne zagrożenie sowieckie traktowała z najwyższą uwagą i powagą [4]. Warto też tutaj dodać, iż mniej więcej do początku lat 30-tych polski wywiad dysponował niezwykle dokładnymi informacjami dotyczącymi wszystkich wskazanych powyżej zagadnień, głównie zaś organizacji i siły Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału ekonomicznego. Także i potem udawało się zbierać sporo ciekawych informacji stanowiących bardzo cenny materiał statystyczny i porównawczy pozwalający opracować możliwie pełne odpowiedzi na cały szereg nurtujących stronę polską pytań. Jednakże zamykanie się Związku

Sowieckiego na wpływy zewnętrzne, wzrost represyjności całego systemu oraz wiele innych czynników spowodowały, iż od początku lat 30-tych efektywność polskiego wywiadu systematycznie spadała [5]. Nigdy jednak nie osiągnęła ona stanu uniemożliwiającego podejmowanie przez polskie czynniki polityczne i wojskowe prawidłowych decyzji [6].

Zainteresowania polskiego wywiadu sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium. Jest jednak rzeczą oczywistą, iż największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z Sowietami, a więc objętych przez Białoruski i Ukraiński Okręgi Wojskowe [7], a także przez Leningradzki i po części również przez Moskiewski Okręgi Wojskowe. Wydaje się, że spośród tych obszarów największe zainteresowanie wzbudzała właśnie Ukraina [8], traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy i surowcowy całego Związku Sowieckiego oraz teren, którego znaczenie gospodarcze ciągle rosło wobec faktu rozbudowy na tym obszarze głównie przemysłu ciężkiego oraz energetycznego [9].

Nie bez znaczenia był także fakt, iż to właśnie z Ukrainy mogło wyjść niezmiernie groźne dla Polski uderzenie, które poza innymi skutkami mogłoby też odciąć Rzeczypospolitą i Wojsko Polskie od sojusznika rumuńskiego oraz dostaw wojennych mogących napłynąć dla Polski z Zachodu w razie jej ewentualnego konfliktu z Niemcami [10].

Największą rolę w polskich działaniach wywiadowczych skierowanych w okresie międzywojennym przeciw Związkowi Sowieckiemu odgrywał wywiad wojskowy organizowany przez Oddział II Sztabu Głównego [11]. Obecnie najwartościowsza część jego spuścizny aktowej znajduje się w trzech różnych archiwach [12]. Dwa z nich to instytucje znajdujące się obecnie w Polsce – w Warszawie. Znaczna część jego spuścizny aktowej znajduje się bowiem w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego, gdzie przechowywanych jest 7 838 jednostek archiwalnych [13] obejmujących dziesiątki tysięcy stron, w większości maszynopisów, zawierających ogromną ilość bardzo

różnorodnych informacji [14]. Mniej więcej około 50% z nich dotyczy Armii Czerwonej oraz sytuacji w Związku Sowieckim istniejącej przed 17 września 1939 r. Jednocześnie dominująca część z nich omawia w sposób bezpośredni sytuację wojskową, społeczną, ekonomiczną i polityczną istniejącą na obszarach leżących w bezpośredniej bliskości granic Rzeczypospolitej Polskiej. Podobny charakter mają także akta znajdujące się w zasobie Archiwum Akt Nowych.

Kolejna niezwykle ważna oraz jednocześnie obszerna grupa akt tej prowieniencki przechowywana jest obecnie w Moskwie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (*Российский государственный военный архив*), do jakiego włączono dawne Centrum Przechowywania Historyczno-Dokumentalnych Kolekcji (*Центр хранения историко-документальных коллекций*). W chwili obecnej, w dużym zespole («фонде») «Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego» («2-й отдел Генерального штаба Польши [г. Варшава]») znajduje się bowiem aż 3 391 jednostek archiwalnych («единиц хранения») dotyczących lat 1917-1939. Wraz z dokumentami znajdującymi się w innych zespołach akta te stanowią bardzo okazały zespół badawczy obejmujący w sumie aż 5 070 jednostek archiwalnych [15].

Największą wartość poznawczą mają akta wytworzone przez Wydział Wywiadowczy dawnego Oddziału Sztabu Głównego (Generalnego). Są to bowiem różnego rodzaju meldunki, rozkazy, instrukcje, raporty, komunikaty informacyjne, depesze, materiały pochodzące z różnych placówek wywiadowczych oraz depesze szyfrowe, zarządzenia i przeglądy prasy obcej.

Kolejną komórką, której akta dają bezpośredni wgląd w efekty działalności polskiego wywiadu wojskowego był Wydział Studiów Oddziału II Sztabu Głównego. Znaleźć tam bowiem można wycinki z prasy, sprawozdania, opracowania, raporty, mapy, szkice oraz meldunki i komunikaty.

Nie mniejszą wartość przedstawiają również dokumenty Wydziału Traktatowego, gdzie między innymi znaleźć można różnorodne instrukcje, korespondencję oraz materiały pochodzące z attachatów, w tym także meldunki, które regularnie wysyłał do

Warszawy polski Attaché Wojskowy rezydujący przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie [16].

Sporo ważnych oraz jednocześnie ciekawych informacji zawierają także akta Kancelarii Oddziału II Sztabu Głównego. Są to bowiem dzienniki podawcze, regulaminy, indeksy rzeczowe oraz imienne, kartoteki i spisy, przeglądy informacyjne, biuletyny.

Istotne dane znaleźć też można w dokumentach pochodzących z ekspozytur Oddziału II istniejących przy poszczególnych dowództwach okręgów korpusów. Są to różne rozkazy, meldunki, protokoły, zarządzenia, raporty, komunikaty, sprawozdania, artykuły i wycinki prasowe, a także fotokopie dokumentów i mapy.

Wspomniane tutaj dokumenty sporządzone są w kilkunastu językach, a mianowicie po polsku, po rosyjsku, po włosku, po francusku, po niemiecku, po angielsku, po grecku, po czesku, po rumuńsku i węgiersku oraz po hiszpańsku.

Jak już wspomniano spora część z tych dokumentów omawia w sposób bezpośredni lub pośredni problematykę ukraińską. Poza kwestiami ściśle wojskowymi, co jest rzeczą zupełnie oczywistą, polski wywiad wojskowy, interesowały również wszelkie aspekty dotyczące życia politycznego, ekonomicznego i społecznego na sowieckiej Ukrainie. Stąd też pilnie i uważnie obserwowano zarówno ukraińskie rolnictwo, jak i szybko rozwijający się po 1928 r. przemysł. Uwadze polskich wywiadowców nie umknęły więc chociażby problemy związane z procesem kolektywizacji oraz wielkim głodem, który postrzegano w Polsce jako wielką tragedię ludności ukraińskiej [17].

Natomiast w przypadku przemysłu, poza Zagłębiem Donieckim, szczególną uwagę przywiązywano do rozpoznawania nowo budowanych zakładów przemysłowych oraz rozwijanych od końca lat 20-tych nowych gałęzi produkcji, jak chociażby przemysłu ciągnikowego.

Nie mniejsze zainteresowanie polskiego wywiadu dotyczyło także wszelkich kwestii związanych ze zjawiskami narodowościowymi na Ukrainie, w tym również konfliktów i problemów tego typu, które istniały w partii komunistycznej i w organizacjach sowieckich

na Ukrainie, które z perspektywy Moskwy postrzegane były jako przejawy ukraińskiego nacjonalizmu.

Poza tym rozpoznawano też i próbowano ocenić, jak wygląda rzeczywiste poparcie ludności ukraińskiej dla nowych porządków ekonomicznych, społecznych i politycznych wprowadzonych po 1917 r. na Ukrainie przez władze sowieckie.

Efekty podejmowanych w związku z tym działań wywiadowczych oraz stan wiedzy

polskiego wywiadu wojskowego znaleźć można natomiast w aktach opisywanej tutaj instytucji. O wartości zgromadzonych wtenczas informacji może świadczyć choćby to, iż pomiędzy 1939 a 1941 r. materiały te były studiowane także przez niemiecki wywiad wojskowy, który gromadził informacje o ZSRS przygotowując Operację «Barbarossa». Wspomnieć także warto, że z reguły informacje te otrzymywały wysokie oceny oficerów niemieckiej Abwehry.

BIBLIOGRAFIA

1. Vide chociażby: W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994; idem, *Na widectwie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, Warszawa 2005.
2. Vide choćby: W. Śleszyński, *Walka instytucji państwowych z białoruską działalnością dywersyjną 1920-1925*, Białystok 2005; idem, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007.
3. Vide choćby: M. Kornat, *Polityka równowagi 1934-1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.
4. Szerzej vide choćby: *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*. Wybór i opracowanie W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; R. Szubański, *Plan operacyjny «Wschód»*, Warszawa 1994 (drugie wydanie: Warszawa 2010); T. Koźmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921-1926*, Toruń 2001; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2001; idem, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2002.
5. O polskim wywiadzie okresu wojny polsko-bolszewickiej oraz lat 1921-1939 pisali: A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*, Warszawa 1996; idem, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; idem, *Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919-1920*, Warszawa 1999; A. Misiuk, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; J. Gzyl, N. Mroczek, *Zespoły akt samodzielnych referatów informacyjnych DOK (DOGen.) oraz Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Floty z lat 1919-1939*, «Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej», Warszawa 2001, Nr 24; M. Jabłonowski, J. Prochowicz, *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924-1939*, Warszawa 2003/2004; J. Białkowski, *Aspekty wojskowe polityki zagranicznej Polski w 1939 roku*, Toruń 2008. Warto jednak pamiętać, iż nadal nie wszystkie aspekty tej problematyki zostały w należyty sposób przebadane oraz iż w dalszym ciągu nasza wiedza w tych kwestiach jest mocno niedostateczna.
6. Vide choćby: *General Waclaw Stachiewicz. Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935-1939 oraz kampania 1939 w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*. Opracowanie M. Tarczyński, Warszawa 1998; W. Włodarkiewicz, *Broń pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku. Ocena Dowództwa Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2002 oraz R. Szawłowski («Karol Liszewski»), *Wojna polsko-sowiecka 1939*. Tom I, Warszawa 1995; Cz. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998.
7. Następnie «specjalnych okręgów wojskowych».
8. Szczególne zainteresowanie polskiego wywiadu obszarem Ukrainy datowało się już od 1921 r., a nawet jeszcze wcześniej (vide choćby: T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1984; J. Gul, *Działalność wywiadowczo-informacyjna obozu niepodległościowego w latach 1914-1918*, Warszawa 2001). Bowiem już w dniu 8 listopada tego roku Oddział II Sztabu Głównego w swojej instrukcji skierowanej do majora Górki polskiego Attache Wojskowego w Charkowie stwierdził: «Ukraina sowiecka w obecnym układzie stosunków interesuje polskie władze wojskowe przede wszystkim z punktu widzenia roli jaką odegrać może w ewentualnym konflikcie polsko-bolszewickim (względnie rumuńsko-bolszewickim)...». Stąd też Polaków, między innymi, interesowały rzeczywisty stopień «niezależności» Ukrainy sowieckiej od Moskwy; kwestie ewentualnych dążeń separatystycznych mniejszości narodowych na Ukrainie, jak choćby Niemców, czy też Tatarów, a także samych Ukraińców oraz sytuacja gospodarcza na Ukrainie. Natomiast ze spraw wojskowych za najistotniejsze uznano: plany mobilizacji przeciw Polsce w ówczesnych Kijowskim i Charkowskim Okręgach Wojskowych, O. De B. i struktura organizacyjna wielkich jednostek Armii Czerwonej stacjonujących na Ukrainie oraz obserwacja rozmieszczonych tam formacji kawalerii strategicznej – korpusów, dywizji i samodzielnych brygad – Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt. CAW), Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.1733. Instrukcja Referatu A. Oddziału II Sztabu Generalnego WP Nr 9252/II.Inf.II z 8 XI 1921 r. Vide także: R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*, Kraków 1989; R. Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*, Lublin 2003.
9. Szerzej na ten temat vide choćby: A. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921-1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, «Південний архів». Історичні науки, Міністерство освіти і науки України, Херсонський державний університет, (Херсон), 2004, Випуск 16; idem, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921-1939*, «Nad Wisłą i Dnieprem». Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszłość i Terażniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, (Toruń-Kijów) 2003-2004, Nr 2-3; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona oraz sowiecki przemysł wojenny z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918-1945*. Praca zbior. pod red. P. Kołakowskiego, A. Peplowskiego, Toruń 2006; idem, *Oddział II Sztabu Głównego Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego*, «Wschodni Rocznik Humanistyczny», (Lublin – Radzyń Podlaski – Siedlce) 2006, tom III; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, «Przegląd Wschodni», (Warszawa) 2006, tom X, zeszyt 1 (37); idem, *Komunikat informacyjny Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 15 października 1933 roku*, «Wschodni Rocznik Humanistyczny», (Lublin – Radzyń Podlaski – Siedlce) 2008, tom V; idem, *Raport Attache Wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie pplk. dypl. Konstantego Zaborowskiego z podróży po ZSRS odbytej latem 1936 r.*, [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Praca zbior. pod red. H. Strońskiego, G. Sroczynskiego, Olsztyn-Charków 2010; idem (A. Smolincki), *Образ Красной Армии и СССР в 1921-1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, «Клио». Журнал для учёных, (Санкт-Петербург) 2010, № 3 (50); idem (A. Smolincki), *Образ советской деревни летом 1936 г. в докладе военного атташе при Посольстве Республики Польша в Москве подполковника Генерального Штаба Константина Заборовского*, [w:] *Поляки в истории российской провинции XIX – XX вв. Диалог цивилизаций*. Материалы международной научной конференции 18-20 мая 2010 г., Тамбов 2010; idem, *Образ Армии Czerwonej oraz ZSRR z lat 1921-1939 w aktach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, [w:] *Studia Humanistyczno-Społeczne*. Praca zbior. pod red. W. Salety, Kielce 2010.

10. Szerzej vide choćby: R. Szubański, op. cit.; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. Tom I. Kampania wrześniowa 1939. Część pierwsza. Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951.
11. Do 1928 r., kiedy nastąpiła zmiana jego nazwy był to Oddział II Sztabu Generalnego. Na temat dziejów tej instytucji vide choćby: B. Woszczyński, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918-1921. Zarys organizacji i działalności*, Warszawa 1972; T. Böhm, *Z dziejów naczelných władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918-1939*, Warszawa 1994; *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918-2003*. Praca zbior. pod red. T. Paneckiego, F. Puchała, J. Szostaka, Warszawa 2003; T. Kmieciak, *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego w latach 1918-1939*, Słupsk 2005; L. Wyszczelski, *Ministerstwo Spraw Wojskowych (1918-1939)*, Warszawa 2010.
12. Nie wolno też zapominać, iż pewna część akt tej instytucji znajduje się również w polskich placówkach kulturalnych istniejących za granicą, a mianowicie w Nowym Jorku oraz w Londynie – vide choćby: *Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego*, Londyn 1970; *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory*. Opracował J. Cisek, Warszawa 1997.
13. Stanowi to 361 metrów bieżących akt.
14. Vide: *Centralne Archiwum Wojskowe. Informator o zasobie*. Praca zbior., Warszawa 1996, s. 93; *Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry. Informator o zasobie archiwalnym Centralnego Archiwum Wojskowego*. Praca zbior. pod red. N. Bujniewicz, Warszawa 2008, s. 71; Inwentarz zespołu akt Oddziału II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921-1939, Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa 2001 – niepublikowana pomoc archiwalna przeznaczona do użytku wewnętrznego.
15. Vide: *Указатель фондов иностранного происхождения и Главного Управления по делам Военнопленных и Интернированных НКВД-МВД СССР Российского Государственного Военного Архива*. Коллегиальная работа под редакцией В. П. Козлова и В. Н. Кузленкова, Федеральная архивная служба России Российский государственный военный архив, Москва 2001, s. 22-29.
16. Vide: M. Kruszyński, *Ambasada RP w Moskwie 1921-1939*, Warszawa 2010.
17. Wiele z wcześniejszych oraz ówczesnych dokumentów wytworzonych przez polski Oddział II Sztabu Głównego oraz materiały napływających do niego z innych instytucji zawierają wstrząsające opisy głodu na Ukrainie oraz jego społecznych skutków – vide choćby: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3003. Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 42/pf./32 z 11 V 1932 r.; ibidem, Sprawozdanie z podróży służbowej po Ukrainie odbytej w czasie od 20 do 25 V 1932 r. Obserwowano także późniejsze problemy aprowizacyjne istniejące na Ukrainie w końcu lat 30-tych oraz ich wpływ na nastroje społeczne – vide: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2326. Materiał informacyjny L. 6876/37/M. Referatu «R» Oddziału II Sztabu Głównego z 6 IV 1937 r.; ibidem, I.303.4.3003. Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 3/Sow/16 z 24 IV 1937 r.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ: ДЖЕРЕЛА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «ЗАПИСКИ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ»

Розкрито джерельні можливості відомого часопису «Записки» Одеського товариства історії та старожитностей для вивчення історії міжнародних відносин Європи та регіону. Автор приходить висновку, що даний матеріал може прислужити у дослідженні таких питань як: російсько-татарські та російсько-турецькі відносини, історія зовнішньоекономічних зв'язків Південної України, роль запорозького козацтва у міжнародних відносинах регіону та низки інших проблем.

Ключові слова: *опубліковані джерела, Одеське товариство історії та старожитностей, історія міжнародних відносин, Південна Україна, Північне Причорномор'я.*

Раскрыты источники возможности известного издания «Записки» Одесского общества истории и древностей для изучения истории международных отношений Европы и региона. Автор приходит к выводу, что данный материал может послужить в исследовании таких вопросов как: российско-татарские и российско-турецкие отношения, история внешнеэкономических связей Южной Украины, роль запорожского казачества в международных отношениях региона и ряд других проблем.

Ключевые слова: *опубликованные источники, Одесское общество истории и древностей, история международных отношений, Южная Украина, Северное Причерноморье.*

Article revealed sources resources of the known anthology of «Zapiski» (Note) of the Odessa society of a history and antiquities for studying a history of the international relations of Europe and region. The author comes to a conclusion, that the given material can to help in research of such questions as: the Russian-Tatar and Russian-Turkish relations, a history of foreign economic relations of Southern Ukraine, a role of the Zaporozhye Cossacks in the international relations of region and a line of other problems.

Key words: *published sources, Odessa society of a history and antiquities, history of the international relations, Southern Ukraine, Northern Black Sea Coast*

З розбудовою міст та сіл Причорноморських степів історія цього краю почала все більше приваблювати до себе краєзнавців, істориків та громадських діячів Новоросії. З цієї причини в 1839 році з ініціативи одного з членів гуртка любителів історії Михайла Михайловича Кір'якова було створено Одеське товариство історії і старожитностей (затверджене 25 березня 1839 року), яке своєю метою поставило дослідження та популяризацію результатів минулого Новоросійського краю та Таврії. 23 квітня того ж року Товариство було урочисто відкрито й обрано керівництво, до

якого увійшли: почесний президент – Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор граф М. С. Воронцов, президент – Д. М. Княжевич, віце-президент О. С. Стурдза, секретар М. Н. Мурзакевич, бібліотекар – О. Ф. Ніковул і скарбник – А. О. Скальковський. У різні часи воно налічувало більше 200 дійсних членів та кореспондентів, серед яких були такі видатні вчені, як М. Г. Палеолог, М. П. Погодін, М. О. Максимович та інші.

Для публікації своїх розвідок Товариство відразу ж започаткувало свій друкований орган «Записки Одесского общества истории

и древностей», а надалі – «Записки Императорского Одесского общества истории и древностей», які видавалися до 1922 року і налічують 33 томи. Серед основних тем, які висвітлювалися вченими, були: історія Криму, археологія античності, церковна історія, історія населених пунктів Північного Причорномор'я, запорозькі старожитності, російсько-турецькі взаємовідносини тощо. Частина опублікованих документів торкається питань міжнародних відносин, що сьогодні є неоціненним джерелом для вивчення їх історії.

З усього різноманіття опублікованих першоджерел можна виділити три основні групи документів, що розкривають міжнародні зв'язки Південної України. Перша група – найбільша – міжнародні зв'язки російської держави з Кримським ханством та суміжними територіями; друга – зовнішня політика Османської імперії і третя – зовнішньоторговельні відносини регіону.

Перша група представлена різноманітними документами, що переважно мають російське походження, тобто – або створені російськими (московськими) дипломатами, або ж походять від російської канцелярії. Найбільший інтерес представляють так звані «статейні списки» – форма дипломатичного документа у вигляді звіту російського посольства про перебування в іншій країні, що були характерні для кінця XV – початку XVIII ст. і склалися по розділам («статтям»). У «Записках» було опубліковано два значних списки: «Список із статейного списку Великого государя Його царської величності посланців: стольника і полковника і намісника Переяславського Василя Михайлова сина Тяпкіна, дяка Микити Зотова» від 1681 р. [1] і «Список із статейного списку піддячого Василя Айтемірева, відправленого до Криму з пропозицією мирних переговорів (1692-1695)» [2].

Перший список було отримано М. Мурзакевичем із бібліотеки князя М. Воронцова і, як зазначає укладач у ремарці, цей «список є твором знаменитого дяка Микити Мойсейовича Зотова – наставника Петра Великого, а згодом його повіреного у різних державних справах в якості дипломата... Окрім дипломатичного інтересу... список має багато цікавих подробиць: про шлях до

Криму, про труднощі на цьому шляху, про міста і фортеці татарські і про негаразди, які робили хижі кримці християнським посольствам» [1, с.568]. Загалом документ розповідає про посольство до кримського хана Мурат-Гірея в Бахчисарай для укладання договору про російсько-татарський кордон, який було підписано 3 січня 1681 р. Окрім подробиць про життя та побут російських дипломатів, ми отримуємо цікаву інформацію про дипломатичні традиції Криму та Росії того часу, прийом послів і умови укладання різного роду міжнародних документів.

Наступний статейний список розкриває діяльність російського посольства у 1692-1695 рр. московського гінця піддячого Посольського приказу Василя Айтемірева. Опускаючи оповідь про шлях до Бахчисарая і початковий етап перемовин з татарською владою, досить цікавим є виклад тривалих безкінечних переговорів, що тривали майже три роки. Список часто звертається до цитування дипломатичного листування, що оживляє оповідь і дає уявлення про складну ситуацію, що склалася навколо посольства. При цьому документ є цікавим не лише для вивчення історії російсько-кримських відносин, а й дає багатий матеріал для загальноєвропейських відносин, у коло яких були втягнуті Крим та Османська імперія (наводяться відомості про зносини Криму з Гетьманщиною, Запоріжжям, Польщею, участь татар у війнах з Австрією тощо). Окрім зазначеного, Айтемірев періодично надає описи важливих побутових речей: повернення кримського хана до Бахчисарая, його виїздів чи прийомів, присилки хану дарів від султана тощо.

Різним посольствам до Криму присвячена низка документів з Московського архіву Міністерства закордонних справ. Так у 24 томі «Записок» опубліковано збірку чолобитних до московського царя від посланців у Крим, які зазнали значних збитків і бажали отримати компенсацію від російського уряду (посольство Степана Тарбеєва 1626-1628 року і посольство Прокопія Воейкова та Зверєва до хана Джанбек Гірея у 1633 р.) [3].

Інша публікація присвячена невдалому посольству стольника Бориса Пазухіна та піддячого Герасима Долгова до Криму в 1679 р. і представляє собою працю із

розлогим цитуванням на основі двох справ з Московського архіву МЗС [4]. «Невдалість» полягає в тому, що посланці не доїхали до місця призначення, були вбиті «воровськими» людьми і пограбовані. Як зазначає упорядник у вступній частині: «На Сході становище російського посла було куди гірше [ніж у Європі], оскільки там дивилися на нього, як на доходну статтю і намагалися обікрати його, не зупиняючись навіть перед насильством та погрозою смертю» [4, с. 180].

Дані документи не стільки важливі для розуміння російсько-кримських відносин, скільки для змалювання побуту тогочасних російських дипломатів. Так для спорядження посольства досить часто надавалися значні обсяги різного товару, які необхідно було продавати за кордоном і на отримані кошти утримувати делегацію. Документи економічного характеру складають більшу частину публікації, що створює уявлення про економічну складову посольської справи.

Низка документальних публікацій присвячена воєнним діям Російської держави: взяття та розорення міста Казикермен у 1696 р. [5], походу на Азов (1697) і Прутському походу 1711-1712 рр. [6; 7]. Перший документ є випискою з доповіді до царських осіб від боярина Бориса Шереметєва і може бути цікавим тим, хто займається дослідженням історії зовнішньої політики Росії XVII–XVIII ст., ролі в її реалізації Гетьманщини та Запоріжжя, російсько-турецьких та російсько-кримських відносин.

Документ щодо походу на Азов представлений «Статейним списком походу в Азов боярина і воєводи Алексія Семеновича Шеїна, в 1697 році» – досить розлогим документом, що був знайдений в середині XIX ст. в Єлисаветграді і подарований Одеському товариству історії та старожитностей. Нажаль, матеріал викладений у «Списку» більше цікавий для дослідників історії Приазов'я, оскільки містить матеріали про місцеві шляхи, процес заселення краю, його становище та соціальний склад поселенців, економічні та метеорологічні характеристики Приазов'я тощо, а не політичні

передумови, процеси чи наслідки для міжнародних відносин.

Більш цікавим є «Екстракт про Азов», де представлені листи Петра Першого про обставини Прутського походу 1711 р. та відносини з турками з позиції керівника держави. В листах простежуються державницькі погляди на міжнародну ситуацію у Східній Європі. Так в одному з листів від 28 липня 1711 р. Петро I зазначає: «Азова не віддавати і Таганрога не розорювати поки не буде листа, що Король Шведський дійсно з Турецької землі виїхав...». У черговому листі він чіткіше висловлює дану думку: «...турки хочуть щоб Короля Шведського провели через Польщу, а якщо не захоче – то до Царграду; однак здається, що вони хочуть зробити так, щоб Король у Польщі знову возмутив і залишився з нами у війні, а не в покої безпечному» [7, с. 317]. Отже листи є цікавими документами для дослідників Північної війни 1700-1721 рр., російсько-турецької війни 1710-1713 рр. та ролі в ній Прутського походу тощо.

Серед інших опублікованих документів, що торкаються російсько-татарських відносин можна виділити наступні: «Зносини Малоросійської коллегії з Кримським ханом» [8], «Донесення російського резидента при Кримському хані Никифорова про скинення Крим-Гірея» [9], листи-грамоти Катерини II до кримського хана Сагіб-Гірея (1770-і роки) [10], «Збурювання татар» (доповідь князю В. Долгорукому про арешт російського резидента в Криму Петра Веселитського у 1774 р.) [11], «Кримські справи, 1775-1776 рр.» [12]. Ці документи дають уявлення про рівень та глибину російсько-кримських відносин, роль у них Гетьманщини, розкривають процес позбавлення Кримського ханства самостійності державного управління та подальше приєднання до складу Російської імперії. Остання серед зазначених публікацій «Кримські справи, 1775-1776 рр.» представляє низку документів Московського архіву Головного штабу, які розкривають внутрішній статус Кримського ханства та події, які відбувалися на півострові.

Низка інших опублікованих документів розкриває окремі аспекти зовнішньої полі-

тики Османської імперії. Так, першим за хронологією є лист настоятеля церкви в Карлсбурзі (Семиграддя) Домініка з донесенням про взяття турками Кафи у 1475 році. Лист не лише розповідає подробиці падіння Кафи, а й доводить до відома читача про політичні зміни, що відбулися у результаті: перехід Молдавії та Валахії під протекторат Угорщини [13].

Наступними за хронологією є офіційні листи (фірмани) турецьких султанів, серед яких найбільший інтерес представляють лист Султана Амурата III до польського короля Стефана Баторія (1578 р.) про порушення миру з боку кримських татар та відновлення тривалого миру (в листі піднімається низка важливих питань міжнародних відносин: підкуп Московією татар для нападів на Річ Посполиту, відносини з козацьким станом, сплата данини Туреччині, звільнення посланців та видача політичних злочинців) і лист Султана Османа III до Молдавського воєводи Костянтина (1756 р.), в якому султан ратує за турецьких купців, які почали зазнавати утисків щодо вільного допуску до значних ярмарок у Східній Європі (Кам'янець, Могилів-Подільський, Гродно, Данциг та ін.) і просить їм всіляко сприяти у Молдавських володіннях [14]. Листи не лише досить яскраво свідчать про рівень дипломатичних відносин Османської імперії з державами Східної Європи, а й є пам'яткою дипломатичного листування Нового часу.

Черговий документ торкається розмежування земель між Росією та Туреччиною у 1742 р. [15]. Як зазначається у ремарці до документу: *«Вилучено з архіву фортеці Св. Димитрія Ростовського. «Інструмент» цей важливий роз'ясненням, що «Кургани» слугували замість межових знаків, для чого спеціально і насипалися»*. У документі чітко, з прив'язкою до картографічних об'єктів, описується встановлення нового кордону між Російською та Османською імперіями по договору від 12 жовтня 1742 р.

Остання публікація документів відносно турецької зовнішньої політики торкається кримсько-турецьких відносин у 1780-х роках

[16]. Більшість паперів – це таємні донесення правителя Катеринославського намісництва генерал-майора Івана Синельникова до тогочасного Катеринославського і Таврійського генерал-губернатора князя Григорія Потьомкіна. Майже всі вони торкаються шпигунської діяльності турецьких агентів у південних землях та підготовки Порти до нової війни.

Третя група – документи присвячені зовнішньоторговельним зв'язкам регіону – представлена двома документами: 1) венеціансько-генуезький торговий договір про взаємну безмитну торгівлю в м. Кафа (22 липня 1345 р.) [17] і 2) листи барона Антуаня графу Сегюру про облаштування морської торгівлі Марселя з Херсоном [18].

Перший документ укладений у зв'язку з татарською загрозою з боку хана Джані-бека, який почав перешкоджати вільній торгівлі генуезців і венеціанців на татарських землях. У результаті центр італійської торгівлі на півострові було перенесено до Кафи, де обидві сторони вирішили вести безмитну торгівлю, про що й було укладено опублікований договір.

Другий документ – три листа французького неогоціанта барона Антуаня, призначені здебільшого для графа Г. Потьомкіна про отримання певних пільг у французько-російській торгівлі через Херсон, зазначаються економічні вигоди обох сторін. Листи можуть бути цікавими при дослідження історії зовнішньої торгівлі регіону.

Таким чином можна констатувати, що в «Записках Одеського товариства історії та старожитностей» представлений досить багатий матеріал з окремих питань історії міжнародних відносин, який може прислужити у дослідженні таких питань як: російсько-татарські та російсько-турецькі відносини, історія зовнішньоекономічних зв'язків Південної України, роль запорозького козацтва у міжнародних відносинах регіону та низки інших проблем. Використання саме першоджерел дасть можливість по-новому підійти до вирішення окремих питань, відійти від упереджених штампів та стандартних оцінок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Список со статейного списка Великого государя его царского величества посланников: стольника и полковника и наместника Переяславского Василия Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, писан с слов, чрез огонь, в Царев-Борисов-городке, в нынешнем во 1681 году мая в ...день / Публикация Николая Мурзакевича // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – 1850. – Т. 2. Отделение 2-3. – С. 568-658.
2. Список со статейного списка подьячего Василия Айтемирава, посланного в Крым с предложением мирных договоров, 8 февраля 1692 – апрель 1695 гг. / Публикация и предисловие Алексей Маркевич // ЗООИД. – 1895. – Т. 18. Отделение II. – С. 1-180; 1896. – Т. 19. Отделение II. – С. 1-58.
3. Посылки в Крым в XVII века / Публикация Л. М. Савелова // ЗООИД. – 1902. – Т. 24. Отделение II: Материалы. – С. 73-82.
4. Веселовский Н. Неудавшееся посольство в Крым стольника Бориса Андреевича Пазухина в 1679 году // ЗООИД. – 1912. – Т. XXX. – С. 179-216.
5. Список с отписки к государям царям и великим князьям Всея Руси Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу боярина Бориса Шереметева, о взятии и разорении города Казыккермена / Публикация М. Царского // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 269-272.
6. Статейный список похода в Азов боярина и воеводы Алексея Семеновича Шеина в 1697 году // ЗООИД. – 1868. – Т. 7. – С. 135-165.
7. Экстракт об Азове. Каким случаем оный от Империи Всероссийской дошел в Турецкое владение, о чем явствует в нижеследующем показании // ЗООИД. – 1860. – Т. 4. – С. 316-319.
8. Сношения Малороссийской коллегии с Крымским ханом / Публикация П. Иванова // ЗООИД. – 1863. – Т. 5. – С. 842-845.
9. Донесение российского резидента при Крымском хане Никифорова о низложении Крым-Гирея // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 375-378.
10. Материалы для истории Крыма // ЗООИД. – 1868. – Т. 7. – С. 199-210.
11. Возмущение татар. [1774 г.] // ЗООИД. – 1872. – Т. 8. – С. 188-190.
12. Крымские дела, 1775-1776 гг. / Публикация Ф. Ф. Лашкова // ЗООИД. – 1895. – Т. 18. Отделение II. – С. 87-118.
13. Письмо настоятеля церкви в Alba-Iulia Доминика, протоиерея папского, с донесением в 1475 году, что Каффа взята турками и воеводы Стефан Молдавский и Божорад Валахский принесли присягу на верность королю Венгерскому / Сообщение В. Юргевича // ЗООИД. – 1894. – Т. 17. Отделение IV. – С. 1-2.
14. Материалы, касающиеся Крыма и Молдавии / Публикация В. Бруна // ЗООИД. – 1879. – Т. 11. – С. 467-472.
15. Инструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 году // ЗООИД. – 1850. – Т. 2. Отделение 2-3. – С. 834-835.
16. Крымско-турецкие дела 80-х годов XVIII столетия / Публикация Ф. Лашкова // ЗООИД. – 1894. – Т. 17. Отделение III. – С. 155-162.
17. Акт о союзе, заключенном Генуезцами касательно Кафы // ЗООИД. – 1860. – Т. 4. – С. 204-215.
18. Письма барона Антуаня графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марселя с Херсоном // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 156-164.

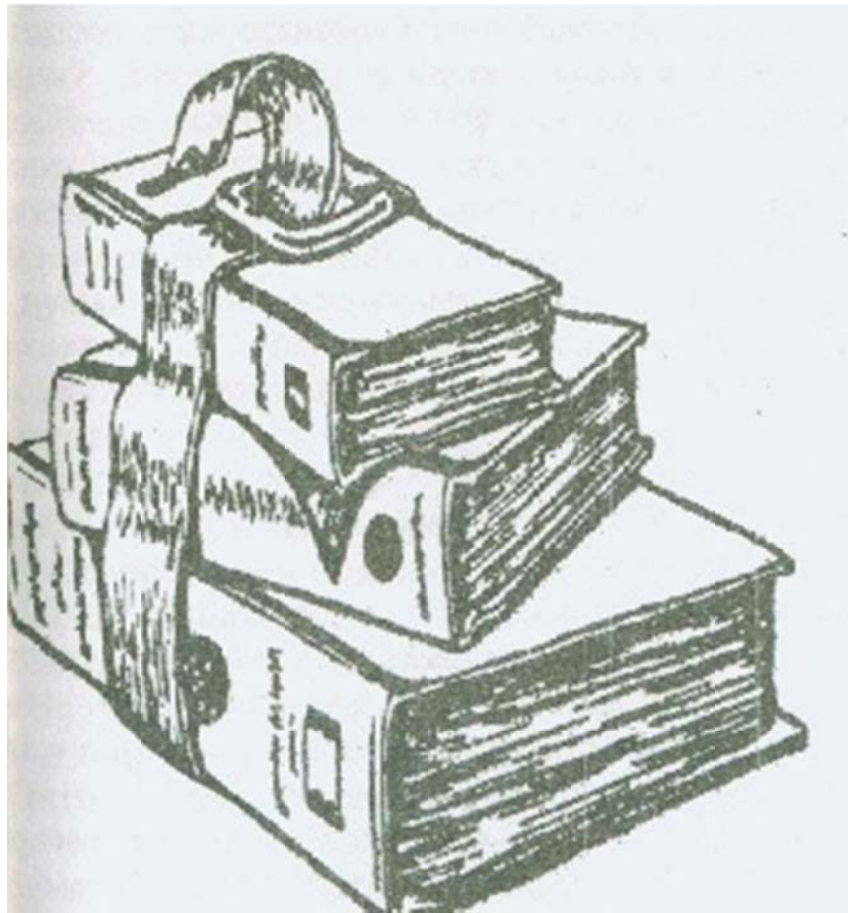
Рецензенти: *Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;*
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

@ О. П. Тригуб, 2012

Стаття надійшла до редколегії 09.11.2011

Äî êóì áí òè òà
ì àòãđ³àëè

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ В БЕРЛІНІ В АРХІВІ УНІВЕРСИТЕТУ ГУМБОЛЬДТА (Берлін, Німеччина)

Досліджено документи з історії Українського наукового інституту в Берліні в фондах Архіву Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина).

Ключові слова: зарубіжна україніка, Архів Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина), українська еміграція, Український науковий інститут в Берліні.

Исследованы документы по истории Украинского научного института в Берлине в фондах Архива Университета Гумбольдта (Берлин, Германия).

Ключевые слова: зарубежная украиника, Архив Университета Гумбольдта (Берлин, Германия), украинская эмиграция, Украинский научный институт в Берлине.

Documents from history of the Ukrainian Research Institute Berlin in the Humboldt University Archives (Berlin, Germany) are analyzed.

Key words: foreign Ukrainika, the Humboldt University Archives (Berlin, Germany), Ukrainian émigrés, Ukrainian Research Institute Berlin.

Матеріали із зарубіжної україніки зберігаються в усіх провідних архівах та бібліотеках Німеччини. Це: Федеральний архів ФРН в Берліні (*Bundesarchiv der Bundesrepublik Deutschland (Berlin)*), Політичний архів Міністерства закордонних справ ФРН в Берліні (*Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes der Bundesrepublik Deutschland (Berlin)*), Таємний державний архів Культурне надбання Пруссії в Берліні (*Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (Berlin)*), Архів Федеральної землі Берлін (*Landesarchiv Berlin (Berlin)*), Архів Університету Гумбольдта (*Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin)*), Державна бібліотека Культурне надбання Пруссії в Берліні (*Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz*), Державний архів в Мюнхені (*Staatsarchiv München*), Архів міста Мюнхена (*Archiv der Stadt München*), Баварська державна бібліотека в Мюнхені (*Die Bayerische Staatsbibliothek*), Військовий архів у Фрайбурзі (*Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg*) тощо.

Останніми роками з'явилася низка публікацій джерелознавчого та науково-довідкового характеру із зарубіжної архівної та бібліотечної україніки в Німеччині: огляди архівних та бібліотечних фондів зарубіжних країн, монографічні дослідження, публікації окремих документів, тематичні збірки, корпуси джерел із зарубіжних архівів тощо [1-3; 9-13; 15-19; 21; 23; 39].

Достатньо велику кількість матеріалів із зарубіжної україніки, зокрема, матеріали з історії української еміграції в Німеччині міжвоєнного періоду, містять фонди *Архіву Університету Гумбольдта (Humboldt-Universität zu Berlin)*, колишнього *Університету Фрідріха Вільгельма (Friedrich Wilhelm Universität zu Berlin)*. А саме:

1) Матеріали про діяльність Українського наукового інституту в Берліні 1926-1945 років [4-8; 14; 20; 21-23; 39]: плани роботи та звіти про діяльність Інституту, розклади занять, листування тощо (*Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin)*). Bestand *Universitätskurator (1819-1945)*. Nr. 547 *Ukraine-Institut. 1926-1927*; Nr. 895.

Ukraine-Institut. Dezember 1928 – November 1934; Bestand Wirtschaftshochschule Berlin (1906-1945). Nr. 854 Tätigkeitsberichte des Ukrainischen Instituts 1933-1941) [36-38].

2) Персональні справи співробітників Українського наукового інституту в Берліні та Університету Фрідріха Вільгельма: професора доктора Івана Мірчука, професора доктора Зенона Кузеля, доцента доктора Віктора Леонтовича (Humboldt-Universität zu Berlin. Archiv. Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten Prof. Dr. J. Mirschuk M 219 Bände I-II; Personal Akten Prof. Dr. Z. Kuziela K 447; Personal Akten Doz. V. Leontowitsch L 269) [27; 29; 31].

3) Персональні справи професорів університету, які співпрацювали з Українським науковим інститутом в Берліні: особова справа професора доктора *Макса Фасмера* (Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten. Max Vasmer. V 7. Bände 1-5) – директора Інституту славистики Університету Фрідріха Вільгельма, члена Кураторії Українського наукового інституту в Берліні, особова справа професора історії *Фрідріха Майнеке* (Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten. Friedrich Meinecke. M 140. Bände 1-3) – член Кураторії Українського наукового інституту в Берліні; особова справа професора доктора *Антон Пальме* (Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten. Prof. Dr. Anton Palme. P. 19) – куратора Українського наукового інституту в Берліні; особова справа професора доктора *Клеменса Шаршмідта* – керівника факультету міжнародних відносин Університету Фрідріха Вільгельма, з яким співпрацював Український науковий інститут в Берліні та окремі його співробітники (Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten. Prof. Dr. Clemens Scharschmidt. S. 25), особова справа професора доктора *Георга Ляйббрандта* – заступника керівника Управління зовнішньою політикою НСДАП (Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten.

Prof. Dr. Georg Leibbrandt. – L 90) та ін. [28; 30; 32; 33; 34].

4) Документи, пов'язані з діяльністю студентських організацій Університету, зокрема, товариств, які об'єднували українських студентів (Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Rektor und Senat (1835-1945). Nr. 976 Politische Vereine (1928-1931); Nr. 902. Sonstige politischen Vereine. 8) Ukrainische Studenten-Gruppe) [35].

5) Матеріали про діяльність факультету міжнародних відносин Університету Фрідріха Вільгельма, де викладали професори Іван Мірчук, Зенон Кузеля та інші українські вчені (Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Nr 878; Auslandswissenschaftliche Fakultät (1940-1944); Bestand Rektor und Senat (1835-1945). Nr. 233. Auslandswissenschaftliche Fakultät; Nr. 234. Auslandswissenschaftliche Fakultät (1940-1944)) [24-26].

В публікації подано звіт про діяльність Українського наукового інституту в Берліні за період з 1-го жовтня 1935 року по 28 лютого 1937 року. Документ зберігається в Архіві Університету Гумбольдта, у фонді Вищої господарської школи Берліна. Звіт був підготовлений директором Українського наукового інституту, професором, доктором Іваном Мірчуком для подання керівництву Університету Фрідріха Вільгельма, німецьким урядовим установам, зокрема, Міністерству освіти, Міністерству закордонних справ тощо. Документ подано за німецькомовним оригіналом, із збереженням мовних і стилістичних особливостей. Українською переклав Дмитро Бурім.

Tätigkeitsbericht des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin für den Zeitraum vom 1.X.1935 bis 28.II.1937

Um die Berichtserstattungsperiode mit dem in Deutschland üblichen Studienjahr, das mit dem Sommersemester beginnt, in Übereinstimmung zu bringen, umfasst der folgende Bericht des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin drei Semester: die Wintersemester 1935/36 und 1936/37, sowie das Sommersemester 1936. Sonst ist in Bezug auf Inhalt und Reihenfolge der einzelnen Abschnitte das Schema der früheren Tätigkeitsberichte beiläufig beibehalten worden.

I. Wissenschaftlich-pädagogische Tätigkeit:

- a) Semestrale Vorlesungen,
- b) Öffentliche Vorträge.

II. Zusammenarbeit mit anderen Institutionen und die Tätigkeit der wissenschaftlichen Mitarbeiter.

III. Veröffentlichungen des Instituts.

IV. Stipendiaten des Instituts und das Ukrainische Studentenheim.

V. Besondere Abteilungen des Instituts:

- a) Bibliothek,
- b) Pressearchiv und Lesesaal,
- c) Bücheraustauschstelle,
- d) Kanzlei.

VI. Verschiedenes.

I. Wissenschaftlich-pädagogische Tätigkeit

a) Die semestralen Vorlesungen in deutscher Sprache aus dem Gebiet der Ukrainekunde hatten in der verflossenen Berichtsperiode die Tendenz, in jedem Semester die betreffenden Teilprobleme als ein geschlossenes Ganzes zu behandeln. Dies geschah mit Rücksicht darauf, dass die deutschen Hörer ihrem – auch sonst in Deutschland allmählich zunehmenden – Interesse für ukrainische Fragen oft nicht eine zusammenhängende Semesterfolge widmen können.

Doz. Dipl. Ing. R. Dyminskyj: Die Industrie der Ukraine; Die Ukrainische Industrie in den Fünfjahrplan; Die Landwirtschaft der Ukraine. Doz. Dr. B. Krupnyckyj: Das Ukrainische Kosakentum; Russland und die Ukraine vom Beginn des XIX. Jahrhunderts bis zur Gegenwart; Die Ukraine in ihren Beziehungen zu Polen vom Beginn des XVIII Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Prof. Dr. Z. Kuziela: Die historischen Volkslieder der Ukraine; Die völkische Zusammensetzung des Ukrainertums in ethnographischer, anthropologischer und sprachlicher Beziehung; Ukrainische Kolonisation im Süden und Osten. Prof. Dr. I. Mirtschuk: Religion und Bildungswesen in der Ukraine; Die ukrainische Weltanschauung; Die vorherrschenden geistigen Strömungen in der zeitgenössischen Ukraine.

Die ukrainischen Sprachkurse im Orientalischen Seminar werden auch in den letzten 3 Semestern von Prof. Dr. Kuziela in drei Stufen parallel geführt: für Anfänger, Fortgeschrittene und Sprachtüchtige. Außerdem hielt er, der Reihe nach, in jedem Semester eine Vorlesung: Kurze Übersicht der ukrainischen

Literatur des XIX. und XX. Jahrhunderts; Einführung in die Ukrainekunde; Landeskunde des Ukraine.

- b) Öffentliche Vorträge.

(Die mit X bezeichneten Vorträgen fanden in deutscher Sprache statt)

1. Dr. M. Antonowytsch: *Bericht über meine Forschungen im Königsberger Staatsarchiv*. 8.XI.35.

2. Prof. O. Myciuk: *Die Karpathenukraine im Mittelalter: Grundlinien der sozial-wirtschaftlichen Entwicklung*. 15.XI.

3. Doz. Dr. B. Krupnyckyj: X *Die Idee der Einheit der Ukraine in der Politik der ukrainischen Hetmane*. 22.XI.

4. Prof. Dr. I. Mirtschuk: *Bericht über den internationalen Kongress für Religionsgeschichte in Brüssel*. 29.XI.

5. Prof. Dr. Z. Kuziela: *Die historische Entwicklung der ukrainischen Rechtsschreibung*. 6.XII.

6. Dr. R. Jendyk: *Farbige Rassen und ihr Einfluss auf ukrainische Rassenelemente*. 13.XII.

7. Doz. Dr. W. Kubijowytsch: *Die nationalen Verhältnisse in Ostgalizien im Lichte der Volkszählung vom Jahre 1931*. 10.I.36.

8. Doz. Dr. W. Kubijowytsch: X *Volk und Wirtschaft der Ukraine*. 14.I.

9. Doz. Ing. R. Dyminskyj: X *Industrie und Handel der Ukraine*. 21.I.

10. Red. I. Witwytzkyj: *Die Krim und das Schwarze Meer-Becken*. 31.I.

11. Hptm. a. D. Spilinskyj: *Die Belagerung der Stadt Stawyschtsche im Jahre 1664. (Eine militär-historische Studie)*. 7.II.

12. Dr. M. Antonowytsch: X *Das Ukrainische Kosakentum in Berichten der preußischen Gesandten (1600-1648)*. 14.II.

13. Dr. A. Trofymowytsch: *Der Götterring der vorchristlichen Ukraine*. 21.II.

14. Prof. Dr. I. Mirtschuk: X *Die Rolle des Dämonischen bei den Russen und bei den Ukrainern*. 17.IV.

Schewtschenko – Gedächtnisfeier. 24.IV.

15. Prof. Dr. Z. Kuziela: X *Taras Schewtschenko und sein nationalpolitisches Vermächtnis*.

16. Dr. Gustav Specht: X *Schetschenkos Sonderstellung in der Weltliteratur*.

17. Doz. Dr. B. Krupnytzkyj: *Das schwedische Heer und die ukrainische Bevölkerung in den*

Jahren 1708-1709. (Auf Grund schwedischer Quellen). 8.V.

18. Doz. Ing. R. Dyminskyj: *Italien und Ukraine in ihren gegenseitigen Beziehungen*. 15.V.

19. Prof. Dr. K. H. Meyer: X *Taras Schewtschenko, der Nationaldichter der Ukraine*. 22.V.

20. Dipl. Volksw. E. Bargel: X *Land und Leute in der Karpathenukraine*. 5.VI.

21. Dr. Karl Lösch: X *Die Grenzen des ukrainischen Volksbodens verglichen mit denen anderer Großvölker*. 12.VI.

22. Dr. R. Jendyk: *Rassengegenauslese in unehelichen Kreuzungen von Juden mit Ariern*. 19.VI.

23. Prof. Dr. Z. Kuziela: *Äußere Mongolei und die ukrainische Kolonisation im Fernen Osten*. 26.VI.

24. Hptm. a. D. Spilinskyj: *Äussere Mongolei und die ukrainische Kolonisation im Fernen Osten*. 26.VI.

25. Prof. Dr. I. Mirtschuk: *Geschichte und Tätigkeit des Instituts (gelegentlich der Anwesenheit der ukrainischen Gäste bei der Olympiade in Berlin)*. 10.VIII.

26. Dr. Masiukewytsch: *Der rote Imperialismus und die Ukraine*. 13.XI.

27. Dr. M. Antonowytsch: *Bericht über meine Forschungen im Danziger Staatsarchiv*. 20.XI.

28. Prof. Dr. Z. Kuziela: *Entwicklung und Stand der ukrainischen Lexikographie*. 27.XI.

29. Doz. Dr. B. Krupnytzkyj: *Die unveröffentlichte Korrespondenz des Hetmans Philipp Orlik aus dem Stockholmer Reichsarchiv*. 11.XII.

30. Dr. J. Balys: X *Litauische Volkslieder*. 14.XII.

31. Dr. G. A. Küppers: X *Die Huzulen. Ein Reise- und Bilderbericht*. 13.I.37.

32. Doz. Ing. R. Dyminskyj: *Stachanowsche Bewegung und das Taylorsystem*. 22.I.

33. Dr. Masiukewytsch: *Das Verlags- und Pressewesen in der Sowjetukraine*. 29.I.

34. Prof. W. Sadowskyj: *Die Rechtlinien der Kolonisationspolitik in UdSSR*. 8.II.

35. Prof. Paul Kowzun: *Ukrainische Skulptur der Gegenwart*. 12.II.

36. Prof. Paul Kowzun: *Die Entwicklung der ukrainischen Malerei um die Wende des 20. Jahrhunderts (1890-1914)*. 16.II.

37. Prof. Paul Kowzun: *Die Hauptrichtungen der zeitgenössischen ukrainischen Malerei (1917-1937)*. 19.II.

38. Prof. Paul Kowzun: *Die zeitgenössische ukrainische Monumentalkunst (1917-1937)*. 23.II.

Als das wichtigste Ereignis dieses Zeitraums ist die Ausstellung demographisch-wirtschaftlicher Karten und Diagramme von Doz. Dr. W. Kubijowytsch anzusprechen. Sie wurde vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut und dem Geographischen Institut der Universität Berlin gemeinsam in den Räumen des letzteren veranstaltet und dauerte 8 Tage (14-21 Januar 1936). Diese Ausstellung erfreute sich regen Interesses, sowie hoher Anerkennung seitens der deutschen Fachkreise; sie vereinigte eine große Zahl von Besuchern und fand starken Widerhall in der Presse.

Die 75. Wiederkehr des Todestages von Taras Schewtschenko wurde vom Institut gemeinsam mit der Ukrainischen Gesellschaft in Deutschland durch eine sorgfältig vorbereitete Akademie (mit zwei deutschen Referaten) gefeiert. Außerdem fand im Hörsaal der Berliner Universität ein Vortrag von Prof. Dr. Karl H. Meyer über T. Schewtschenko, den Nationaldichter der Ukraine statt. Besondere Erwähnung verdient noch der Vortrag von Dr. K. Loesch, dem Direktor des Instituts für Grenz- und Auslandsstudien in Berlin, als Ausdruck einer Annäherung und Zusammenarbeit beider Institute.

II. Zusammenarbeit mit anderen Institutionen und die Tätigkeit der wissenschaftlichen Mitarbeiter

Das Institut beschränkte sich nicht nur auf die eigenen Vorträge, sondern war auch stets gern bereit, an anderweitigen Veranstaltungen mitzuwirken, sobald es sich um ukrainische Belange handelte. So war die bereits erwähnte Ausstellung demographisch-wirtschaftlicher Karten eine gemeinsame Unternehmung des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts und des Geographischen Instituts der Berliner Universität, natürlich auch der Arbeitsgemeinschaft des Doz. Dr. W. Kubijowytsch. Für die ständige Ausstellung im Institut für Grenz- und Auslandsstudien, Berlin, in welcher die allgemeine Lage einiger unterdrückter Nationen an Hand von Diagrammen, Lichtbildern, Büchern u. s. w. dargestellt wird, lieferte das Institut viel Material und half bei der Einrichtung des ukrainischen Ausstellungsabschnittes. Ukrainischen Wissenschaftlern vermittelte das Institut

Vorträge in Berlin u. ä; deutschen Wissenschaftlern, Publizisten und Doktoranden halfen die Mitarbeiter mit Material und Auskunft aus, so dass ihnen an dem Zustandekommen der betreffenden Aufsätze oft ein bedeutender Anteil zukommt.

Das Institut stand in reger Verbindung mit deutschen wissenschaftlichen Institutionen, deren Interessensphäre sich speziell auf den europäischen Osten erstreckt wie: Das Osteuropäische Seminar an der Berliner Universität; die Osteuropa-Institute in Königsberg und Breslau; die Slawischen Institute in Königsberg, Breslau, Münster; das Institut für Grenz- und Auslandsstudien in Berlin; das Deutsche Institut für Auslandskunde in Münster; die Geographischen Institute in Berlin und Stuttgart; das Institut für Grenz- und Auslandsdeutschum in Marburg; das Institut für Völkerkunde der Universität in Wien u. s. w.

Eine enge Fühlung mit den ukrainischen kulturellen und wissenschaftlichen Institutionen ergab sich schon aus der Zugehörigkeit der Mitglieder des Instituts zu solchen Organisationen wie: die Ukrainische Universität in Prag, die Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Warschau, die Historisch-philosophische Gesellschaft in Prag u. a. m.

Da heute in der ganzen Welt großes Interesse für das ukrainische Problem vorhanden ist, stehen verschiedene wissenschaftliche Körperschaften des Auslands mit unserem Institut in ständiger Verbindung. Nur einige davon:

Instituto Orientale di Napoli (versehen mit einem Lehrauftrag für Ukrainekunde),

Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Roma,

Instituto interuniv. Italiano, Roma,

Instituto di Antropologia della R. Università, Roma,

Instituto per l'Europa Orientale, Roma,

Orientalia Christiana, Roma,

Das Balkan-Institut, Beograd,

L'Institut des questions minoritaires, Warszawa,

Kongress-Bibliothek in Washington,

Universität in Warszawa,

Ossolinski-Institut, Lwow,

High School of Slavonic Studies, London,

University in Saskatoon u. s. w.

Die wissenschaftlichen Mitarbeiter des Instituts nahmen auch in dieser Berichtsperiode an internationalen Tagungen teil und arbeiteten an ukrainischen, deutschen und sonstigen Zeitschriften mit. In dieser Hinsicht ist folgendes besonders hervorzuheben: Prof. Dr. Mirtschuk hielt bei der 6. Internationalen Tagung für Religionsphilosophie in Brüssel (September 1935) einen Vortrag über: «*Die Rolle des Dämonischen bei den Ostslawen*», der in deutscher Sprache in dem Sammelband der Brüsseler Universität zum Abdruck gelangt. In einer spezialisierten Fassung erschien ein verwandter Aufsatz über «*Die Rolle des Dämonischen bei den Russen und bei den Ukrainern*» in «*Forschungen und Fortschritt*» (1936/38). Zu diesem Thema hielt Prof. Dr. Mirtschuk außer in Berlin noch einen Vortrag in Königsberg (13.II.37.) im Osteuropa-Institut der Albertus-Universität. In der Königsberger Quartalschrift «*Kyrios*» (1936/2) erschien noch sein Aufsatz: «*Die slawische Philosophie in ihren Grundzügen und Hauptproblemen*», welcher in den deutschen, tschechischen und jugoslawischen wissenschaftlichen Zeitschriften günstige Beurteilung fand.

Sehr lebhaft Beziehungen mit der deutschen, ukrainischen und sonstigen gelehrten Welt wie den Verleger- und journalistischen Kreisen entstanden für Prof. Dr. Kuziela schon in seiner Eigenschaft als Schriftleiter der «*Ukrainischen Kulturberichte*» und der «*Wisty*». Im Januar 1936 hielt er in dem Außenpolitischen Schulungshaus der NSDAP einen Vortrag über «*Grundlagen und historische Entwicklung des ukrainischen Volkstums*». Sein Referat über die «*Charakteristik der Bevölkerungsbewegung in den ukrainischen Ländern während der letzten 35 Jahre*», mit dem er sich an dem Internationalen Kongress für Bevölkerungswissenschaft in Berlin (September 1935) beteiligt hatte, ist in den «*Berichten des Internationalen Kongresses für Bevölkerungswissenschaft*» (Berlin 1936) erschienen. Außerdem bearbeitete Prof. Dr. Kuziela, wie in den Vorjahren, den gesamten slawischen Stoff für den 32. Jg. der «*Minerva, Jahrbuch der gelehrten Welt*».

Auf dem Gebiete der Zusammenarbeit mit anderen wissenschaftlichen Anstalten buchte Doz. Dr. Krupnytzkyj einen Erfolg, indem er

aus dem Stockholmer Archiv die bisher unveröffentlichte Korrespondenz Ph. Orliks (1713-41) zur Bearbeitung nach Berlin erhielt und sie für seine – soeben beendigte – große Monographie über «*Hetman Philipp Orlik (1710-42), eine Übersicht seiner politischen Tätigkeit*» ausnutzte. Außerdem arbeitet er an einer kurzgefassten Geschichte der Ukraine, die in deutscher Sprache im nächsten Jahr erscheinen wird. Seine weiteren Publikationen: «*Zu den Anfängen des Hajdamakentums*» Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas, Berlin, 1936 Bd. I. «*Die archäographische Tätigkeit Dr. Hruschewskyj's*» im letzten Bde der Jahrbücher für Geschichte und Kultur der Slawen. Berlin 1935.

Eine gewisse Fühlungnahme mit italienischen wissenschaftlichen Kreisen erzielte Doz. Dipl. Ing. Dyminskyj, der außer seiner Teilnahme an der demographisch-wissenschaftlichen Kartenausstellung an dem Zustandekommen des nunmehr auf die Gesamtheit der ukrainischen wirtschaftlichen Fragen ausgedehnten volkswirtschaftlichen Zyklus fortarbeitete; die ersten Referate aus diesem Zyklus haben bereits stattgefunden.

Dr. Antonowitsch hat in dieser Zeitperiode folgendes veröffentlicht: «*Fürst Repnin, Generalgouverneur von Sachsen*» (Berlin 1936), ein Volksbuch über den «*Feldmarschall Vorwärts*» in ukrainischer Sprache (Lemberg 1936), sowie einige kleinere auf Archivstudien in Königsberg und Danzig gegründete Arbeiten.

III. Veröffentlichungen des Instituts

In der verlegerischen Tätigkeit des Instituts ist als ein hoch zu wertender Fortschritt der Übergang von der lithographischen Vervielfältigung der «*Ukrainischen Kulturberichte*» zum Druck zu verzeichnen. Von den in der Berichtsperiode erschienenen 11 Nummern (Nr. 20 bis Nr. 30) sind nur die ersten 5 (Nr. 20 bis Nr. 24) lithographisch vervielfältigt worden, während die 6 übrigen (Nr. 25 bis Nr. 30) bereits gedruckt vorliegen. Damit ist nicht nur der inhaltliche Umfang (Auflage 750 Exemplare), sondern auch die Bedeutung der «*Kulturberichte*» gestiegen. Für eine gedruckte Zeitschrift finden sich eher anderweitige Verfasser von Artikeln und Aufsätzen, und auch die ständigen Mitarbeiter wenden größere Sorgfalt an, so dass der Inhalt an Mannigfa-

ltigkeit und Qualität gewinnt. Einer gedruckten Zeitschrift wird von wissenschaftlichen und sonstigen Leserkreisen eine viel größere Aufmerksamkeit entgegengebracht. Im Sinne einer besseren Informierung nichtukrainischer, besonders deutscher Kreise ist dies als ein wichtiger Fortschritt zu werten. Die «*Wisty*» des Instituts in ukrainischer Sprache erscheinen auch weiterhin in lithographischer Vervielfältigung; in der Berichtsperiode gelangten 12 Nummern (Nr. 19 bis Nr. 30) zur Ausgabe, eine mehr als bei den «*Kulturberichten*», womit die formale Parallelität, auf die Nr. 30 abgestimmt, wiederhergestellt wird.

Inhaltlich besteht eine Parallelität zwischen beiden Ausgaben nur insofern, als beide über die Tätigkeit des Instituts und die darin gehaltenen Vorträge berichten – allerdings nicht in gleicher Weise und in gleichem Ausmaß. Sonst sind die Aufgaben verschieden: die deutsche Zeitschrift soll das «*Ausland*», in erster Linie Deutschland über die ukrainischer Fragen informieren, diese bilden also fast den ausschließlichen Inhalt; die «*Wisty*» aber informieren die ukrainische Öffentlichkeit nicht nur über die Arbeit im Institut und die Stimmen des Auslands über die ukrainische Probleme, sondern auch über die Entwicklung des deutschen Kulturlebens, insofern es den Gegenstand des Interesses ukrainischer Lesekreise bilden kann. Beiden Ausgaben ist eine Steigerung der Besprechungen gemeinsam.

Die «*Kulturberichte*» enthielten in den 11 Nummern der Berichtsperiode 17 Artikel über Themen, die in den Vorträgen des Instituts behandelt wurden, 15 Artikel über sonstige ukrainische Fragen, außerdem als ständige Rubriken: Besprechung, Presseschau, Nachrichten. Eine Nummer (22) war in Gänze der Ausstellung demographisch-wirtschaftlicher Karten gewidmet, eine andere (25) dem ukrainischen Nationaldichter T. Schewtschenko. Von den 32 Artikeln stammten 14 von den engeren Mitarbeitern des Instituts, während 7 von 7 deutschen und 11 von 8 ukrainischen Autoren geliefert wurden. Bei Besprechungen, Nachrichten usw. ist natürlich der Anteil der engeren Mitarbeiter überwiegend. In den «*Wisty*» bezogen sich 26 Artikel auf ukrainische Fragen, davon 18 auf die im Institut behandelten; 11 stammten von 9 auswärtigen Verfassern, darunter 4 Deutschen. Von den 17

Artikeln über Deutschland waren 5 von Deutschen geliefert worden. Von den «Beiträgen» in Buchform erschien in der Berichtsperiode Heft III über «*Hruschewskyj, sein Leben und sein Wirken*» und außerdem «*Ukraine in Diagrammen und Karten*». Heft IV. der Beiträge erscheint in einigen Tagen.

IV. Stipendiaten des Instituts und das Ukrainische Studentenheim

Die Zahl der Stipendiaten ist im Laufe der Berichtsperiode von 13 bis 19 gestiegen; neu hinzugekommen sind 11, während 5 die betreffenden Studien absolviert haben (1 hat das Ingenieur-Diplom an der Technischen Hochschule Berlin, 1 an dem Technikum in Ilmenau und 3 an der Technischen Hochschule Danzig erlangt). Außerdem haben Studierende Gelder für die Begleichung ihrer Studiengebühren oder sonst einmalige größere Unterstützungen erhalten. Von den gegenwärtigen 19 Stipendiaten studieren 7 an der Wirtschaftshochschule, 4 an der Technischen Hochschule, 5 an der Berliner Universität, 3 verschiedene.

Die in Berlin studierenden, also die meisten Stipendiaten des Instituts waren – bis auf einige wenige Ausnahmen – im Ukrainischen Studentenheim untergebracht, wo auch einige deutsche Studenten wohnten. Die Fortschritte der Stipendiaten in ihren Studien waren in jeder Hinsicht befriedigend; 4 Studenten machten ihre Praxis in Banken, 3 in industriellen Betrieben; 6 Personen nahmen an größeren Schulausflügen teil (Ruhrgebiet, Leipzig usw.). In dem Chor des Instituts sangen 10 Studenten und ebenso viele im Kirchenchor des ukrainischen Pfarramts in Berlin; dreimal traten sie in konzertartigen u. s. Veranstaltungen des Instituts und der Ukrainischen Gesellschaft auf, während 3 sich daran mit Referaten und Deklamationen beteiligten. Die Arbeitsgemeinschaft für das Studium der ukrainischen Wirtschaft zählte 7 Mitglieder und hielt 7 Sitzungen mit entsprechenden Referaten ab. Für ukrainische Zeitungen und Zeitschriften lieferten 5 annähernd 50 Beiträge; insbesondere wurde über Schulwesen und Studienverhältnisse in Deutschland informiert, auch sind 7 diesbezügliche individuelle Anfragen brieflich beantwortet worden.

Im Ukrainischen Studentenheim wohnten in der Berichtsperiode 17 Ukrainer und 5 Deutsche, jedoch nicht mehr als 16 Personen zu gleicher Zeit. Das Leben darin, besonders in organisatorischer Hinsicht, entwickelte sich auch weiterhin günstig und reibungslos unter der Leitung des Stud. Tarnawskyj. Es wurde ein führendes deutsches Tagblatt abonniert, unentgeltlich aber erhielt das Studentenheim einige Ukrainische Zeitungen und Zeitschriften aus Galizien.

Zur Osterfeier 1936 waren im Studentenheim 23 Personen aus dem engsten Kreise des Instituts zu Gäste; während der Olympiade fanden hier ukrainische Studenten aus dem Ausland Herberge, Rat und Beistand. Im Februar übersiedelte das Studentenheim in eine neue Wohnung: Berlin SW 68, Markgrafenstr. 22 und wird vom Stud. Lowtschjy verwaltet.

V. Besondere Abteilungen des Instituts

a) Bibliothek

Die Zentrale Bibliothek für Ukrainekunde am Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut, welcher das Pressearchiv und Zeitungslesezimmer angegliedert sind, entwickelte sich normal und verzeichnete in sämtlichen Abteilungen eine Zunahme, die sowohl auf Kauf, wie auch auf Schenkungen und Austausch zurückgeht. Im Laufe der Berichtsperiode vermehrten sich die Bestände der Bibliothek um 3074 (1076) Bände und 5520 (2856) Zeitschriftennummer, so dass sie am 1.III.1937 rund 31 180 Bände und 2500 Dubletten zählte, wobei eine beträchtliche Anzahl von Zeitschriftendubletten, Katalogen u. ä. nicht berücksichtigt sind. Mit besonderer Freude muss die Zunahme der Zahl von Bücherspenden hervorgehoben werden. Während der Berichtsperiode wurde an der Umstellung der Bibliothek nach dem Fachsystem und der Herstellung eines alphabetischen und Fachkataloges sowie an der Komplettierung von Büchern und Zeitschriften weiter gearbeitet. Bei der Komplettierung erwies sich die von H. W. Doroschenko gekaufte Bücher- und Zeitschriftensammlung als überaus nützlich. Komplettiert wurden auch besondere Abteilungen, wie die Musikabteilung und

diejenige der Illustrationen, die oft auch von Außenstehenden benutzt wurden.

Bibliothek und Lesesaal sind, mit Ausnahme von Sonn- und Feiertagen, täglich von 9-15 Uhr für die Interessenten offen, unter denen in letzter Zeit der Anteil der Nichtukrainer gestiegen ist. In Berlin waren allgemein zugänglich Bibliothek und Lesesaal; für wissenschaftliche Arbeiten wurden Bücher auf Wunsch auch nach außerhalb Berlins verliehen. Im Zeitraum vom 1.XI.1935 bis 28.II.1937 war die Bibliothek 556 Tage geöffnet; während der Ferien blieb sie 5 Wochen (vom 15.VII. bis 22.VIII.) geschlossen. Die Monatsdurchschnittszahl von Besuchen erreichte 550; in der Bibliothek allein waren 2813 Besucher, die in der Bibliothek 3049 Werke eingesehen und 2364 (1179) Bücher und 9597 (6152) ältere Zeitschriften, die neueren sowie Zeitungen nicht mitgerechnet, nach Hause entlehnt haben. Die Gesamtzahl der Besucher in Bibliothek und Lesesaal war rund 7898. Besonders lebhaft war der Verkehr in der Zeitschriftenabteilung der Bibliothek, wo bereits 150 Zeitschriften aufliegen.

b) Pressearchiv und Lesesaal

In der Berichtsperiode sind sämtliche Zeitungen in komplettierte Jahrgänge zusammengeheftet und mit Dauermappen versehen worden. Ein genauer Katalog und ein Orientierungsverzeichnis der Zeitungen (Titel, Ursprungsland) wurden angefertigt. 80 Ausschnitte aus ukrainischen und sonstigen Zeitungen wurden der Sammlung von den über die Tätigkeit des Instituts irgendwie berichtenden Artikeln einverleibt. Das Institut besitzt gegenwärtig 152 Zeitungen, davon 89 ukrainische aus allen Teilen des ukrainischen Volksgebietes; aus der ukrainischen Emigration in Europa 24, aus Asien 1, aus Amerika 22 – zusammen 136 ukrainische – und 16 in sonstigen Sprachen. Der Zuwachs während der Berichtsperiode beträgt 52 Zeitungen (52 %). Im Zeitungslesesaal sind 49 Zeitungen ausgelegt (gegen 39 im Sommer 1935) (eingehender über das Pressearchiv s. «Wisty» Nr. 27).

Die Bücheraustauschstelle des Instituts war auch in der verflossenen Berichtsperiode im Sinne einer Versorgung deutscher, ukrainischer und ausländischer Anstalten mit Büchern über die Ukraine tätig. Aus den Beständen der Bücheraustauschstelle sind rund 700 Bände versendet worden, während 10 neue

Veröffentlichungen in der Gesamtzahl von 380 Bänden dem Bestand einverleibt wurde. Außer der Pflege der bisherigen Beziehungen wurden neue Verbindungen mit Italien und Jugoslawien angeknüpft und der Bücheraustausch bereits in Gang gesetzt. Bücherspenden sind an ukrainische wissenschaftliche und kulturelle Institutionen, an Arbeitervereine, Jugendverbände u. ä. besonders in Deutschland, Belgien und Jugoslawien versendet worden.

VI. Die Kanzlei

Im Laufe der Berichtsperiode hat der Umfang der Arbeiten und Agenden des Instituts eine beträchtliche Steigerung erfahren, was sich schon aus den aktenmäßig behandelten und erledigten Schriften einigermaßen feststellen lässt.

Während dieser Zeit wurden:

1. Aktenmäßig behandelt und erledigt	2. 634 St.
2. Postsendungen, die sich auf die wissenschaftlichen Veranstaltungen beziehen, verschickt	8. 904 St.
3. Postsendungen, die sich auf die Publikationen des Instituts beziehen, u. zw.	
a) Ukrainische Kulturberichte	5. 390 Stck.
b) Wisty U. N. I.	3. 120 Stck.
c) sonstige Publikationen	438 Stck.
	<hr/>
	8. 946 Stck.
4. Postsendungen der Bibliothek, der Bücheraustauschstelle und des Archivs	495 Stck.
Zusammen	<hr/>
	20. 979 Stck.

Außerdem sind noch die Büchersendungen, welche an die ausländischen Institute und Bibliotheken durch die Bücheraustauschstelle des Reichsinnenministeriums befördert wurden, zu erwähnen.

Die Kanzlei war für den Außenverkehr, auch während der Ferien, täglich geöffnet. Die hier eingeholten Informationen standen mit der wissenschaftlichen Tätigkeit des Instituts in Verbindung und bezogen sich größtenteils auf die ukrainischen Fragen.

Außer den im Institut vortragenden ausländischen Gelehrten besuchten das Institut zahlreiche fremde Wissenschaftler und Fachleute. Zur Zeit der «Olympischen Spiele» in Berlin stieg die Zahl der Besucher im Institut dermaßen, dass das Institut sich gezwungen sah,

einen besonderen Vortrag informatorischen Charakters für diesen Zweck zu veranstalten. Andererseits bot das Institut den hiesigen interessierten Kreisen Gelegenheit, sich durch die hier von ausländischen Gästen zum Vortrag gebrachten Referate mit dem gegenwärtigen Stand der materiellen und geistigen Kultur in verschiedenen ukrainischen Landen zu informieren.

Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Wirtschaftshochschule Berlin (1906-1945). Nr. 854. Tätigkeitsberichte des Ukrainischen Instituts 1933-1941. Архів Університету Гумбольдта (Німеччина, Берлін). Фонд Вища господарська школа Берліна (1906-1945). Справа 854 Звіти про діяльність Українського наукового інституту в Берліні 1933-1941 рр. Оригінал. Машинопис. Німецька мова.

Звіт про діяльність Українського наукового інституту в Берліні за період з 1-го жовтня 1935 року по 28 лютого 1937 року

Переклад

Для того, щоб період подання звіту узгодити із прийнятим у Німеччині навчальним роком, який розпочинається літнім семестром, поданий звіт Українського наукового інституту в Берліні охоплює три семестри: зимовий семестр 1935/36 рр. та 1936/37 рр., а також літній семестр 1936 року. Що стосується змісту та послідовності окремих розділів, то схема залишається приблизно та сама, як у попередніх звітах про діяльність.

I. Науково-педагогічна діяльність:

- а) семестрові лекційні курси,
- б) публічні доповіді.

II. Співпраця з іншими інститутами/інституціями та діяльність наукових співробітників.

III. Інститутські публікації.

IV. Стипендіати Інституту та Український студентський дім

V. Окремі підрозділи Інституту

- а) Бібліотека,
- б) Архів преси та читальний зал,
- в) Книжковий обмінний фонд
- г) Канцелярія.

VI. Різне.

I. Науково-педагогічна діяльність

а) Семестрові німецькомовні лекційні курси з українознавства у звітній період були спрямовані на те, щоб у кожному семестрі вивчати/розглядати окрему проблему/питання як завершене ціле. Це відбувалося з огляду на те, що німецькі слухачі, кількість яких загалом в Німеччині поступово зростає, часто протягом декількох семестрів не можуть задовольнити свій інтерес до питань, пов'язаних з Україною.

Доцент дипломований інженер Р. Димінський: Промисловість України; Промисловість України в п'ятирічному плані; Сільське господарство України. Доцент доктор Б. Крупницький: Українське козацтво; Росія та Україна з початку ХІХ століття до сучасності; Україна та її взаємини з Польщею з початку ХVІІІ століття до сучасності. Професор доктор З. Кузеля: Історичні народні пісні України; Національний склад українців за етнографічною, антропологічною та мовною ознаками; Українська колонізація Півдня та Сходу. Професор доктор І. Мірчук: Релігія та освіта в Україні; Український світогляд; Панівні духовні течії сучасної України.

Професор доктор З. Кузеля протягом трьох останніх семестрів на сходознавчому семінарі вів також курси української мови паралельно на трьох рівнях: для початківців, просунутих студентів і тих, хто прагне досягти найвищого рівня володіння мовою. Окрім того, він читав по черзі у кожному семестрі лекції: Короткий огляд української літератури ХІХ та ХХ століть; Вступ до українознавства; Українське краєзнавство.

б) Публічні доповіді

(«Х» позначені доповіді, прочитані німецькою мовою)

1. Доктор М. Антонович: *Звіт про мої дослідження в Державному архіві Кенігсбергу*. 8.ХІ.35.

2. Професор О. Мицюк: *Карпатська Україна в середні віки: основні риси соціально-економічного розвитку*. 15.ХІ.

3. Доцент, доктор Б. Крупницький: *Х Ідея єдності України в політиці українських гетьманів*. 22.ХІ.

4. Професор, доктор І. Мірчук: *Звіт про Міжнародний конгрес історії релігії в Брюсселі*. 29.ХІ.

5. Професор, доктор З. Кузеля: *Історичний розвиток українського правопису*. 6.XI.
6. Доктор Р. Єндик: *Кольорові раси та їхній вплив на складові елементи української раси*. 13.XII.
7. Доцент, доктор В. Кубійович: *Національне питання у Східній Галичині в світлі перепису населення 1931 року*. 10.I.36.
8. Доцент, доктор В. Кубійович: *Х Населення та господарство України*. 14.I.
9. Доцент, інженер Р. Димінський: *Х Промисловість та торгівля України*. 21.I.
10. Ред. І. Вітвицький: *Крим та Чорноморський басейн*. 31.I.
11. Капітан у відставці Шпилинський: *Осада міста Ставице у 1664 році (військово-історична розвідка)*. 7. II.
12. Доктор М. Антонович: *Х Українське козацтво у звітах послів Пруссії (1600-1648)*. 14.II.
13. Доктор А. Трохимович: *Боги дохристиянської України*.
14. Професор, доктор І. Мірчук: *Х Роль демонічного у росіян та українців*. 17.IV.
- Свято пам'яті Т. Шевченка*. 24.IV.
15. Професор, доктор З. Кузеля: *Х Тарас Шевченко та його національно-політичний заповіт*.
16. Доктор Густав Шпехт: *Х Особливе місце Шевченка у світовій літературі*.
17. Доцент, доктор Б. Крупницький: *Шведське військо та українське населення у 1708-1709 роках. (На підставі шведських джерел)*. 8.V.
18. Доцент, інженер Р. Димінський: *Італія та Україна у двосторонніх відносинах*. 15.V.
19. Професор, доктор К. Х. Маєр: *Х Тарас Шевченко, національний поет України*. 22.V.
20. Дипломований економіст Е. Баргель: *Х Територія та населення Карпатської України*. 5.VI.
21. Доктор Карл Льош: *Х Кордони українських земель у порівнянні з кордонами земель інших великих народів*. 12.VI.
22. Доктор Р. Єндик: *Расовий відбір у позашлюбному змішуванні євреїв з арійцями*. 19.VI.
23. Професор, доктор З. Кузеля: *Зовнішня Монголія та українська колонізація Далекого Сходу*. 26.VI.
24. Капітан у відставці Шпилинський: *Зовнішня Монголія та українська колонізація Далекого Сходу*. 26.VI.
25. Професор, доктор І. Мірчук: *Історія та діяльність Інституту (з приводу перебування українських гостей на Олімпіаді в Берліні)*. 10.VIII.
26. Доктор Масюкевич: *Червоний імперіалізм та Україна*. 13.XI.
27. Доктор М. Антонович: *Звіт про мої дослідження у Державному архіві Данцигу*. 20.XI.
28. Професор, доктор З. Кузеля: *Розвиток та стан української лексикографії*. 27.XI.
29. Доцент, доктор Б. Крупницький: *Неопубліковані листи Гетьмана Пилипа Орлика зі Стокгольмського імперського архіву*. 11.XII.
30. Доктор Й. Балис: *Х Литовські народні пісні*. 14.XII.
31. Доктор Г. А. Кюпперс: *Х Гуцули. Звіт з мандрівки та фотозвіт*. 13.I.37.
32. Доцент, інженер Р. Димінський: *Станхановський рух та система Тейлора*. 22.I.
33. Доктор Масюкевич: *Видавнича справа та журналістика в Радянській Україні*. 29.I.
34. Професор В. Садовський: *Правові засади колоніальної політики в СРСР*. 8.II.
35. Професор Павло Ковжун: *Українська скульптура сучасності*. 12.II.
36. Професор Павло Ковжун: *Розвиток українського малярства на рубежі 20 століття (1890-1914)*. 16.II.
37. Професор Павло Ковжун: *Основні напрямки сучасного українського малярства (1917-1937)*. 19.II.
38. Професор Павло Ковжун: *Сучасне українське монументальне мистецтво (1917-1937)*. 23.II.
- Як найважливішу подію цього періоду часу варто згадати Виставку демографічно-економічних карт та діаграм доцента, доктора В. Кубійовича. Вона була організована спільно Українським науковим інститутом та Інститутом географії Берлінського університету у приміщеннях останнього та тривала вісім днів (14-21 січня 1936 року). Ця виставка викликала живий інтерес, а також високе визнання з боку німецьких фахівців; вона об'єднала велику кількість відвідувачів та мала потужний відгук у пресі.
- 75 – річниця від дня смерті Тараса Шевченка була відзначена Інститутом спільно з Українським товариством у Німеччині ретельно підготовленою Академією (з двома німецькомовними рефератами). Крім цього,

в лекційній аудиторії Берлінського університету виступив професор, доктор Карл Х. Маєр з доповіддю про Т. Шевченка, національного поета України. Особливої уваги заслуговує також доповідь доктора К. Льоша, директора Інституту прикордонних та міжнародних досліджень в Берліні, як прояв зближення та співпраці між двома інститутами.

II. Співпраця з іншими інституціями та діяльність наукових співробітників

Інститут не обмежував себе доповідями, а був постійно готовий брати участь в інших заходах, коли йшлося про українські інтереси. Так, вже згадана Виставка демографічно-економічних карт була спільною справою Українського наукового інституту та Інституту географії Берлінського університету, і звичайно робочої групи доцента доктора В. Кубійовича. Для постійної виставки в Інституті прикордонних та міжнародних досліджень в Берліні, на якій на основі діаграм, фотографій, книг тощо було представлено стан поневолених націй, Інститут передав багато матеріалів та допоміг з організацією української частини виставки. Серед іншого, українські науковці представили інститут своїми доповідями в Берліні; співробітники Інституту допомагали німецьким науковцям, публіцистам та аспірантам матеріалами та довідками, так що часто важливу частину відповідних статей становили саме ці матеріали.

Інститут активно співпрацював з німецькими науковими інституціями, до сфери інтересів яких належали європейський Схід, як: Східноєвропейський семінар Берлінського університету; Інститути Східної Європи у Кенігсбергу та Бреслау (Вроцлав); Слов'янські інститути в Кенігсбергу, Бреслау (Вроцлав), Мюнстері; Інститут з дослідження німецького населення прикордонних областей та німців, які проживають за кордоном, у Марбурзі; Інститут народознавства Віденського університету і т. д.

Тісний зв'язок з українськими культурними та науковими інституціями був обумовлений приналежністю співробітників Інституту до таких організацій, як: Український університет у Празі, Наукове товариство Шевченка у Львові, Український науковий

інститут у Варшаві, Історично-філологічне товариство у Празі і т. д.

Оскільки сьогодні в усьому світі існує великий інтерес до української проблеми, різні закордонні наукові установи підтримують постійні зв'язки з нашим Інститутом. Лише деякі з них:

Інститут з дослідження Сходу в Неаполі (з кафедрою українознавства)

Папський Інститут східних досліджень, Рим

Італійський міждисциплінарний Інститут, Рим

Інститут антропології Римського університету, Рим

Інститут Східної Європи, Рим

Папський східний інститут, Рим

Інститут Балканістики, Белград

Інститут з дослідження питань меншин, Варшава

Бібліотека Конгресу, Вашингтон

Варшавський університет

Інститут Осолінських, Львів

Вища школа слов'янських досліджень, Лондон

Університет в Саскатуні і т. д.

Впродовж звітнього періоду наукові співробітники Інституту також брали участь у міжнародних конференціях та підготовці публікацій до українських, німецьких та інших журналів. У цьому відношенні варто відзначити наступне: професор, доктор І. Мірчук зробив доповідь на Шостій Міжнародній конференції з релігійної філософії в Брюсселі (вересень 1935) про «Роль демонічного у Східних Слов'ян», яка була надрукована німецькою мовою у збірнику Брюссельського університету. У спеціалізованому виданні вийшла близька за темою стаття про «Роль демонічного у росіян та українців» у «*Forschungen und Fortschritt*» (1936/38) З цієї теми виступав професор, доктор І. Мірчук з доповіддю, окрім Берліна, також у Кенігсбергу (13.II.37) в Інституті Східної Європи Альбертського Університету. У Кенігсберзькому кварталнику «*Kyrios*» (1936/2) вийшла ще одна його стаття: «Слов'янська філософія: її основні риси та головні проблеми», яка була позитивно оцінена в німецьких, чеських та югославських наукових журналах.

Дуже жваві зв'язки з німецьким, українським та іншим науковими колами, з колами видавців та журналістів склалися у професора, доктора З. Кузели коли він обійняв посаду редактора «*Ukrainischen Kulturberichte*» та «*Bicmei*». У січні 1936 року він виступив з доповіддю «*Підґрунтя та історичний розвиток українського народу*» у Будинку зовнішньополітичної освіти НСДАП. Його реферат «*Характеристика народного руху на українських землях протягом останніх 35 років*», з яким він виступав на Міжнародному конгресі народознавства в Берліні (вересень 1936), надруковано у «*Повідомленнях Міжнародного конгресу з народознавства*» (Берлін 1936). Крім того, професор, доктор З. Кузеля, як і в попередні роки, підготував до друку матеріали зі слов'янознавства для 32-го щорічного випуску часопису «*Minerva, Jahrbuch der gelehrten Welt*».

Варто розцінювати як успіх доцента доктора Б. Крупницького на ґрунті співпраці з іншими науковими установами те, що він привіз зі Стокгольмського архіву до Берліна неопубліковані листи Пилипа Орлика (1713-1743 рр.) та використав їх для своєї щойно закінченої монографії «*Гетьман Пилип Орлик (1710-1742 рр.), огляд його політичної діяльності*». Крім того, він працює над короткою історією України, яка має вийти німецькою мовою в наступному році. Інші його публікації: «*До початків Гайдямаччини*» в часописі *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas, Berlin, 1936 Bd. I.* та «*Археографічна діяльність доктора Грушевського*» в останньому томі щорічника *Jahrbücher für Geschichte und Kultur der Slawen. Berlin 1935.*

Доцент, дипломований інженер Р. Димінський встановив контакти з італійськими науковими колами, та окрім своєї участі у Виставці демографічних карт, продовжив роботу над завершенням циклу економічних досліджень, до яких додав і українські економічні питання; перші реферати з цього циклу вже були прочитані.

Доктор Антонович у цей період опублікував наступне: «*Князь Реннін, генерал-губернатор Саксонії*» (Берлін, 1936), народна книга «*Фельдмаршал Уперед*» українською мовою (Львів, 1936), а також невеличкі

праці, побудовані на матеріалах з архівів Кенігсбергу та Данцигу.

III. Інститутські видання

Як успіх у видавничій діяльності Інституту варто відзначити перехід від літографічного способу розмноження «*Ukrainische Kulturberichte*» до друкарського способу. З 11 номерів (№№ з 20-го по 30-ий), які були видані протягом звітнього періоду, лише п'ять перших (№№ з 20-го по 24-ий) були надруковані літографічним способом, шість останніх (№№ з 25-го по 30-ий) вийшли друкарським способом. Це призвело не тільки до збільшення обсягу (наклад 750 примірників), а й до зростання значення «*Kulturberichte*». Для друкованого журналу знаходяться вже інші автори статей, постійні співробітники також докладають зусиль, щоб досягти багатогранності та якості змісту. Наукові та інші кола читачів проявили велику повагу до друкованого журналу. Це можна вважати важливим кроком у справі кращого інформування неукраїнських, особливо німецьких кіл. Україномовні «*Bicmi*» Інституту продовжують виходити літографічним способом; у звітньому періоді вийшло 12 номерів (№№ з 19 по 30-ий), дещо більше, ніж «*Kulturberichte*», чим було відновлено формальну паралельність видань.

Змістовно паралельність видань полягає лише в тому, що вони обидва повідомляють про діяльність Інституту та про прочитані там доповіді – безумовно, повідомлення різні за характером і розміром. Крім того, вони мають різні завдання: німецькомовний журнал має інформувати про українські питання «Зарубіжжя», в першу чергу Німеччину, що й визначає його особливий зміст; «*Bicmi*» напроти інформують українську громадськість не тільки про діяльність Інституту та зарубіжні думки щодо української проблеми, але й про розвиток німецького культурного життя настільки, наскільки це може становити інтерес для українських читачів. Обидва видання об'єднує зростаюча кількість читачьких відгуків.

11 номерів «*Kulturberichte*» звітнього періоду містять 17 статей, присвячених темам доповідей, прочитаних в Інституті, 15 статей, присвячених іншим українським питанням, окрім того існують постійні рубрики:

обговорення, огляд преси, новини. 22-ий номер був повністю присвячений Виставці демографічно-господарських карт, 25-ий – українському національному поетові Т. Шевченку. З 32 публікацій 14 підготовлені співробітниками Інституту, 7 публікацій подано сімома німецькими та 11 – вісьмома українськими авторами. Розділи обговорення, новини та інші підготовлені переважно співробітниками Інституту. 26 публікацій «*Bistey*» стосуються українських питань, 18 з яких попередньо обговорювалися в Інституті, 11 підготовлено дев'ятьма закордонними авторами, серед яких чотири німецьких. З 17 публікацій, присвячених Німеччині, 5 подано німецькими авторами. В книжковій серії «*Beiträge*» протягом звітнього періоду вийшов Випуск III «*Грушевський, його життя та його праці*», а також «*Україна в діаграмах та картах*». Випуск IV «*Beiträge*» має вийти найближчими днями.

IV. Стипендіати Інституту та Український студентський дім

Кількість стипендіатів протягом звітнього періоду зростає з 13 до 19; додалось 11 нових стипендіатів; у той час як 5 закінчили навчання (один отримав диплом інженера Вищої технічної школи в Берліні, ще один – Технікуму в Ільменау, та три – Вищої технічної школи в Данцигу). Окрім того, студенти отримали гроші для оплати свого навчання, а також велику разову допомогу. З 19 нинішніх стипендіатів сім навчаються у Вищій господарській школі, чотири – у Вищій технічній школі, п'ять – в Берлінському університеті, три – в інших.

Студенти, які навчалися в Берліні і переважно були стипендіатами Інституту – за невеликими винятками – проживали в Українському студентському домі, де також проживали й німецькі студенти. Успіхи стипендіатів у навчанні були в будь-якому відношенні задовільними; 4 студенти проходили практику в банках, 3 – на промислових підприємствах; 6 проходили стажування поза Берліном (Рурська область, Лейпциг тощо). 10 студентів співали в інститутському хорі, багато співало також у церковному хорі Української Парафії в Берліні; тричі брали участь у концертних

виставах Інституту та Українського товариства, під час яких троє читали реферати та декламували. Кружок з вивчення українського господарства нараховував сім членів та провів сім засідань з читанням відповідних рефератів. Для українських газет та журналів п'ять студентів підготувало близько 50 статей; зокрема проінформовано про шкільництво та відносини в системі вищої освіти в Німеччині, сім також письмово відповіли на індивідуальні анкети щодо системи освіти.

В Українському студентському домі протягом звітнього періоду мешкали 17 українців та 5 німців, однак не більше 16 осіб одночасно. Життя в ньому, зокрема в організаційному відношенні, розвивалось благополучно та без ускладнень під проводом студента Тарнавського. Виписувалась провідна німецька щоденна газета, Студентський дім отримував безкоштовно українські газети й журнали з Галичини.

На Великдень 1936 року в Студентському будинку зібралося 23 гостя з близького до Інституту кола; під час Олімпіади українські студенти із-за кордону знайшли тут притулок, пораду та допомогу. В лютому Студентський дім переїхав в інше приміщення за адресою: Berlin SW 68, Markgrafenstr. 22 та керується студентом Ловчим.

V. Окремі підрозділи Інституту

а) Бібліотека

Нормально розвивалась Центральна бібліотека українознавства при Українському науковому інституті, до складу якої належить Архів преси та кімната-читальня газет, яка отримала нові надходження до всіх відділів як шляхом придбання, так і через дарування й обмін. Протягом звітнього періоду фонди Бібліотеки збільшилися на 3074 (1076) томів та 5520 (2856) номерів журналів, так що на 1.III.1937 року вони склали 31 180 томів та 2 500 дублікатів, при чому значна кількість журнальних дублікатів та дублікатів каталогів та ін. не враховувалась. З особливим задоволенням відзначаємо збільшення кількості подарованих книжок. Під час звітнього періоду продовжувалась робота над переобладнанням Бібліотеки за допомогою фахової системи та створенням алфавітного та систе-

матичного каталогів, а також робота над укомплектуванням книгами та журналами. При комплектуванні надзвичайно корисним виявилось придбане в Г. В. Дорошенка (можливо: «в Г. В. Дорошенко» – Д. Б.) зібрання книжок та журналів. Комплектувались також спеціальні відділи, такі як відділ музики та відділ ілюстрацій, які також часто використовувались відвідувачами.

Бібліотека та читальний зал відкриті для всіх зацікавлених, серед яких останнім з часом зросла кількість не українців, з 9.00 до 15.00 щодня, за виключенням неділі та святкових днів. В Берліні загально-доступними були Бібліотека та читальний зал; для наукової роботи книги надавалися на замовлення у тимчасове користування й за межі Берліна. У період з 1.XI.1935 року до 28.II.1937 року Бібліотека була відчинена 556 днів; протягом канікул вона була зачинена протягом п'яти тижнів (з 15.VII. до 22.VIII.). Середньомісячна кількість відвідувань сягала 550; самостійно Бібліотеку відвідало 2813 читачів, які переглянули в Бібліотеці 3049 книжок та взяли до дому 2364 (1179) книжок і 9597 (6152) старих журналів, не враховуючи нових журналів і газет. Загальна кількість відвідувачів Бібліотеки та Читального залу склала 7898 осіб. Особливо жвавою була діяльність журнального відділу Бібліотеки, в якому зберігається вже 150 найменувань журналів.

б) Архів преси та Читальний зал

У звітний період усі газети були укомплектовані в підшивки за роками та поміщені у папки довгострокового зберігання. Були підготовлені каталог та опис газет (назва, країна походження). До зібрання було приєднано також 80 матеріалів з українських та інших газет, які повідомляли про діяльність Інституту. На сьогоднішній день Інститут має у своєму розпорядженні 152 газети, з яких 89 українські з усіх частин проживання українського населення; з української еміграції в Європі 24, з Азії – 1, з Америки – 22 – разом 136 українських – та 16 іншими мовами. Протягом звітного періоду приріст склав 52 газети (52%). У газетному читальному залі знаходиться 49 газет (проти 39 влітку 1935 року) (про Архів преси детально у виданні «*Victim*» № 27)

Служба книжкового обміну Інституту протягом звітного періоду займалася також справою забезпечення німецьких, українських та зарубіжних установ книжками про Україну. Із фондів Служби книжкового обміну було розіслано 700 томів, тоді як фонди поповнилися 10 новими виданнями загальною кількістю 380 томів. Крім підтримки вже існуючих зв'язків, були започатковані відносини з Італією та Югославією та розпочато книжковий обмін. У якості подарунків книжки були відправлені на адресу українських наукових та культурних інституцій, робітничих об'єднань, товариств молоді та ін., особливо в Німеччині, Бельгії та Югославії.

VI. Канцелярія

Протягом звітного періоду обсяг справ та потреб Інституту значно збільшився, про що до певної міри свідчать документально опрацьовані офіційні папери.

Протягом цього часу було:

1. Документально опрацьовано та виконано	2. 634 прим.
2. Поштові відправлення, які стосувалися організації наукових заходів, відправлено	8. 904 прим.
3. Поштові відправлення, які стосувалися інститутських видань, та ін.	
а) <i>Ukrainische Kulturberichte</i>	5. 390 прим.
б) Вісті Українського наукового інституту	3. 120 прим.
в) інші видання	438 прим.
	8. 946 прим.
4. Поштові відправлення Бібліотеки, Служби книжкових обмінів та Архіву	495 прим.
Разом	20. 979 прим.

Крім того, треба зазначити і про книжкові відправлення, надіслані зарубіжним інститутам та бібліотекам Імперським міністерством внутрішніх справ.

Канцелярія була щоденно відкрита, навіть під час канікул. Зібрана тут інформація була пов'язана з науковою діяльністю Інституту та стосувалася переважно українських питань.

Крім зарубіжних вчених, які виступали з доповідями в Інституті, Інститут відвідували

численні зарубіжні науковці та спеціалісти. Під час Олімпійських ігор в Берліні кількість відвідувачів Інституту зростає настільки, що Інститут був змушений влаштувати спеціальну доповідь інформаційного характеру. З іншого боку, Інститут надав можливість зацікавленим місцевим колам отримати від зарубіжних гостей, які виступали з рефератами, інформацію про сучасний стан матеріальної та духовної культури різних українських земель.

Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Wirtschaftshochschule Berlin (1906-1945). Nr. 854. Tätigkeitsberichte des Ukrainischen Instituts 1933-1941. Archiv Universität Gumboldt (Himelchinn, Berlin). Fond Visha gospodarська школа Берліна (1906-1945). Sprava 854 Zviti pro діяльність Українського наукового інституту в Берліні 1933-1941 pp. Оригінал. Машинопис. Німецька мова. Переклад.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Боряк Г. В. Зарубіжні архіви та зарубіжна архівна україніка // Архівознавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 105-130.
2. Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М. Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Том 15. – С. 141-147.
3. Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М. Архівна і бібліотечна україніка в Німеччині // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 109-114.
4. Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930-1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 474-490.
5. Бурім Д. В. До історії конфлікту 1930-1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка і Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові професора Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19-20 листопада 1996 року). – К., 1997. – Частина перша. – С. 268-279.
6. Бурім Д. В. Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д. І. Дорошенка в першій період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 1997. – Т. 2. – С. 491-511.
7. Бурім Д. В. Організація українських націоналістів і Гетьманський центр в боротьбі за Український науковий інститут в Берліні та позиція німецьких урядових кіл (1933 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» Вип. 7-8 Український консерватизм і гетьманський рух: Історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2005. – С. 185-195.
8. Збірник на пошану Івана Мірчука (1891-1961) / За редакцією О. Кульчицького. – Мюнхен; Нью-Йорк; Париж; Вінніпег, 1974. – 312 с.
9. Кураєв О. О. Архівна україніка в державних архівах Берліна: Документи стосовно політики Німеччини в українському питанні 1913-1918 рр. // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 141-149.
10. Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрям. – К., 2009. – 456 с.
11. Кураєв О. О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914-1918). – К., 2006. – 247 с.
12. Мицик Ю. А. Виправлення поміченої помилки // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 508-509.
13. Мицик Ю. А. Огляд джерел з історії України та Росії XV – XIX ст. в зібраннях ФРН // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3-4. – С. 110-140.
14. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
15. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – 688 с.
16. Палієнко М. Г. Українські архівні центри за кордоном // Нариси з історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 537-558.
17. Песчаній О. О. Українці міжвоєнної доби в мюнхенських архівах // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 124-132.
18. Себта Т. Україніка в Берлінській державній бібліотеці Пруської культурної спадщини та Федеральному архіві в Берліні // Архіви України. – 2007. – №1-3. – С. 215-249.
19. Українська архівна енциклопедія / Редколегія: І. Б. Матяш (голова) та ін. – К., 2008. – 882 с.
20. Яріш В., Суліма М. та ін. Українці в Берліні. 1918-1945. Пропагандистський збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада. / Редактор: Верига В. – Торонто, 1996. – 256 с.
21. Golczewski Frank Deutsche und Ukrainer. 1914-1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 s.
22. Kulinitich Ivan Ukrainisch-deutsche Wissenschaftsbeziehungen in den Jahren 1922 bis 1932 // Deutschland – Sowjetunion. – Berlin, 1966. – S. 64-72.
23. Kumke Carsten Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218-253.
24. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Nr 878; Auslandswissenschaftliche Fakultät (1940-1944).
25. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Rektor und Senat (1835-1945). Nr. 233. Auslandswissenschaftliche Fakultät.
26. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Rektor und Senat (1835-1945). Nr. 234. Auslandswissenschaftliche Fakultät (1940-1944).
27. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten Prof. Dr. Z. Kuziela. K 447.
28. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten. Prof. Dr. Georg Leibbrandt. – L 90.
29. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). PPersonal Akten Doz. V. Leontowitsch. L 269.
30. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten. Friedrich Meinecke. M 140. Bände 1-3.

31. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten Prof. Dr. J. Mirtschuk. M 219. Bände I-II.
32. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten. Prof. Dr. Anton Palme. P. 19.
33. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten. Prof. Dr. Clemens Scharschmidt. S. 25.
34. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Personal Akten. Max Vasmer. V 7. Bände 1-5.
35. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Bestand Rektor und Senat (1835-1945). Nr. 976 Politische Vereine (1928-1931); Nr. 902. Sonstige politischen Vereine. 8) Ukrainische Studenten-Gruppe.
36. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Nr. 547. Ukraine-Institut. 1926-1927.
37. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Universitätskurator (1819-1945). Nr. 895. Ukraine-Institut. Dezember 1928 – November 1934.
38. Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin (Berlin). Bestand Wirtschaftshochschule Berlin (1906-1945). Nr. 854. Tätigkeitsberichte des Ukrainischen Instituts 1933-1941.
39. Voigt Gerd Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926-1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 118-156.

© Д. В. Бурім, 2012

Стаття надійшла до редколегії 11.12.2011

Đảöảí ç³¿

òà ³í ôî ðì àö³ÿ

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОВПЛИВІВ УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ І СВІТОВОГО ПРОДОВОЛЬЧОГО РИНКУ

Рецензія на монографію: Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.)

(Київ, 2011)*

Всучасних умовах реформування соціально-економічних відносин в аграрному секторі важливе значення має досвід минулого, набутий важкою працею українського селянина. З цього приводу на особливу увагу заслуговує монографія О. П. Реєнта і О. В. Сердюка, присвячена вивченню сільського господарства України і світовому продовольчому ринку в 1861-1914 рр.

Робота носить системний характер і містить у собі вступ, чотири розділи, поділені кожен на чотири підрозділи, та висновки.

У вступі автори, керуючись настановою про те, що час вимагає подальшого вивчення проблематики розвитку сільського господарства України, її продовольчих ресурсів у тісному взаємозв'язку з потребами світового ринку, чітко й лаконічно характеризують стан економіки царської Росії. Наголошуючи на тому, що численні регіони імперії перебували на різних стадіях економічного й соціального розвитку, вчені зазначають, що країна трималася «на плаву» завдяки землеробству, однак реалії сільського господарства залишилися поза увагою, як урядових кіл, так і законодавчих органів влади.

Спільною відправною точкою для вчених є те, що землеробство в Україні й деяких інших регіонах країни ввійшло наприкінці XIX – на початку XX ст. у таку фазу розвитку, коли подальший його прогрес вимагав значно більших витрат капіталів для широкого застосування сільськогосподарських машин і знарядь праці, мінеральних добрив і передових технологій. Тобто інтенсифікація землеробства ставала можливою за

умов підвищення цін на його продукцію. Для переходу до інтенсивного господарювання саме життя вимагало проведення масштабної цінової реформи з відповідним підвищенням заробітної плати робітникам і службовцям. Однак урядові кола були надто далекими не тільки від вирішення, але й усвідомлення її необхідності (с. 6).

З'ясовуючи причини такого ставлення до землеробства, автори вважають, що внаслідок цього та ряду інших причин перехід сільського господарства до фази інтенсивного розвитку був уповільненим. У його структурі різко переважало зернове господарство, яке пристосовувалося до потреб світового ринку. За таких обставин, наголошують вчені, Україна стала одним із найбільших виробників та експортерів продовольчого і фуражного зерна, що гальмувало розвиток власного тваринництва. За підрахунками авторів за 1909-1913 рр. експортери вивозили з України щорічно більш $\frac{1}{6}$ від усього світового хлібного експорту, обсяги якого перевищували 1,8 млрд. пудів.

Далі О. П. Реєнт і О. В. Сердюк аналізують дореволюційну, радянську й сучасну історіографію проблеми та характеризують джерельну базу монографії, яку склали архівні та інші друковані документи та матеріали. З властивою їм переконливістю автори дають нам можливість перевідчитись у тому, що далеко не всі аспекти історії українського сільського господарства висвітлені у достатній мірі.

* Реєнт О. П., Сердюк О. В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.): Монографія. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с.

В цілому вступ має поліфункціональний характер. На це вказують й самі учені, коли зазначають, що час вимагає подальшого вивчення проблематики розвитку сільського господарства України, її продовольчих ресурсів у тісному взаємозв'язку з потребами світового ринку, що має не тільки наукове, але й практичне значення (с. 10).

Перший розділ «Сільське господарство України в добу капіталістичного розвитку (1861-1914 рр.)» присвячений висвітленню чотирьох взаємопов'язаних питань: стану землеволодіння в Україні після селянської реформи 1861 р.; розвитку польового господарства; тенденціям, які існували у розвитку тваринництва; стану виробництва й поширення сільськогосподарської техніки. Вони розглянуті детально, з великою увагою до різноманітних джерел та використанням багатющого статистичного матеріалу. Автори показали, що основними землевласниками в Україні були селяни і поміщики, яким належало близько 91 % введеного в сільськогосподарський оборот земельного фонду. Однак малоземелля так і залишалося головною ознакою селянського життя. Самі ж аграрні відносини відзначалися невпорядкованістю, що не сприяло переходу до інтенсивного господарювання (с. 48). Пореформена доба характеризувалася зростанням посівних площ з великим переважанням хлібних культур. На початку ХХ ст. зросли посіви коренеплодів, бобових культур і кормових трав, посилювався відхід від застарілого трипільля до багатопільних систем у польовому господарстві України (с. 62). Вчені стверджують, що тваринництво у пореформену добу зазнало помітних змін, пов'язаних із скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства. Вже на початку ХХ ст. в Україні з'явилася мережа спеціалізованих приватновласницьких господарств м'ясного і молочного напрямів, розпочався перехід до стійлового утримання великої рогатої худоби на Правобережжі та в деяких інших районах України. Зросла роль селянина у виробництві продуктів тваринництва. Проте вивіз на світовий ринок у великих обсягах кормів гальмував розвиток тваринницької галузі сільського господарства (с. 73).

Автори також аргументовано довели, що у пореформену добу помітно зросло використання сільським господарством України сільськогосподарських машин і знарядь, хоча загальний рівень механізації ще не був високим. Причиною такого стану була загальна технологічна відсталість Росії, недостатні фінансові можливості сільських господарств, селянське малоземелля та слабке кредитування виробників із боку держави (с. 85).

У другому розділі, звернувшись до розгляду стану з продовольчими ресурсами України і світу, вчені детально проаналізували обсяги хлібних, тваринницьких, цукрових та інших ресурсів сільськогосподарських культур. Вони довели, що високий рейтинг української пшениці на світовому хлібному ринку супроводжувався неоднозначністю становища в різних галузях тваринництва України, пов'язаного із зростанням чисельності населення та зменшення поголів'я великої рогатої худоби на одну людину з кінця ХІХ ст.

Розорювання степу і пасовищ призвело до занепаду вівчарства. Значно сприятливішою була ситуація у свинарстві та птахівництві, продукція яких вивозилася у великих обсягах за межі України (с. 145). Дослідники також зробили висновок про те, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувався прискорений розвиток цукрової промисловості, що сприяло поліпшенню продовольчого балансу людства. Протягом цього періоду Україна стала одним із найбільших центрів світового виробництва бурякового цукру. Через накопичення цукрового надлишку на початку ХХ ст. надзвичайно гостро постала проблема реалізації його на світовому ринку (с. 154). Щодо ресурсів інших сільськогосподарських культур, то, за переконанням авторів, Україна володіла широким спектром цих культур, розширюючи зв'язки зі світовим ринком.

Широка обізнаність і професіоналізм вчених виявився також і при опрацюванні третього розділу монографії, де йдеться про світовий сільськогосподарський ринок у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У центрі уваги авторів чотири взаємопов'язаних питання: Західна Європа як головний

споживач експортної сільськогосподарської продукції; зростання значення Американського континенту на світовому продовольчому ринку; експорт сільськогосподарської продукції з інших заокеанських країн, споживчі ринки Близького і Середнього Сходу та Північної Африки.

У четвертому розділі монографії авторами кваліфіковано проаналізовані і висвітлені питання, пов'язані з експортом продуктів сільського господарства з України (1861-1914 рр.). У центрі їх уваги експорт хлібних продуктів, цукру, видів тваринництва і птахівництва, інших продуктів сільського господарства. Розглядаючи їх, автори виходили з того, що російське сільське господарство не стало, як у розвинених країнах Західної Європи і Північної Америки, тим локомотивом, який спричинив прискорений розвиток інших галузей економіки. А у самому селі, в той час не відбулося накопичення необхідного капіталу для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Негаразди виробників аграрної продукції корінилися в самому господарському устрої Російської імперії, низькому рівні організації експортної торгівлі й надзвичайно слабкій промисловій інфраструктурі сільського господарства (с. 267). Враховуючи вищезазначене, вчені довели, що хліб вивозився з України на зовнішні ринки за складних умов – відсутності досконалої інфраструктури експортної торгівлі, належного кредитування сільськогосподарських виробників, високих фрахтів на іноземні судна. Однак попри ці та інші складнощі, Україна в добу капіталістичного розвитку стала одним із найбільших експортерів хліба (с. 320).

Одночасно скорочення кормової бази негативно вплинуло в пореформену добу на обсяги виробництва й експорту продуктів тваринництва. Незважаючи на це, українські експортери збільшили на початок ХХ ст. вивіз на ринки європейських країн продуктів тваринництва і птахівництва.

Аналізуючи експорт цукру, вчені довели, що цукробурякова промисловість України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. забезпечувала цінним харчовим продуктом потреби як внутрішнього ринку Російської Імперії, так і, почасти, ряду країн Західної

Європи й Азії. Вже у 1910-1912 рр. він склав близько 9/10 від усього вивозу цього продукту з Російської імперії. Найбільш привабливим для російських експортерів цукру були ринки Фінляндії, Туреччини, Ірану тощо. Проте реалізація цукру на зовнішніх ринках супроводжувалася гострою конкурентною боротьбою з комерсантами Німеччини, Австро-Угорщини, Франції та деяких інших країн, підприємства яких мали переваги щодо собівартості виробництва цього продукту. Також на початку ХХ ст. помітно зріс експорт з України олійних культур, тютюну, хмелю, спирту, деревини та інших продуктів сільського господарства (с. 345).

На особливу увагу заслуговує кваліфіковано підібраний систематизований статистичний матеріал. Монографія містить 132 статистичні таблиці, які все самі по собі є окремим унікальним доробком двох фахових істориків. Кожен з чотирьох підрозділів чотирьох розділів супроводжується такими таблицями. Одночасно в монографії не лише коментується цифровий матеріал наведений у таблицях, а професійно вже у самому тексті наводиться багатий статистичний матеріал, який у повній мірі доказово ілюструє майже кожне положення, висловлене авторитетними вченими. Наведені статистичні дані надзвичайно цінні для розуміння стану землеродіння в Україні після селянської реформи 1861 р., розвитку польового господарства, тенденцій розвитку тваринництва, стану виробництва і поширення сільськогосподарської техніки. Одночасно доволі виразно характеризують продовольчі ресурси України і світу, а саме: хлібні, тваринницькі, цукрові та інші.

Таке ж саме подвійне навантаження і науковий заряд мають 39 таблиць та статистичний матеріал використаний вченими у другому розділі.

Особливу цінність складають наступні – 27 статистичних таблиць, присвячених стану світового сільськогосподарського ринку у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і вміщені авторами у третьому розділі. Вчені, застосовуючи фактичний та статистичний матеріал, чітко показали, що Західна Європа була головним споживачем експортованої сільськогосподарської продукції, хоча

одночасно спостерігається зростання значення Американського континенту на світовому продовольчому ринку, експорту сільськогосподарської продукції з інших заокеанських країн та зростають споживчі ринки Близького і Середнього Сходу та Північної Африки.

Такий же синтетично-аналітичний підхід О. П. Реснт та О. В. Сердюк демонструють у четвертому розділі, навівши статистичні дані та 42-і таблиці, які характеризують динаміку експорту продуктів сільського господарства з України протягом 1861-1914 рр. Ними особлива увага звернута на експорт хлібних продуктів, цукру, олійних культур, кормових трав, фруктів та овочів, спирту і виробів з нього, тютюну, хмелю, видів тваринництва і птахівництва тощо.

Отже, на фоні достатньої документально-джерельної забезпеченості фактичними даними, багатий й різноплановий статистичний матеріал вміщений у монографії досить різнобічно використаний і у повній мірі характеризує особливості розвитку сільського господарства України та його інтеграцію в світовий продовольчий ринок другої половини XIX – на початку XX ст.

Важливе наукове значення мають й загальні висновки, де показано, що тематика економічного розвитку України, як і всієї Російської імперії у капіталістичну добу залишається надзвичайно актуальною. Втягування українського села у світовий товарообіг, безперечно, позитивно вплинуло на розвиток продуктивних сил, але цей процес виявився уповільненим. Навіть на початку XX ст. прошарок заможних сільських господарств був надто нечисленним, а нестримний вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток тваринництва, перехід до інтенсивного господарювання на землі.

Особливо наголошується на тому, що через загальну технологічну відсталість Російської Імперії переважна більшість населення продовжувала існувати за рахунок сільськогосподарського промислу, з найнижчою оплатою праці. А відсутність у країні належної торгово-промислової інфраструктури, незнання потреб і тенденцій розвитку світового продовольчого ринку

привели до того, що сільське господарство ставало данником іноземних держав. Вже після 1911 р. становище вітчизняних сільськогосподарських виробників на світовому ринку погіршується, а зовнішньоторговельні операції у 1912-1914 рр. засвідчили той факт, що без належного інструментарію утримувати за собою зовнішні ринки стало надзвичайно важко. Навіть рекордний врожай збіжжя у 1913 р. не відновив позицій наших сільських господарств на світовому ринку.

Вчені повно й всебічно розкривають роль сільського господарства України в зазначений період, з'ясовують стан продовольчих ресурсів й показують динаміку світового сільськогосподарського ринку. Ними вивчено експорт продуктів сільського господарства з України в 1861-1914 рр.

Ознайомлення з текстом монографії дає підстави стверджувати, що відчувається чітка взаємодія, координованість та суголосність думок двох авторів. Ними чітко й кваліфіковано організовано матеріал розділів й підрозділів, окреслено низку питань, які розривають старий дискурс їх висвітлення й відкривають горизонт для подальшого дослідження.

Авторами зроблені цінні наукові спостереження, інтерпретації, й тлумачення фактологічного матеріалу та глибокі узагальнення, які вимагали поширення нових інтелектуальних методик. Останнє дозволяє їм вільно пересуватися в історичному часі, загально виразно й методологічно витримано дослідити два взаємопов'язані питання: сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861-1914 рр.).

Монографія має й чітке практичне спрямування, яке полягає у тому, що теоретичні положення, багатий фактичний матеріал та висновки можуть залучатися до написання узагальнюючих праць із історії українського сільського господарства, складання пропозицій і рекомендацій з поширення тогочасного досвіду для успішного проведення аграрної реформи у незалежній Україні. Також, цілком можна погодитися з думкою авторів про те, що за умов ефективного господарювання на землі й

організації на високому рівні експортної торгівлі сільське господарство України має реальні можливості стати важливим чинником у світовому економічному змаганні народів. У цьому контексті чітко сприймається й усвідомлюється новизна запро-

понованого монографічного дослідження.

Таким чином наукова громадськість має у своєму розпорядженні монографічне історико-економічне дослідження підготовлене на новій, збагаченій концептуальними досягненнями, основі.

Â³äî ì î ñò³

ì ðî àâòî ð³â

НАШІ АВТОРИ

Бурім Дмитро Васильович (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Гальчак Богдан (Зелена Гура, Польща) – кандидат історичних наук (dr), ад'юнкт Інституту політології Зеленогурського університету

Горбатюк Олена Степанівна (Черкаси) – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

Гоцуляк Віктор Володимирович (Черкаси) – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Дудра Стефан (Зелена Гура, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор Інституту політології Зеленогурського університету

Волков Тимофій Олександрович (Київ) – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Забара Владислав Володимирович (Запоріжжя) – здобувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Калакура Ярослав Степанович (Київ) – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік АН ВШ України

Крічкер Ольга Юхимівна (Черкаси) – старший викладач кафедри філософії і мовної підготовки Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України

Кучеренко Алла Алімівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Макієнко Олексій Анатолійович (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

Мацюта Павло Андрійович (Миколаїв) – аспірант кафедри нової та новітньої історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

Машевський Олег Петрович (Київ) – доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Молочко Євгенія Валентинівна (Київ) – аспірант Центру пам'яткознавства НАН України

Морозова Ольга Станіславівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Ніколаєв Микола Ілліч (Миколаїв) – кандидат технічних наук, дослідник використання математичних методів в історичній науці

Орленко Олена Михайлівна (Харків) – аспірант кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Петречко Олег Михайлович (Дрогобич, Львівська обл.) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Сеїтова Ельвіна Ізетівна (Сімферополь) – аспірант кафедри історії України Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Смолінський Александер (Торунь, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор Інституту історії та архівознавства Університету імені Миколая Коперніка в Торуні

Спіркіна Оксана Олексіївна (Черкаси) – старший викладач кафедри іноземних мов та технічного перекладу Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України

Тараненко Станіслав Петрович (Черкаси) – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та управління Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України

Тригуб Олександр Петрович (Миколаїв) – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Франц Мачей (Познань, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор Інституту історії Університету імені Адама Міцкевича в Познані

Цецик Ярослав Петрович (Рівне) – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування

Шевчук Олександр Володимирович (Миколаїв) – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, декан факультету політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили

ДО УВАГИ АВТОРІВ МАТЕРІАЛІВ, ПОДАНИХ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ “ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ. НАУКОВІ СТУДІЇ”

Приймаються до редагування і друку статті, огляди, рецензії тощо українською, російською, польською або англійською мовами. Усі матеріали розглядає редакційна колегія.

Обсяг: стаття – 0,5 авт. арк. або 1 авт. арк. (12 або 24 с.), публікація документів/матеріалів – 1 авт. арк. (до 24 с.), повідомлення, рецензія, інформація про наукову діяльність – 0,25 авт. арк. (до 6 с.).

У редколегію збірника треба подати:

1) **роздрукований текст статті** (1 примірник із підписом автора):

- формат А-4, всі поля – 20 мм, абзац – 1,25 мм по лінійці, гарнітура – Times (анотації – курсивом), відстань між рядками – 1,5 (анотації, список використаних джерел – 1,0), кегль – 14 (анотації, список – 12);
- не використовувати переносів та нумерацію сторінок; сторінки роздрукованого тексту нумерувати від руки;
- дробові числа подавати через кому (напр. 0,15);
- таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву; подаватися в тексті, підписи виділяти; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об’єкт;
- список використаних джерел та літератури оформляти за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 “Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання”, вказуючи обов’язкові елементи (факультативні за потреби), скорочення слів і словосполучень – за ДСТУ 3582-97;
- посилання в тексті подавати у квадратних дужках: наприклад, на джерело в цілому [1], на джерело та сторінку [1, с. 3], на архівне джерело та аркуш справи [1, арк. 3-4 зв.], на декілька джерел [1, с. 3; 7, с. 9-10] тощо;

2) **електронну копію статті** (на CD):

- у текстовому редакторі MS Word for Windows, файл у форматі DOC або RTF; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;

3) **рекомендацію наукового керівника (для аспірантів), одну рецензію від фахівця з науковим ступенем;**

4) **відомості про автора** (на окремому аркуші до тексту статті та окремим файлом на CD):

1. Прізвище, ім’я, по батькові; науковий ступінь та вчене звання, місце роботи (повністю), посада; адреса для листування; електронна пошта; контактний телефон;
2. Ім’я та прізвище автора, назва статті російською і англійською мовами.

Структура статті:

1. УДК; ініціали та прізвище автора;
2. Назва статті;
3. Анотація (резюме) українською мовою (400-500 знаків – проблематика статті, її наукова новизна та ін. особливості пошуково-комунікаційного призначення);
4. Ключові слова українською мовою (до 10 слів);
5. Постановка наукової проблеми та її значення;
6. Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми;
7. Формулювання завдання дослідження;
8. Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
9. Висновки і перспективи подальших досліджень;
10. Список використаних джерел та літератури, примітки, джерела ілюстративного матеріалу;
11. Переклад російською та англійською мовами анотації та ключових слів.

Статті, які прийняті до друку, обов’язково рецензуються, прізвища рецензентів зазначаються у вихідних відомостях видання.

Автор (співавтори) отримує одне число журналу, в якому опублікована стаття.

Періодичність видання збірника – двічі на рік.

З питань публікації звертатися до заступника головного редактора: evgen_sinkevych@gmail.com

---

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *М. Шевчук*.
Друк *О. Полівцова*. Фальцювально-палітурні роботи *Ю. Шаповалова*.

Підп. до друку 30.01.2012 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 22,78. Обл.-вид. арк. 18,42.
Тираж 300 пр. Зам. № 3747.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.